

ԱՇԽԱՏԱԳՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ

«Եվրոպացի հայագետներ» մատենաշար

VII

ՍԵՆ-ՍԱՐՏԵՆԸ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2014

АЭЛИТА ДОЛУХАНИЯН

Серия книг «Европейские арменоведы»

VII

A.-Ж. СЕН-МАРТЕН ОСНОВАТЕЛЬ ФРАНЦУЗСКОГО АРМЕНОВЕДЕНИЯ

AÉLITA DOLOUKHANIAN

Série «Des Arménistes Européens»

VII

A.-J. SAINT-MARTIN FONDATEUR DES
ÉTUDES ARMÉNIENNES EN FRANCE

Տպագրվում է Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ

Մենագրությունն առաջին ծավալուն աշխատությունն է՝ նվիրված ֆրանսիացի հայագետ ժ.-Ա. Սեն-Մարտենի (1791-1832) հայագիտական աշխատանքների բազմազանությանը և նրա կատարած դերին Ֆրանսիայում ու Եվրոպայում հայագիտությունը զարգացնելու գործում:

Գիրքն օգտակար կարող է լինել հայագետների, բանասիրական և պատմության ֆակուլտետների մագիստրատուրայում սովորողների և հայ ժողովրդի պատմական անցյալով հետաքրքրվողների համար:

Աելիտա Գոլուխանյան

Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ: 2012-ին արժանացել է Հայաստանի մշակույթի վաստակավոր գործչի կոչման: 28 գրքի և շուրջ 300 գիտական հոդվածների հեղինակ է: Նրա աշխատությունները լույս են տեսել ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, լեհերեն: Թարգմանություններ է կատարում ռուսերենից, անգլերենից, ֆրանսերենից: Ունի բազմաթիվ պարգևներ, այդ թվում՝ Մովսես Խորենացու մեդալ (2003): «Ֆրեդերիկ Ֆեյդիտ հայագետ» գրքի համար արժանացել է Հայաստանի գրողների միության «Նիկոլ Աղբալյան» մրցանակին (2008): Հիմնել է «Եվրոպացի հայագետներ» մատենաշարը:

Professor Aelita Dolukhanyan holds a post-doctoral degree in philology, and is a Correspondent Member of the Armenian National Academy of Sciences. She is the first woman who was elected as a Correspondent Member of the Armenian National Academy of Sciences in the area of humanities. Prof. Dolukhanyan is the Chair of the Department of Ancient and Medieval Armenian Literature and Its Teaching Methodology at the Khachatur Abovian State Pedagogical University in Yerevan, Armenia. On 23 May 2012, the President of the Republic of Armenia bestowed on Prof. Dolukhanyan the honorary designation of Outstanding Contributor to Culture and Arts of the Republic of Armenia. Prof. Dolukhanyan has written 28 books and nearly 300 scholarly research articles.

Prof. Dolukhanyan's work has been published in Armenian, Russian, English, French, and Polish languages. She has also translated numerous research and literary pieces into Armenian from Russian, English, and French. Prof. Dolukhanyan has received many awards, including the Movses Khorenatsi Medal in recognition of her contributions to literary studies (2003). Her book "Frederic Feydit: an Armenologist" received the Nicol Aghbalian prize awarded by the Union of Writers of Armenia (2008). She has founded the "European Armenologists" literary series of books.

ՆԱԽԱԲԱՆ

Անցյալի եվրոպացի հայագետների գիտական ժառանգությունը Հայաստանի գիտնականների և հանրության համար հասանելի դարձնելը առավել քան արդիական է:

Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ Եվրոպայում հայագիտությունը գիտական սկեռնամիտ ուղղություն դարձրեց ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիրը՝ Անտուան-ժան Սեն-Մարտենը:

Արդեն 20 տարեկանում Սեն-Մարտենը տիրապետում էր գրաբարին ու անհագ սկսում է ուսումնասիրել հայ հին և միջնադարյան մատենագրության այն հուշարձանները, որոնք կարող էր ունենալ ձեռքի տակ, բացի այդ՝ ուսումնասիրել է Փարիզի Ազգային գրադարանում պահվող հայ ձեռագրերի հավաքածուն:

Իր գլուխգործոցով՝ „Mémoires historique et géographique sur l'Arménie” գրքի երկու հատորներով, Սեն-Մարտենը եվրոպական արևելագիտության ուշադրությունը հրավիրեց աշխարհի հնագույն քաղաքակրթության օրրաններից մեկի՝ Հայաստանի վրա: Ոչ ոք եվրոպացի հայագետներից այնքան բարձր չի գնահատել միջնադարի հայ պատմիչներին, որքան Սեն-Մարտենը:

Սեն-Մարտենը այն գիտնականն էր, որի կազմած ծրագրերը, հայագիտության օգտակարությունը համաշխարհային պատմագիտության, գրականագիտության, արվեստի, աշխարհագրության, համընդհանուր կենցաղագրության, քաղաքագիտության, քրիստոնեական կրոնի պատմության խնդիրներում ցարդ մնում են ելակետային:

Աշխարհագետ Հունբոլտը, որը փորձում էր օգնել Սեն-Մարտենին ռուսական կայսր Նիկոլայ Առաջինի հովանավորությամբ 4 տարով գործուղվել Հայաստան, չի մոռանում նշել,

թե Եվրոպայի գլխավոր արևելագետը Հայաստանում բազում գանձեր կհայտնաբերի համընդհանուր գիտության համար:

Այս մենագրությունը «Եվրոպացի հայագետներ» մատենաշարի VII գիրքն է: Այն կարող էր լինել I-ը: Սակայն երկար ժամանակ ես ձեռքի տակ չունեի համապատասխան նյութեր՝ դրանք Մաշտոցի անվան Մատենադարանում ու Երևանի գրադարաններում չլինելու պատճառով: Մենագրությունը հնարավոր եղավ ավարտել, երբ Փարիզի Ազգային գրադարանից համացանցով ստացվեցին համապատասխան նյութերը:¹

Անցյալի հայագետներին անդրադառնալու գիտական անհրաժեշտությունը հիանալի բացատրել է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Համլետ Ա.Գևորգյանը. «Հայ ժողովուրդը, որպես ազգ կազմավորվելով հնագույն պետականությունների մեջ, շարունակեց իր անընդմեջ պատմական ընթացքը իր հայրենիքում, իր գրի, գրչության, գրավոր գրականության տարածքում, քաղաքակրթություն - մշակույթների (անտիկ, հունա-հռոմեական, վաղքրիստոնեական ու միջնադարյան, Վերածննդի, ուշ միջնադարյան) հերթագայության շղթայում: Նա պահպանեց ու իր հետ բերեց մշակութային ժառանգությունը և, դրա հետ մեկտեղ, հավասար երկխոսության մեջ էր մտնում ուրիշ քաղաքակիրթ ազգերի հետ, քանի որ ծավալում էր իր կարողականությունները ժամանակի քաղաքակրթության բոլոր ձևերի մեջ»²:

Այսօր էլ արդիական համարվող այդ դիտարկման առաջին կիրառողը և կարևոր դեմքը Եվրոպայում մնում է Անտուան-ժան Սեն-Մարտենը, որի հայագիտական ժառանգությանը անդրադարձը կազմում է մենագրության բովանդակությունը:

Աելիտա Դոլուխանյան

¹ Այս խնդրում ինձ օգնել է բանասիրական գիտությունների թեկնածու Մայա Գրիգորյանը, որին հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

² Համլետ Ա.Գևորգյան, «Դիտողություններ «Հին կամ պատմական ժողովուրդներ» հասկացության վերաբերյալ» (Տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», հասարակական գիտություններ, Հայագիտություն, 130.1, Երևան, 2010, էջ 13):

ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ ԿՅԱՆՔԸ

*Երջանիկ է այն մարդը, որը կյանքում
հանդիպում է լուսամիտ ուսուցչի:
Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսե*

Անտուան-ժան Սեն-Մարտենի կենսագրության հիմնական աղբյուրը նրա երախտագետ աշակերտ Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեի պատմական ծավալուն ակնարկն է մեծ հայագետի ու արևելագետի կյանքի վերաբերյալ:¹

Սա փաստահարուստ մի կենսագրական է, որը տեղ-տեղ վերածվում է ներբողի:

Սեն-Մարտենի կյանքի և գործի մասին հանգամանալի գրել է նաև նշանավոր հայագետ Քերովբե Պատկանյանը «Հայագետ Սեն Մարտեն, Նորա կենսագրությունը և գրաւոր երկասիրությունները» ընդարձակ հոդվածում, որը լույս է տեսել Թիֆլիսի «Փորձ» հանդեսում 1881-ին:² Վերջինս հայտնում է. «Այս մանրամասնությունները Սեն Մարտենի կեանքի վրայ քաղեցինք հետևեալ աղբիւրներից. M.Brosset, Notice historique sur M.A. J.Saint-Martin Լըբօի պատմութեան XII հատորում, և Saint-Martin, Biographie universelle, հատ. XXXVII, Paris, և Journal Asiatique-ից»³: Սեն-Մարտենի կյանքի մասին պատմող հաջորդ աղբյուրը «Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի եւ մատենագրութեան Յարեւմուտս» (ԺԴ-ԺԹ դար) գրքի համապատասխան հատվածն է, որը լույս է տեսել Վենետիկում 1895-ին:⁴

Պետք է խոստովանել, որ բոլոր կենսագրականների հիմնական աղբյուրը Մ.Բրոսսեի պատմական ակնարկն է:

Անտուան-ժան Սեն-Մարտենը ծնվել է 1791 թվականի հունվարի 17-ին օրինավոր ու արժանավոր վաճառականի ընտանիքում, L'Hôtel de Ville-ի հարևանությամբ գտնվող բնակավայրում (Փարիզի քաղաքային շրջանակում):

Գրեթե մանուկ՝ նա ականատես եղավ ֆրանսիական հեղափոխական շարժումներին, ամբոխի ջարդարար հակումներին, տեսավ վրեժի ու արյան ծարավ մարդկանց արարքները և ասեց այդ ամենը. «Նա, որ միապետական սկզբունքները անկասկած համարում էր աստվածային, բոլոր հեղափոխություններն ընդունում էր որպես ցածրից եկող ըմբոստություն»⁵:

Հայրը Սեն-Մարտենին պատրաստում է առևտրական բնագավառի համար: Սակայն ընտանիքի բարեկամ մի բանկիր հանդգնում է հորը չթողնել որդուն իր մտավոր հնարավորություններից ցածր բնագավառի նվիրվելու: Դեռ մանուկ հասակից ապագա հայագետը գիշերները անցկացնում էր գրական հետազոտությունների վրա, նա չափազանց աշխատասեր էր, չափավոր իր կենցաղում և այդպիսին մնաց մինչև կյանքի վերջը:

Սեն-Մարտենը ուսումը շարունակում է Quatre-Nations վարժարանում և այնպիսի առաջընթաց է ցուցաբերում ուսման մեջ, որ գերազանցում է իր ուսուցչին: Վերջինս՝

¹ *Տե՛ս Notice historique sur M. A.-J. Saint-Martin, membre de l'Institut (Académie des inscriptions) chevalier de la légion – d'honneur, rédacteur du Journal Asiatique, Par M.Brosset Jeune, son élève, Paris, 1833, p. I-XXII.*

² *Տե՛ս «Փորձ», Ազգային եւ գրականական միասնեայ հանդէս, հիմնգերորդ տարի, մայիս եւ հունիս, Տփլիս, 1881, էջ 1-18:*

³ *Նույն տեղում, էջ 11:*

⁴ *Տե՛ս «Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի եւ մատենագրութեան Յարեւմուտս» (ԺԴ-ԺԹ դար), Վենետիկ, 1895, էջ 170-187:*

⁵ *„Notice historique sur M. A.-J. Saint-Martin...”, p. XIX.*

Մ.Սենթելը, գրում է. „J'apprends mille choses de cet enfant”⁶ («ես հազար բան եմ սովորում այս երեխայից»):

Սեն-Մարտենն այնքան արագ է յուրացնում գիտելիքները, որ կարողանում է տեսնել ուրիշների համար անտեսանելի և դիտարկում է փաստերը նոր կողմից: Արագ յուրացնում է Ասիա մայրցամաքի շատ հարուստ երկու լեզուները՝ արաբերենն ու հայերենը, որոնք մեկը մյուսից այնքան տարբեր են, որքան իրարից հեռու են այդ երկու ազգերի վարքն ու բարքը:

Հայերենի նման արագ յուրացումը (խոսքը գրաբարի մասին է - Ա.Գ.) շատ բարդ էր այն ժամանակների համար, որովհետև դեռ լույս չէր տեսել Մկրտիչ Ավգերյանի հայ-գաղիերեն բառարանը: Հայերենին տիրապետելու գործում Սեն-Մարտենին որոշ օգնություն է ցուցաբերում Շահան Ջրպետը: Ք.Պատկանյանը գրում է. «Սեն-Մարտենը յուր հայերեն լեզվի պարապմունքների մեջ Ջրպետի դասերից օգուտ քաղեց, թե՛ ոչ: Հավանական է միայն, որ սկզբում այս երկու անձանց մեջ մի տեսակ մտերմություն կար: ...Սեն-Մարտենի հաստատամիտ բնավորությունը և լուսավոր միտքը ամեն արգելքներից հաղթեցին, այսինքն թե դասագրքերի պակասությունը և թե հայ լեզվի դժվարություններին:

21 տարեկան երիտասարդ էր նա, որ արդեն հիմնավորապես ծանոթացել էր հայերեն և արաբերեն լեզուներին և միևնույն ժամանակ զգալի առաջադիմություն էր արել պարսկերենի, տաճկերենի, ասորերենի և մինչև իսկ վրացերենի մեջ: Անխոնջ աշխատասիրությունը և ուսման ծարավը միշտ անբաժան մնացին նրանից»⁷:

Ա.Բրոսսեն վերոհիշյալ լեզուներին ավելացնում է նաև զենդերենը: Տարբեր լեզուների իմացությունը հստակորեն իր արտահայտությունն է գտնում նրա գլուխգործոցում, որի երկրորդ հատորը լույս է տեսնում 1819-ին և 27-ամյա երիտասարդին դարձնում հռչակավոր ողջ եվրոպայում, Ռուսաստանում, հայ կրթված մտավորականների շրջանում:

Բրոսսեն Սեն-Մարտենի „Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie” գիրք-դեբյուտը համարում է զարմանալի նախափորձ և գլուխգործոց:

Հայաստանը Սեն-Մարտենի համար դառնում է հենակետ, որտեղից նա իր գիտական հայացքը տարածում է պարթևների, մարերի, ասորիների ու քաղղեացիների, քրդերի, Անատոլիայի հույների, լազերի, կոլխիդացիների, իբերների և աղվանների վրա: Նա փորձում է մի ժողովրդի պատմությունը բացատրել մյուս ժողովրդի հետ ունեցած կապերով. «Նրա բնագավառն էր այդ, քանզի նա Ասիայի այդ լայնարձակ հատվածի մատենագրության տերն էր»⁸:

Բարձր գնահատելով „Mémoires...”-ի երկու հատորները Բրոսսեն թվարկում է հայագետի մյուս հայագիտական գործերը, որոնց ֆրանսերեն թարգմանությունները հեղինակը չի կարողացել հրատարակել՝

1) Տիեզերական մի համառոտ պատմություն,

2) Ղազար Փարպեցու պատմությունը,

3) Մովսես Խորենացի,

4) Անանուն մի գործի բազում հատվածներ, որը «Հայոց պատմություն» է, սակայն բավական հետազոտության չի ենթարկվել հեղինակի անունը պարզելու համար,

5) Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը,

6) Տարոնի պատմությունը, Ներսես Մեծի վարքը, Ներսես Կլայեցու գործերից,

7) Թովմա Մեծոփեցու Լենկ Թեմուրի կյանքը,

⁶ Նույն տեղում, էջ II.

⁷ «Փորձ», 1881, մայիս և հունիս, էջ 3:

⁸ „Notice historique sur M. A.-J. Saint-Martin...”, p. IV.

8) Հովհաննես կաթողիկոսի (Հովհ. Դրասխանակերտցու) «Հայոց պատմությունը»:

Սեն-Մարտենի կյանքում բախտորոշ դեր է կատարել նշանավոր արևելագետ և չինագետ Աբել Ռենյուզան:⁹

1811 թվականին Ռենյուզան հրատարակում է իր առաջին հետազոտությունը՝ նվիրված չինարենին և չինական գրականությանը:

Սեն-Մարտենը, որը չգիտեր չինարեն, „Magasin encyclopédique” ամսագրի սեպտեմբերյան համարում տպագրում է գրախոսություն այդ գրքի վերաբերյալ: 1813-ին Ռենյուզան պաշտպանում է ատենախոսություն բժշկության գծով: Եվ իր բժշկական գրքի առաջին օրինակը նվիրում է Սեն-Մարտենին մարգարեական մի մակագրությամբ, որով նրան կոչում է արևելագետների պարագլուխ:

1814թ. վախճանվում է „Mercure de France”-ի երիտասարդ և պատվական խմբագիր Բուրժե դը Գրենոբլը (Bourgeat de Grenoble), որի հետ Սեն-Մարտենը բարեկամական ջերմ կապեր ուներ: Հայագետը նրան ուղեկցում է մինչև գերեզման և արտասանում հասարակության ուշադրությանն արժանացած դամբանաճառ:

1813թ. Նապոլեոն Բոնապարտը հարյուր օրվա իշխանության ժամանակ դիմում է ֆրանսիացիներին և առաջարկում ընդունել իր նոր իշխանությունը: Սեն-Մարտենը ոչ միայն չի ընդունում այդ իշխանությունը, այլև հանդես է գալիս մի խիստ հողվածով՝ «Մերժողական քվեի պատճառներ» („Motifs du vote négatifs”) խորագրով:

Բուրբոնների վերադարձի ժամանակ Սեն-Մարտենը կամենում է հայագիտական ամբիոն բացել իր համար, ինչպես Շեզին ուներ սանսկրիտի, իսկ Ռենյուզան՝ չինարենի ամբիոն: Սակայն նրա իղձը անկատար է մնում:

Սեն-Մարտենին միանգամից հռչակ է բերում 1818 և 1819 թվականներին հրատարակված „Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie” աշխատությունը:

Հայագետը եվրոպական արևելագիտության առաջ բացում է մի հիմնավոր երկրի հարուստ պատմական անցյալի և մատենագրության դռները: Աբել Ռենյուզայի մարգարեությունն իրականանում է, և Սեն-Մարտենը դառնում է առաջին մեծության հայագետ ու արևելագետ:

Սիլվեստր դը Սասին 1818 թվականի օգոստոսին „Journal des savans” ամսագրում տպագրում է ջերմ գրախոսություն, որն ավարտվում է հետևյալ ձևով. «Արևելքի պատմության և գրականության սիրահարներն, ինչպես մենք, անկասկած ունեն մի փափագ, որ այս ժողովածուի երկրորդ հատորն իրեն երկար սպասել չտա, և որ այս առաջին երկի հաջողությունը ոգևորի հեղինակին շարունակելու իր աշխարհագրական և պատմական հետազոտությունները»¹⁰:

Սեն-Մարտենի գլխավոր աշխատության դեմ քննադատությամբ հանդես է գալիս Շահան Ջրպետը, որն իր հայերենի քերականության գրքում բերում է որոշ հայերեն բառերի

⁹ Ռենյուզա ժան Պիեռ Աբել – ֆրանսիացի չինագետ, արևելագետ (1788-1832): Սկզբում նվիրվել է բժշկության ասպարեզին, հետո անցել է լեզվաբանությանը և դարձել կրթոս բանասեր: 1811 թ. ակնարկ է գրել չինարենի և չինական գրականության վերաբերյալ: 1815-ին ընտրվել է Արձանագրությունների ակադեմիայի անդամ, իսկ 1824թ. Արքունական գրադարանի արևելյան ձեռագրերի բաժնի վարիչ: 1822թ. Կլավարոտի, Սեն-Մարտենի և Սիլվեստր Սասիի հետ Փարիզում հիմնել է „Société asiatique” միությունը: Վախճանվել է 1832-ին խղերայից: Գրքեր է թողել նվիրված թաթարերենին, չիներենի քերականությանը, բուդդիզմի պատմությանը:

¹⁰ „Les amateurs de l'histoire et de la littérature de l'Orient feront sans doute, comme nous, des vœux pour que le second volume de ce recueil ne se fasse pas longtemps attendre, et que le succès de ce premier ouvrage encourage l'auteur à poursuivre ses recherches géographiques et historiques” (Տե՛ս „Journal des savans”, Août, 1818, p. 497).

սխալ հասկացված լինելը: Ք.Պատկանյանը գրում է. «Սակայն այս մանրակրկիտ բանակռիվը, որի մեջ Ջրպետը, ցույց տալով Սեն-Մարտենի մի քանի մանր սխալները, բոլորովին լռությամբ էր անցնում հայագետ ֆրանսիացու հայկական գրականության ուսման գործին մատուցած մեծ ծառայության վրա, աժան չնստեց նորան: Սեն-Մարտենի բարեկամները գործի մեջ խառնվեցան, և Ջրպետը մի լավ դաս ստացավ, որ շատ դիպավ նորա անձնասիրությանը»¹¹: Ք.Պատկանյանը Ջրպետին խիստ քննադատում է այդ քայլի համար. «...այնպես վարվեցավ, ինչպես սովորաբար վարվում են սահմանափակ խելքի տեր և նախանձոտ մարդիկ»¹²:

Ջրպետը դիմեց Կլապրոտին, որը „Journal Asiatique” ամսագրի խմբագիրներից էր: Բերենք Ջրպետի նամակը և Կլապրոտի պատասխանը՝

Փարիզ, 19 օգոստոս 1823

Պարոն

«Պատիվ ունեն ուղարկելու ձեզ իմ պատասխանի մի օրինակը „Journal Asiatique”-ի մի հոդվածի դեմ, որ իմ ծախքով տպել են տվել: Ծանր եղավ ինձ տեսնել որ մի նախատալից, կոպիտ, գրական փաստերից զուրկ գրություն հրատարակվեցավ այն պարբերական թերթի մեջ, որի ճակատին գրած է, իբրև աշխատակից, ձեզ պես մի գիտնականի անունը, որ իրական հմտություններ ունիք Արևելքի լեզուների և գրականության վրա:

Մնամ առանձին հարգանքը դեպի ձեզ, պարոն»:

Ամենախոնարհ ծառա

ՋՐՊԵՏ

Կլապրոտի պատասխանը¹³

Պարոն

«Թեև ծանր լինի ձեզ իմ անունը իբրև աշխատակից „Journal Asiatique”-ի ճակատին տեսնել, ես կարող եմ հավատացնել ձեզ, որ շատ գոհ եմ՝ անձամբ ընկերացած լինելով այնպիսի նշանավոր գիտնականների հետ, որպիսի են այդ ամսագրի խմբագիրները և ուրախ եմ, որ ամսագիրը ժամանակ առ ժամանակ առիթ է տալիս տգիտությունը երևան հանելու կամ անհիմն պահանջներին իրանց արժանավոր տեղը տալու:

Ես ինքս հաճախ նպաստել եմ մի տեսակ անձանց գործ դրած հնարները դերև հանելու, որոնք ասիական գրականության վրա նայում էին իբրև ընդարձակ հեշտ մշակելի դաշտ, և որոնք փառավորապես հանգստանում էին արդեն անարժան կերպով ստացած դափնիների վրա: Չեմ կարող ուրեմն պարսավել պարոն Ջոհրապյանին, որ նույն ընթացքն է բռնել: Գալով այս գիտնականի նամակին՝ պետք է ասեմ, որ նա տպվել է ամսագրի մեջ խմբագրական մասնաժողովի անդամ ընտրվելուցս առաջ: Սակայն խոստովանում եմ, որ ես հակառակվելու չէի հիշյալ նամակի տպագրությանը, եթե այն ժամանակ այդ մասնաժողովի անդամ եղած լինեի, որովհետև թեպետ ես հայերեն չգիտեմ և ուրեմն չեմ կարող առանց միջնորդի դատել ձեր քերականության արժանավորության մասին, բայցևայնպես մի կարծիք կկազմեի ձեր նախընթաց աշխատությունների հետ արած համեմատությամբ, որոնք չկարծեմ թե մեծ վստահություն ներշնչեն ի նպաստ մի քերականական գրվածի, որ նույն

¹¹ «Փորձ», 1881, մայիս և հունիս, էջ 5:

¹² Նույն տեղում, էջ 6:

¹³ Նույն տեղում, էջ 8:

հեղինակն է հորինել: Հիրավի, անկարելի է, որ այն անձը, որ դատողությունից զուրկ է ուրիշ խուզարկությունների մեջ, ընդունակ լինի մի քերականություն հորինելու, որի առաջին տարրերը պիտի լինին հատուկ տրամաբանություն և առողջ դատողություն: Ջարմանալի է թվել ինձ նույնպես, որ մի մարդ, որ հանդգնում է իբրև քերական երկի, չգիտենա իր սեփական անունը գրել ֆրանսերեն, որովհետև Cirbed ամենևին հայերեն Ջրպետ Dchrbied բառի տառադարձությունը չէ»:

Մնամ առանձին հարգանք:

Պարոն

Ձեր ամենախոնարհ ծառա

ժ.Կլապրոթ

Փարիզ, 25 օգոստոսի
1823

Սեն-Մարտենի անունը կապվում է հետաքրքիր մի վեճի հետ, որը ծագել էր 1819-ին ֆրանսիական ակադեմիային ներկայացրած Շամպոլիոն-Ֆիժակի Լագիդների պատմության¹⁴ առիթով, որի համար հեղինակը մրցանակ ստացավ: Լագիդների պատմության հեղինակը նպատակ ուներ ժամանակագրական հաշվարկներով ճշգրտել Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան օրը: Ի պատասխան այդ հաշվարկների՝ Սեն-Մարտենը գրեց „Nouveles recherches sur la mort Alexandre” երկասիրությունը («Նոր հետազոտություններ Ալեքսանդրի մահվան վերաբերյալ»): Երիտասարդ գիտնականի ճշգրտումներն այնքան տպավորիչ էին, որ Սեն-Մարտենը ընդամենը 29 տարեկանում դարձավ Արձանագրությունների ակադեմիայի անդամ. «Այդ տեղի ունեցավ 1820թ. սեպտեմբերի 2-ին, 29 տարեկան էր, երբ Սեն-Մարտենն ընտրվեց Արձանագրությունների ակադեմիայի անդամ՝ Թոշոն դ'Աննեսի¹⁵ փոխարեն»: Այս առաջխաղացումը նպաստեց, որ նրա անունը հաճախ երևա „Journal des savans” ամսագրի էջերում: 1822թ. Սեն-Մարտենն ընտրվում է Ասիական ընկերության անդամ և դառնում „Journal Asiatique” պարբերականի խմբագիրներից՝ Կլապրոտի և Ռենյուզայի հետ, իսկ որոշ ժամանակ անց նա վարում է գլխավոր խմբագրի պաշտոնը:

Սեն-Մարտենը եռանդուն անհատականություն էր և մի կարճ ժամանակ նվիրվում է քաղաքական ասպարեզին: Հիմնում է „Universal” լրագիրը և հանդես է գալիս քաղաքական բնույթի հոդվածներով, որոնք վնասեցին նրա աշխատանքային գործունեությանը: Նա ստիպված էր հեռանալ Արտաքին գործոց նախարարության և Ջինանոցի գրադարանի՝ հնագիտական հարցերի հետ կապվող և լավ վճարվող պաշտոններից:

Նրա միակ աշխատանքը մնում է թագավորական տպարանի տեսչությունը՝ ցածր աշխատավարձով:

1831-ին նա դիմում է Collège de France-ում որպես պատմություն ավանդող աշխատելու, սակայն ազգային լուսավորության նախարարը նրան մերժում է:

¹⁴ Լագիդներ - Եգիպտական թագավորական դինաստիա, որը հիմնել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավարներից մեկը՝ Լագոսի որդի Պտղոմեոսը: Դինաստիան իշխել է Պտղոմեոս Առաջինից (մ.թ.ա. 323) մինչև Պտղոմեոս Տասնհինգերորդը (մ.թ.ա. 30):

¹⁵ „Cet fut le 2 septembre 1820, à l'âge de 29 ans, que M.Saint-Martin fut élu membre de l'Académie des inscriptions, en remplacement de Tôchon d'Anneci”. (Տե՛ս „Notice historique sur M. A.-J. Saint-Martin...”, p. IX).

1832-ին վախճանվում է Աբել Ռենյուզան, և Փարիզի Արքայական գրադարանի ձեռագրերի բաժնում նրա թափուր տեղում վերստին Սեն-Մարտենի դիմունը մերժվում է:

Բանասիրության որևէ հարց օտար չէր Սեն-Մարտենի համար: Նրան հետաքրքրում էին անցյալի քաղաքակիրթ ժողովուրդների պատմությունը, աշխարհագրությունը, լեզուները, մատենագրությունը: Նա հատուկ ձևով ուսումնասիրում էր վաղնջական ժամանակների ցեղերի շարժը Ասիայից դեպի Եվրոպա և հակառակը: Այդ շարժի մի դրվագն էր համարում Արշակունիների մեկ արմատից ծագած չորս դինաստիաների գոյությունը աշխարհում, որոնց մեջ ամենատարակյացը դարձան հայ Արշակունիները:

Նա մշակել էր հնդեվրոպական լեզուների իր տեսությունը և դա բացատրում էր խիստ հստակ: Սեն-Մարտենը տանել չէր կարողանում մանվածապատ մտածողությունը:

Սենտ հայագետի մի անտիպ գրվածքը, որը տպագրվել է մահվանից շատ տարիներ անց Թիֆլիսի «Արձագանք» պարբերականում, 1893-ին լույս տեսած ուշագրավ նամակն¹⁶ է՝ ուղղված նշանավոր աշխարհագետ Ալեքսանդր Յունբուլտին, որը նոր էր վերադարձել Ռուսաստան կատարած ճանապարհորդությունից: Նամակը թվագրված է 22 դեկտեմբերի 1831, Փարիզ:

Այս նամակից ընդարձակ քաղվածներ կան «Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան Յարեւնուտս» գրքում:¹⁷

Բանասիրական կարևոր արժեք ունի հրապարակմանը կցված նախաբանը, որը գրականագետներին, լեզվաբաններին, պատմաբաններին համառոտ ներկայացնում է հայագիտության առաջին դրսևորումները Եվրոպայում մինչև Սեն-Մարտենի հանդես գալը: Գրեթե բառացի կրկնում ենք այդ նախաբանի առաջին հատվածը:

Մինչև XVI դարի սկիզբը հայոց պատմությունն ու մատենագրությունը բոլորովին անծանոթ էին Եվրոպացիներին:¹⁸ XII դարից սկսված խնամիական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայաստանի թագավորներին ու իշխաններին որոշ չափով մոտեցրին Եվրոպային: Որոշ ժամանակ անց Հռոմի պապերը ջանացին միացնել հայոց եկեղեցին կաթոլիկ Հռոմին: Իրենց միարարական նպատակներով նրանք միսիոներներ էին ուղարկում Հայաստան՝ հայերենը սովորելու և այդ լեզվով կաթոլիկությունը Հայաստանում տարածելու համար: XVI դարի սկզբում Ալեքսանդր Յոթերորդ պապը կամեցավ Հռոմում հիմնել մի գիմնազիա, ուր բացառապես հայ երեխաներ պետք է սովորեին: Այդ հարցում Հռոմի պապին օգնում էին ֆրանսիացի հոգևորականները: Կարդինալ Ռիշելիեն համոզում էր ֆրանսիացի թագավոր Լյուդովիկոս XIII-ին հավաքել հայկական գրքեր և դրանք տպագրել արքունական տպարանում: 1633-ին Փարիզում հրատարակվում է հայ-լատիներեն բառարան:¹⁹ Կաթոլիկ միսիոներները ճամփորդություններ էին ձեռնարկում դեպի Հայաստան, հասնում Եփրատ և Տիգրիս գետերին առնչվող տարածքները: Այսպես էր հայագիտության վիճակը մինչև 1789-ի ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը, երբ նրանից հետո Փարիզում Ecole des Langues orientales vivantes հաստատության մեջ հիմնվեց հայոց լեզվի ամբիոն:

¹⁶ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, պ. 148, 19 դեկտեմբերի, էջ 1-3:

¹⁷ Տե՛ս «Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան Յարեւնուտս», էջ 183-186:

¹⁸ Ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Ա. Կարիերը 1886-ին Փարիզում հրատարակում է IX դարավերջի X դարասկզբի մի ձեռագրից փոքրիկ լատիներեն-հայերեն բառարան: Բառարանը վերատպել և նրա մասին հոդված ենք գրել: Տե՛ս Աելիտա Դյուլխանյան, Լատիներեն – Հայերեն հնագույն բառարանը («Շիրակ», Բեյրութ, 2006, ապրիլ, մայիս, հունիս, էջ 44-48):

¹⁹ Ֆրանչիսկոս Ռիվոլա, Բառգիրք Հայոց, Dictionarivm Armenolatinvm, Փարիզ, 1633: Բառարանի նկարագիրը տե՛ս «Հայ գիրքը 1500-1800 թվականներին», Երևան, 1988, էջ 20-21:

1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի հետևանքով Արևելահայաստանը միանում է ռուսական կայսրությանը: Քրիստոնեական կայսրությանը միանալը հայերին հնարավորություն ընձեռեց հույսեր փայփայել վաղեմի քաղաքակրթությունը նորովի զարգացնելու:

Այս լուսավոր ապագայի հույսն էր փայփայում նաև հայասեր Սեն-Մարտենը, որը զգում էր, թե ֆրանսիական կառավարությունը չի աջակցում իրեն քաղաքական հայացքների պատճառով: Նամակում նա Յուլիոսին գրում է. «Յեղափոխությունից հետո, որ կործանեց Ֆրանսիայի բարօրությունը և սպառնաց եվրոպայի խաղաղությանը, ես չեմ դադարել ատելությանց և անարգ հալածանաց նշավակ լինելուց: Դուք այդ գիտեք: Ես զրկվել եմ իմ բոլոր պաշտոններից ի վրեժ իմ քաղաքական կարծիքների»²⁰:

Սեն-Մարտենն ակնկալում է Ռուսաստանի կայսեր նյութական աջակցությունն իր հայագիտական ծրագրերն իրականացնելու գործում, իսկ այդ ծրագրերն, իրոք, շատ գիտական ու շահեկան էին: Նա ծրագրում էր գիտական ու գրական ճամփորդություններ իրականացնել Մեծ Ղազարին ու Ռուսաստանի այն բազմաթիվ գավառներում, ուր հայեր են ապրում: Կամենում էր ձեռքի տակ ունենալ 20 հայ այն պատմիչների երկերը, որոնց ծանոթ էր հատուկտոր հատվածներով: Անհրաժեշտ էր համարում պեղել Ղազարի հնավայրերը, գրառել ողջ Ղազարի մեկ փռված ժայռերի ու քարերի վրա եղած վիմագիր արձանագրությունները: Պեղել Ղազարի մայրաքաղաքներ Արտաշատը, Արմավիրը, Վաղարշապատը, ուսումնասիրել Արարատի շրջակայքը: Նա մտադիր էր այցելել նաև Արևմտահայաստանի հնավայրերը՝ Վան, Կարս, Էրզրում: Մի քանի ամսով կանգ առնել Կոստանդնուպոլսում, այցելել Տրանսիլվանիայի, Տրիեստի ու Վենետիկի հայերին: Մտադիր էր անձամբ ուսումնասիրելու Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Աստրախանում եղած հայկական գրական հիշատակարանները: Նամակում կարդում ենք. «Ահա այս է, որ ինձ խրախուսում է Ձեզ հետ խոսել Մեծ Ղազարի ուսումնասիրության արժանի գավառները ճանապարհորդելու դիտավորության մասին, որ *մարդկային ազգի օրրան է եղած և որին կարևորություն են տալիս միանգամայն կրոնի և պատմական հիշատակները*»²¹:

Սեն-Մարտենը Յուլիոսին բացատրում է, թե ինքը երբեք չի ուրանում իր հայրենիքը՝ Ֆրանսիան, և հայագիտական բաղձալի ծրագրի համար ռուսական կայսրից խնդրում է ընդամենը 4 տարվա նյութական հովանավորություն և աջակցություն ու պատրաստ է իր ճամփորդությունն սկսել հենց 1832 թվականի գարնանը: Ավա՛ղ, այդ ծրագրերը չիրականացան, որովհետև հայագետը հաջորդ տարի վախճանվեց:

Ղազարին է, որ այդ ծրագիրը Յուլիոսին իր անունից ուղարկել է (1832թ.) Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարին՝ տալով հետևյալ բացատրությունը. «Բայց լավ կլիներ կայսեր փառավոր զենքով Ղազարի մեծագույն մասը քրիստոնյա երկրների հետ միացնելուց հետո լուսաբանել նմանապես և ավանդել ապագա սերնդին մի հատուկ երկասիրությամբ, այժմյան կայսեր մեծ ձեռնարկությանց հիշատակները: ...Ես ինձ պարտք համարեցի փորձել ծանոթացնել Ձեզ մի գիտնականի հետ, որ *իրև արևելագետ ամենից մեծ հռչակ ունի, որ եվրոպայի մեջ ամենից ավելի է գրադվել հայոց գրականությանը և Ղազարի մասով, քաղաքակրթության այդ հին հայրենիքով, որի հիշատակները մինչև այսօր մնում են իրև անձեռնմխելի գանձ*»:

Արտաքին գործերի նախարարը պատասխանել է Յուլիոսին նամակին՝ բացատրելով, թե քաղաքական խառն իրավիճակը վտանգի կենթարկի հայագետին, պատերազմական

²⁰ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, թ. 148, էջ 1:

²¹ Նույն տեղում, էջ 2:

աղետներին հաջորդող մի քանի տարի հետո, երբ կլինի ապահովություն, Սեն-Մարտենի ծրագիրն ընթացք կստանա:

Աբել Ռեմյուզայի մահը ցնցում է Սեն-Մարտենին. «Նա ինձ էլ կտանի,- ասում էր նա հաճախ» („Il m’emmènera”, - disait-il souvent)²². Հայագետը վեց շաբաթ հետո վախճանվում է նույնպես խուլերայից, ինչպես իր մանկության ընկերը՝ Աբել Ռեմյուզան: Նա վախճանվել է 1832-ի հուլիսի 16-ին, երբ ընդամենը 41 տարեկան էր: „Gazette de France”-ի մահախոսականում հուլիսի 19-ին գրեցին, թե Սեն-Մարտենը մահացել է աղքատության մեջ: Այս փաստը հերքում է Մ.Բրոսսեն՝ ասելով, թե նրա հավատարիմ կինը („sa fidèle épouse”) ամեն ինչ արել է ամուսնուն փրկելու համար, հրավիրել է երեք բժիշկների ու ցուցաբերել է ամեն տեսակի հոգատարություն: Մ.Բրոսսեն ծանոթացել է Սեն-Մարտենի հետ 1824-ին և որպես աշակերտ՝ հիացած է նրա անձով ու գործով: Քանի որ չկա նրա նկարը, ապա իր բառերով նկարում է նրան: Սեն-Մարտենը բարձրահասակ էր, նրբակազմ, մազերը շուտ էին թափվել, դեմքը գունատ էր, աչքերը՝ շողարձակ: Անծանոթներին նա թվում էր չոր բնավորության տեր, սակայն մտերիմները գիտեին, որ բարի է, պատրաստ ուրիշներին օգնելու. նա հուսալի մարդ էր, նրա դուռը բաց էր բոլորի համար („M.Saint-Martin laissait à toute heure sa porte ouverte”):

Իր ներբող-կենսագրականի վերջում Մ.Բրոսսեն տեղեկացնում է, թե հայագետի քրոջից իմացել է Սեն-Մարտենի պատանության տարիների հակվածությունը բանաստեղծություններ գրելու. շարադրել է Դոն Կարլոսի մասին մի ողբերգություն և այն կարդալու տվել նշանավոր բանաստեղծ Դելիլին²³, և վերջինս նրան հանոզել է հեռու մնալ բանաստեղծելուց, ու դրանից հետո նա պոեզիայով չի զբաղվել:

Սեն-Մարտենի կենսագրականը Մարի Բրոսսեն ավարտել է հետևյալ խոսքերով. «Պատվելի ուսուցիչ, եթե Ձեր հիշատակը կարիք ունի այնպիսի հոյակապ հուշարձանի, ինչպիսին Ձեր գործերն են, այդ հուշարձանը Ձեր բարեկամների սրտերում է, նրանց սրտերում, ովքեր իրենց անձի համար պատիվ են համարում Ձեր աշակերտը լինելը»²⁴:

²² „Notice historique sur M. A.-J. Saint-Martin...”, p. XIX.

²³ Դելիլ Ժակ (աբբահայր) - ֆրանսիացի բանաստեղծ (1738-1813): Եղել է պրոֆեսոր, թարգմանություններ է կատարել Վիրգիլիոսից, զարգացրել է դիդակտիկ պոեզիան, որն աչքի է ընկել նկարագեր պատկերներով («Les Jardins – Պարտեզները» - 1780): Վարպետ տաղաչափությանը գրված նրա պոեմներն իր ժամանակին ունեցել են մեծ հաջողություն: 1774-ին ընտրվել է ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ: «Դոն Կարլոս» վերնագրով 5 գործողությամբ դրամա ունի գերմանացի մեծ բանաստեղծ Ֆրիդրիխ Շիլլերը՝ գրված 1787թ.:

²⁴ „Notice historique sur M. A.-J. Saint-Martin...”, p. XXI.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ա) «ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԳՐՔԻ ԵՐԿՈՒ ԱՌԱՋԱԲԱՆՆԵՐԸ

ՁԵԿՈՒՅՑ

Սա Եվրոպայում առաջին աշխատությունն է Հայաստանի մասին. մենք թույլ ենք տալիս մտածել, որ այն կներկայացնի աշխարհագրական և պատմական ճշգրիտ տեղեկություններ: Տարբեր հիշատակումներն ու թարգմանությունները, որ այն պարունակում է, ավարտվում են 1812 թվականով: Մենք 1813-ի հունիսի 15-ին ստացել ենք մի պաշտոնական նամակ, որով իրավունք է տրվում տպագրել մի մասը թագավորական տպարանում, քանզի չէինք առաջարկել ուրեմն տպագրել Օրբելյան իշխանների պատմությունը՝ գրված XIII դարի վերջում Սյունիքի արքեպիսկոպոս Ստեփանոս Օրբելյանի կողմից: Մենք ուրիշ ժամանակի համար ենք պահում Հայաստանի աշխարհագրության և պատմության հիշատակարանները, որը կդառնա չափազանց ընդարձակ աշխատություն: Մենք սահմանափակվում ենք ճանաչել տալու պարունակող մյուսի մի մասը այն ծանոթագրություններում, որոնք ուղղված են լուսաբանելու Օրբելյանների պատմության ամենամոթին կետերը: Բայց քանի որ այն ակնարկը, որ կա Հայաստանի պատմության, աշխարհագրության և գրականության մասին, ցարդ ամբողջովին մնացել է անժանոթ, հետևաբար այս պատմության ամեն մի հատվածը պահանջում է հատուկ քննություն՝ Ֆրանսիայի ընթերցողին հասկանալի դարձնելու հեղինակի պատումը: Մենք մտածեցինք ծանոթագրել միայն այն խնդիրները, որոնք հետաքրքիր ձևով ներկայացնում են այս գրքում պատկերված իրադարձությունները: Դրա համար էլ անհրաժեշտ է նախապես ներկայացնել Հայաստանի ճշգրիտ աշխարհագրությունն ու պատմությունը: Այս բոլորին հետևում է մի գործ շատ տարբեր նրանից, որ մենք նախապես մտածում էինք հրատարակել, և սրանում գտնում ենք մեզ համար մեծ առավելություն. առավել փութով տարածել ծանոթությունը, որը կնպաստի իմացություն տալու նաև ուրիշ գործերի համար, որ հրատարակելու ենք նույն երկրի և նրան սահմանակից երկրների մասին:

Ծանոթագրությունները, որ կցում ենք Օրբելյանների պատմությանը, շատ երկարատև ու դժվարին հետազոտությունների արդյունք են: Մենք չենք սահմանափակվել միայն հայ մատենագիրների փաստերով, որպեսզի ամեն ինչ կատարյալ լինի, աչքի ենք անցկացրել արաբների ու պարսիկների լավագույն գործերը և այդ բոլորը համեմատել ենք այն ամենի հետ, ինչ կա բյուզանդական ու ասորական գրվածքներում, նկատի ենք առել արդիական առնչությունները, որպեսզի լուսաբանենք մեկը մյուսով:

Մեր աշխատության օգտակարության համար հիշատակարաններին և Օրբելյանների պատմությանն ավելացրել ենք անցյալի աշխարհագրությանն ու Հայաստանին վերաբերող տարբեր հուշարձաններ, որոնք տարբեր առումներով կապված են այդ երկրի քաղաքական ու կրոնական պատմությանը:

Մեր աշխատանքի ընթացքում առիթ ենք ունեցել բացատրել բազում հատվածներ, որոնք առնչվում են հին հեղինակներին:

Համեմատությունները, որ կատարել ենք, մեզ օգնել են ճիշտ որոշելու մեծ թվով քաղաքների և շրջանների ճշգրիտ դիրքը՝ հիշատակված Ստրաբոնի, Պլինոսի, Պտղոմեոսի մոտ, դրանց նշանավոր գիտնականները, ովքեր զբաղվել են հին աշխարհագրությամբ, ցարդ չեն անդրադարձել, որովհետև չեն օգտագործել բոլոր այն տեղեկությունները, որոնցից օգտվել ենք, նրանք ձեռքի տակ չեն ունեցել այն երկերը, որոնք քննել ենք:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ընդարձակ երկիր է Մեծ Հայք անունը կրողը, որը թուրքերը, պարսիկները և ռուսները բաժանել են իրենց գերիշխանության ներքո. այն տարածվում է երեք հարյուր մղոնի¹ վրա՝ արևմուտքից՝ արևելք, Եփրատից մինչև Կասպից ծովը թափվող Քուռի գետաբերանը և հյուսիսից՝ հարավ, Վրաստանից և Կովկասյան լեռներից մինչև Դիարբեքիի հարավային սահմանները՝ տարածված երկու հարյուր հիսուն մղոն: Այդ տարածքում չկա մեկ ուրիշ լեզու, քան հայերենը, բացի այն մասերից, որտեղ բնակվում են մահմեդականներ, նրանք խոսում են թուրքերեն, սակայն այն մահմեդականները, ովքեր ապրում են մեծ քաղաքներից հեռու ընկած գյուղերում, խոսում են հայերեն խոսակցական լեզվով, որի մեջ կան որոշ ձևափոխված թուրքերեն բառեր: Այդ նույնը կարելի է ասել Փոքր Հայքի, Կիլիկիայի ու Շիրվանի մասին:

Հայոց լեզվի օգտագործումը չի սահմանափակվում միայն այս տարածքում: Հայերը, որ տարածված ձևով ապրում են Ասիայի ու Արևելյան Եվրոպայի տարբեր մասերում, շարունակում են խոսել իրենց լեզվով: Նրանք ստուգապես կազմում են Անատոլիայի բնակչության ամենաստվար մասը, ապրում են Սիրիայի հյուսիսում, Միջագետքում, Ատրպատականում, որն անցյալում անբողջովին Հայաստանի Վասպուրական նահանգի մասն էր, ապրում են նաև Պարսկաստանի Իրաքյան մասում, Գիլանում և Մազանդարանում, Իսպահանի շրջակայքում, Վրաստանում, որն ընդգրկում է Հայաստանի մնացորդները, Աստրախանում, Դոնի ափերին, Ղրիմում, Լեհաստանում և վերջապես Թուրքիայի եվրոպական մասերում: Եվ այս երկրներում նրանք ոչ միայն առևտրականներ են և մեծ վաճառականներ, այլև նրանց մեծամասնությունը արհեստավորներ ու երկրագործներ են: Որպես խոշոր վաճառականներ՝ նրանք իրենց գործունեությունն են ծավալում Իտալիայում, Ավստրիայի նահանգներում, Մոլդովայում ու Եվրոպայի շատ ուրիշ մասերում: Հայերը մեծ քանակով ապրում են նաև Եգիպտոսում, Սիրիայում, Բաղդադում, Պարսկաստանում, մինչև Հնդկաստան:

Նկատելի է, որ մեծ թվով երկրներում, ուր հայերը տարածված են և դեռ պահպանում են իրենց լեզուն, կարևոր դեր են կատարում իրենց բնակված երկրների ու եվրոպացիների փոխհարաբերությունների միջև, հատկապես, երբ գիտակցվում է, թե Պարսկաստանի ու Թուրքիայի բանկային գործում և առևտրում այլ երկրների հետ գործարքները կատարվում են համարյա միշտ հայերի միջոցով:

Միաժամանակ այս առումով արժե նկատել, որ շատ կարևոր է միացնել հայերենի իմացությունը արաբերենի, պարսկերենի, թուրքերենի հետ, որովհետև այն ժամանակից, ինչ Հայաստանն անբողջապես ընկավ մահմեդական լծի տակ, հայերը փոխ առան այդ լեզուներից բառեր, որոնք սովորաբար հաղորդակցման ժամանակ ծառայում էին նրանց, և նույնիսկ որոշ ժամանակակից գրողներ այդ տարբեր լեզուներից մեծաքանակ բառեր են օգտագործում: Որովհետև այդ բառերը հաճախ չկան այն բառարաններում, որ մենք ունենք,

¹ Մղոն – 1.Ճանապարհի երկայնության չափ՝ հավասար 1000 երկրաչափական կմ, 2000 հասարակ քայլի (տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. III, 3 – Ո, Երևան, 2010, էջ 346:

և նրանցում, որ հրատարակել են հայերը, թվում է, թե դրանք անհնար է թարգմանել, երբ դրանք հանդիպում են բնագրերում, եթե նախապես ծանոթություն չունենաս վերոհիշյալ լեզուների հետ:

Օգուտը, որ պատմությունն ու բանասիրությունը կարող են քաղել հայոց լեզվից և հայ գրականությունից՝ չընկնելով որոշ հայագետների ցուցաբերած ծայրահեղ խանդավառության մեջ և չզոհաբերելով արևելյան մյուս ժողովուրդների գրականությունը, ապա կարծում եմ, որ նրա կարևորությունն այս դիտակետից չպետք է մերժվի: Հայաստանի գրողների բոլոր ժանրերով ստեղծագործելու հետևողական շարունակականությունը՝ չորրորդ դարից մինչև մեր օրերը, և նպատակը, որ հայերը ցուցաբերեցին՝ հաստատելով իրենց տպարանները բոլոր այն տեղերում, ուր ապրում էին մեծ քանակով, որ տպագրեն իրենց գրողների երկերը, հավաստում են նրանց մեծ նվիրումը մատենագրությանը: Նրանք ստուգապես տպարաններ ունեն Ամստերդամում, Լայպցիգում, Վենետիկում, Լիվոռնոյում, Լեհաստանում՝ Լվովում, Կոստանդնուպոլսում, Ջնյուռնիայում, Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում, իրենց եկեղեցու գլխավորի նստավայր էջմիածնում, Սադրասում և բազում այլ վայրերում: Նրանք դրանք ունեցել են Իսպահանի մոտ գտնվող Ջուղայում, Մարսելում: Որպես Ֆրանսիայի հոգևորականությանը ներկայացվող պրոպագանդա, այս վերջին տպարանը կանգնեցվեց, որովհետև ասում էին, թե այն տպագրում է գրքեր, որոնք պարունակում են հերետիկոսների կարծիքներ:

Հայ գրականությունը, չունենալով շահեկանությունը և հարստությունը արաբական, պարսկական, հինդուսների և չինացիների գրականության, միաժամանակ արժանի չէ այն մոռացմանը, որ կա ցարդ. մեծաքանակ թվով այդ գրականությունն ստեղծած մատենագիրները այն դարձրել են բոլոր առումներով մեծարելի: Նրանց մեջ պետք է առանձնացնել պատմիչներին, որոնք առանց հաշվի առնելու, որ ավանդել են իրենց երկրի պատմությունը, սեղմ ձևով, իրապես խոսել են Արևելքի այլ երկրների մասին, որը լրացնում է բավականին կարևոր բացը Ասիայի տարեգրություններում: Բացի այդ, նրանցից հայթայթում ենք կարևոր լուսաբանում և տեղեկություններ Կոստանդնուպոլսի հույների, Պարսկաստանի Սասանյան դինաստիայի արքաների, մահմեդական արաբների, թուրք-սելջուկների, խաչակիրների, մոնղոլների և ընդհանրապես ողջ Արևելքի մասին՝ սկսած չորրորդ դարից մինչև ավելի արդի ժամանակները: Ինչ վերաբերում է մեր թվականության սկսման մոտ ժամանակներին և հատկապես հնագույն դարերին, տեղեկությունները, որ տալիս են հայ մատենագիրները, շատ քիչ են, բացի շատ հետաքրքիր դեպքերի և մի քանի թանկ ավանդու-թյունների, նրանք սովորաբար թվում են նվազ հավաստի, քան հույն ու լատին պատմիչներինը: Նրանց արժեքն ամբողջովին չպետք է մերժել, բայց նրանց պետք է մոտենալ շատ կասկածով: Ասորեստանի թագավորների ցանկը, որ հաղորդում է Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ, լիովին քաղված է հույն մատենագիրներից, և եթե չունենանք հենց իր՝ հեղինակի խոստովանությունը, այդ գահակալների իշխանության ավարտը, որ շատ անգամ կցված է այդ անուններին, հստակ մատնացույց են անում որ աղբյուրից քաղված լինելը: Բայց քանի որ մենք չունենք նրա նշած մատենագիրների գործերը, պետք է երախտագետ լինենք, որ նա փոխանցել է վերջինների երկերից մի քանի կտորներ: Նույնը կարելի է ասել Մարաստանի թագավորների, նաև Կյուրոսի մասին:

Հայ պատմիչները շատ քիչ լույս են սփռել պարսից Արշակունիների վրա, որոնց նրանք առավել են ճանաչում, քան Արևելքի մյուս դինաստիաներին, որովհետև Հայաստանը նրանց հետ ունեցել է քաղաքական մշտական կապեր, քանզի իրենք կառավարվում էին նույն դինաստիայից սերող թագավորներից, և երբ այդ ազգի գահակալները զրկվեցին

Պարսկաստանի գահից՝ Սասանյանների դինաստիայի կողմից, մի մեծ քանակ նրանցից ապաստանեցին Հայաստանում և ընդունվեցին իրենց ազգակիցներից, ովքեր նրանց տվեցին անկախություն, որն ունեցան նրանց շահավիղները և՛ շատ դարեր անց: Հայ Արշակունիների պատմությունը շատ հեռու է, իհարկե, պարզ լինելուց, և այն ունի բազմաթիվ կետեր, որոնք դժվարություններ են առաջացնում այն քննելու խստորեն, և այն կարիք ունի քննարկվելու առավել մեծ ուշադրությամբ: Այս պատմությունը լի է գրեթե անլուծելի ժամանակագրական դժվարություններով, և շատ դեպքերում հակադիր փաստերով՝ ասված ժամանակակից հույն և լատին պատմիչներից:

Ինչ էլ լինի, հայ պատմիչների կարևորությունն այն է, որ վաղնջական ժամանակների մասին խոսելիս նրանք սովորաբար ավելի խնամք են տարել պատմվող իրադարձությունների նկատմամբ, ջանացել են չխոսել քիչ կարևորություն ունեցող դեպքերի մասին և առավել խնամքով են վերաբերվել իրենց երկերի ոճին, քան արաբ և պարսիկ պատմիչները: Պետք է նույնպես հավաստել, որ նրանք շատ բարձր են, քան Bas Empire-ի հունական հեղինակները:² Հաճելի ոճով ասված գեղեցիկ գրույցներում այն երևակայական ցնորք չէ, որ համակում է Արևելքի ուրիշ մատենագիրներին, առանց հրաժարվելու նրանից, ինչ արված է՝ սահմանելու Արևելյան ոճը: Հայ պատմիչները գիտեն սակայն հրաժարվել արտառոց համեմատություններից, ճոճաճ փոխաբերություններից, որոնք հաճախ անհեթեթ են, և դա ընդհանրապես նրանց հիմնական բնութագիրն է՝ ի տարբերություն արաբականի ու պարսկականի: Կարելի է առանց չափազանցության հավաստել, թե այդպիսիք շատ են, ինչպես Մովսես Խորենացին, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին, կաթողիկոս Հովհաննես Վեցերորդը և էլի ուրիշներ, որոնք անարժան չեն լինի եվրոպական ընթերցողի ուշադրությանը իրենց պերճախոսությամբ, ոճի մաքրությամբ և իրենց ժամանակի հրապարակախոսության կապակցվածությամբ, որոնք կարելի է կարդալ հետաքրքրությամբ երևելի օրինակներից հետո, որ մենք ունենք՝ անգամ Հունաստանում ու Հռոմում ստեղծվածներից հետո:

Ծանոթությունը Հայաստանի և Արևելքի այլ երկրների պատմությանը միակ գրական առավելությունը չէ, որ կարող ենք քաղել՝ ուսանելով հայերի լեզուն, այն կարող է ևս շատ օգնել՝ ավելացնելու նոր փաստեր հին գրականության պատմությանը, թե՛ եկեղեցական, թե՛ աշխարհիկ: Հայերի ունեցած քաղաքական կապերը հույների և հռոմեացիների հետ, քրիստոնեական դարաշրջանից շատ առաջ Հայաստանում տարածեցին հունարենի ուսուցումն ու գործածությունը: Եվ ճշտորեն կարելի է ասել, թե ասորիների, եգիպտացիների և այլ արևելցիների նման բազմաթիվ հայ գրողներ օգտագործել են այդ լեզուն իրենց երկերում: Տիգրանի որդի Արտավազդ արքան, որը բռնվեց Անտոնիոսից մատնությամբ և մեռավ Ալեքսանդրիայում, հունարենով գրել է ողբերգություններ ու պատմական գրքեր: Հին Հայաստանի բոլոր թագավորների դրամները, որ մենք ունենք, կրում են նույն լեզվի շրջագրերը, և երևում է, որ այն ունեցել է նույն գործածությունը հասարակական կոթողների վրա:

Երբ, սկսած չորրորդ դարից, Հայաստանն ընդունեց քրիստոնեություն, հանգույցները, որ նրան արդեն կապում էին հռոմեական կայսրության հետ, դարձան ավելի ամուր: Մեծ թվով ասորիներ և հույներ հաստատվեցին այստեղ և մեծապես նպաստեցին գրականության

² Bas Empire – Տերմինն օգտագործվել է Քամիլ Լեբոյի (1752-ին) կողմից, որը նշանակում էր Բյուզանդիայի պատմությունը IV–XV դարերում: Այսօր տերմինը, որից հաճախ զգուշանում են պատմաբանները, նշանակում է «հռոմեական» կայսրության «անկման» ժամանակաշրջանը (տե՛ս „Petit Robert–2”, Paris, 1988, p. 180):

առաջին ընծյուղների աճմանը՝ այնտեղ տարածելով հունարենը: Պատմությունից երևում է, թե ինչպես Հայաստանի պարսիկ իշխանավորների և գորապետների խիստ հրահանգով ոչնչացվում էին հունարենով գրված կամ հունական բնույթի գրքերը, որոնք որոշ ժամանակ անց մեծաքանակ էին այդ երկրում: Պարսիկների ամայացումներն ի վիճակի չեղան ամբողջովին ի չիք դարձնելու այդ գործերը և ոչ էլ հակումը, որ հայերն ունեին դրանց նկատմամբ, որովհետև քիչ հետո կտեսնենք, որ հունական գրականության ուսուցումը նրանց մոտ վերադարձավ մի նոր եռանդով: Հինգերորդ դարի սկզբին Սահակ կաթողիկոսը՝ Արշակունյաց տոհմից, իր ողջ կարողություններով քաջալերված և հզորապես հենվելով Մեսրոպ կոչված գիտնականի վրա, որը իր ազգի համար հորինեց մի այբուբեն, այն դարձրին համընդհանուր իրենց հայրենիքի համար: Նրանք պատրաստեցին բազում աշակերտներ՝ ուղարկելու Հռոմեական կայսրության տարբեր մասերը: Այդ դպրոցից դուրս եկան հունական երկերի թարգմանության մեծ մասը, որ կան հայերենով: Նրանք ամբողջ Աստվածաշունչը թարգմանեցին ըստ Յոթանասնից, թարգմանեցին նաև Եվսեբիոսի եկեղեցական պատմությունը, եկեղեցու հայրերին և Պլատոնի ու Արիստոտելի բոլոր գործերը: Այս վերջիններս համարյա բոլորը թարգմանվեցին Դավիթ փիլիսոփայի³ կողմից, որը Մովսես Խորենացու ուսումնակիցն էր և ապրել է հինգերորդ դարի կեսերին: Եթե մենք դատենք թարգմանության որակն ըստ այն ունեցածի, որ կա թագավորական գրադարանում, դրանք ունեն խիստ մանրակրկիտ ճշգրտություն և կարող են ծառայել ճիշտ սահմանելու այդ փիլիսոփաների բնագրերի մտքերի իմաստը, որոնք փոփոխություն են կրել ու աղավաղվել գրիչների տգիտության պատճառով:

Ավելի ուշ Հայաստանն ունեցավ Հիպոկրատի և Գալենի երկերի թարգմանությունը, նա ունեցավ Հոմերոսի պոեմների ամբողջական թարգմանությունը:⁴ Իր «Հայոց պատմության» ընթացքում Մովսես Խորենացին հաճախ վկայում է հույն մատենագիրներին, ինչպես Դիոդորոս Սիկիլացուն, Հովսեփոսին, Բերոսոսին, Աբիդնոսին, Կեփաղիոնին, Օլիմպոդորոսին, Սանթրոսին, Հուլիոս Աֆրիկանոսին, Փլեգոնիոսին և քիչ հայտնի շատ ուրիշներին. նա վկայում է նրանց մի քանի անգամ իր պատումի անցումներում: Ըստ Սամվել Անեցու ժամանակագրության վկայության կարելի է կարծել, թե Բերոսոսի պատմությունը հայերենով դեռ գոյություն է ունեցել տասներկուերորդ դարի վերջին, միաժամանակ գուցե այս մատենագիրն այդ մասին ասում է ըստ Մովսես Խորենացու և Եվսեբիոսի ժամանակագրության, որոնց նա ծանոթ է: Հայաստանի թագավորության անկումից և պարսիկների ավերումներից հետո հայերի մոտ չնվազեց հունարենի ուսուցումը. հինգից վեցերորդ դարերի ընթացքում նրանք թարգմանեցին մեծաքանակ գործեր՝ կապված աստվածաբանության ու եկեղեցու պատմության հետ: Յոթերորդ դարի վերջին Հայաստանի կառավարիչ իշխան Ներսեհ Կամսարականը⁵ վարդապետ Փիլոնի միջոցով պատվիրել է

³ Դավիթ Անհաղթը չի եղել Մ.Խորենացու ուսումնակիցը: Նա ծնվել է մոտավորապես 475 թ.: Տե՛ս Ուլ ուլ է, Հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 2005, էջ 339:

⁴ Սեն-Մարտենը տողատակում գրում է. «Թագավորական գրադարանի հայկական ձեռագրերի մեջ կարող են գտնել (№ 126) բավականին կարևոր բառարան դժվար և քիչ գործածվող բառերի, որոնք կան Հոմերոսի հայերեն թարգմանության մեջ (տե՛ս Մ. J. Saint-Martin, „Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie“, t. I, p. 8):

⁵ Ներսեհ Կամսարական (ծննդյան և մահվան թվականներն անհայտ): Հայոց իշխան (689-693) և Շիրակի տերը: Թալիսուն կառուցել է եկեղեցի, որը հայտնի է Ներսեհ Կամսարականի անունով: Հովանավորել է մտավորականների (Գրիգոր Արշարունի, Անանիա Շիրակացի և այլն): Ներսեհ Կամսար-

թարգմանելու Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունը», որի շատ հատվածներ ունենք թագավորական թանգարանում: Ութերորդ դարի սկզբին հայոց եկեղեցու բարձրաստիճան ու շատ երևելի հոգևորականներից Ստեփանոսը՝ Սյունիքի արքեպիսկոպոսը, որը հունարեն էր սովորել Կոստանդնուպոլսում, թարգմանեց սուրբ Գրիգոր Նյուսացուն և այլ գրքեր: Հակունը, որ հայերն ունեին դեպի հունական մատենագրությունը, պահպանվեց հաջորդ դարերում. այդ ապացուցում են նոր դարերի գրողների տարբեր ժանրերով կատարած թարգմանությունները, որոնց թվարկումը չափազանց երկար կլինի: Տասնմեկերորդ դարի կեսերին Արշակունիներից սերող Հայաստանի իշխան Գրիգոր Մագիստրոսը, որը նշանավոր էր իր գիտելիքներով ու զինվորական տաղանդով, թարգմանում է հույն մաթեմատիկոսների բազում գրքեր: Տասնյոթերորդ դարի կեսերին Իսպահանում բնակվող նշանավոր վարդապետ Սիմեոն Ջուղայեցին ուղղեց Պրոկլեսի երկերի հայերեն թարգմանության բնագրերը, որ կատարվել էր նրանից շատ ժամանակ առաջ վրացերենից՝ մի քահանայի կողմից, որի անունը նույնպես Սիմեոն⁶ էր: Ասորական գրականությունն էլ կարող է նպաստ ստանալ հայկական թարգմանություններից, ինչպես քաղաքական և եկեղեցական պատմությունների, այնպես էլ հայրաբանության գծով: Այն ժամանակ, երբ քրիստոնեությունը հաստատվեց Հայաստանում, այնտեղ եկան շատ ասորիներ, որոնք եկան քարոզելու ավետարանական վարդապետությունը, այնտեղ հիմնելու վանքեր ու եպիսկոպոսական նստավայրեր: Տարոնի հռչակավոր Սուրբ Կարապետ վանքը, կառուցվել է Հայաստանի հին աստվածներին նվիրված տաճարի տեղում՝ ասորի Ջենոբի կողմից, որը Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակակիցն էր՝ Տարոնի առաքյալը: Նրա բոլոր հետևորդները, մինչև վեցերորդ դարի վերջը, ասորիներ էին:

Հայաստանի հարավ–արևմտյան բոլոր հատվածները՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև, Ամիդի շրջակայքը, Սոֆեն գավառն ու նրա շրջակա մասերը գեթ կրոնական ու մատենագրական տեղեկությունների համաձայն կախված էին Ասորեստանից: Այս գավառների բոլոր եպիսկոպոսներն ու մատենագիրները Աստծու տներում և իրենց գրվածքներում օգտագործում են միայն ասորերենը: Հինգերորդ դարի սկզբում Հայաստանում հաստատված ասորի քահանաները դարձան այնքան հզոր, որ փորձում էին իրենց ձեռքը վերցնել կաթողիկոսության պատիվը. նրանցից շատերը Պարսկաստանի թագավորի և պարսից զորահրամանատարության զորակցությամբ հասան նրան, որ աքսորեցին օրինական կաթողիկոսին և նստեցին սուրբ Գրիգորի աթոռին: Այս բոլոր փորձերը հայերի մեջ առաջացրին մեծ ատելություն դեպի ասորիները, որը շատ անգամ կարելի է տեսնել նրանց գործերում: Ինչ էլ որ լինի, կրոնի խնդիրներում ունեցած մեծ նմանություններով, նրանք շատ մեծ հեռացում չունեցան մեկը մյուսից:

Նախքան կաթողիկոս Սահակ Առաջինի և Մեսրոպ վարդապետի կողմից Աստվածաշնչի թարգմանվելը հունարենից՝ իրենց հայրենիքի լեզվով, Հայաստանում գործածվում էր ասորական Աստվածաշունչը, որը բոլորովին հասկանալի չէր ժողովրդին, ինչպես այդ վկայում է սուրբ Մեսրոպի աշակերտներից մեկը՝ Կորյունը, որը Վռամշապուհի պատվերով ստեղծված

րականի պատվերով հունարենից հայերեն է թարգմանվել Սոկրատ Աքուլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմությունը» (տես Ով ով է, Հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան, 2, Երևան, 2007, էջ 214):

⁶ *Այս փաստը Սեն-Մարտենը քաղել է Առաքել Դավրիժեցուց, որը գրում է. «Նաև Պրոկլ իմաստասերի գիրքը, որ վրացերենից թարգմանված է մեր լեզվին, այլ նախապես եղած ոմն Սիմոն անունով քահանայի կողմից, այս Սիմոն վարդապետը այդ գիրքն էլ ուղղեց, որովհետև առաջին թարգմանությունը բազմաթիվ դժվարություններ էր պատճառում ընթերցողին (տես Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարագ Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 319):*

հայոց գրի պատմության ու հայտնագործման մասին ասում է հետևյալը. «Եւ այսպէս բազմաժամանակեայ մտածութիւնն երանելոյ առն Մաշտոցի ընկալեալ յամենախնամ մարդասիրէն Աստուծոյ՝ զօրացոյց զնա հոգւով ողորմութեան իւրոյ: Քանզի հոգացեալ յարաժամ տրտմեր երանելի այրն Մաշտոց, տեսանելով զմեծ ջանն և զառաւելապէս ծախս մանկացն Հայաստան աշխարհիս, որք բազում թոշակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեգերմամբ մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան: Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս, յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, և լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն և ժողովորդոցն անշահութիւն յանրութենէ լեզուին ասորւոյ»⁷:

Երկար ժամանակից ի վեր ասորական նշանագրերը Հայաստանում գործածության մեջ էին՝ մրցակցելով հունականի ու պարսկականի հետ, որովհետև հայերը դեռ չունեին իրենց նշանագրերը, որոնք ճշգրտորեն արտահայտեին իրենց լեզվի հնչյունները: Ըստ Դիոդորոս Սիկիլացու և մի քանի ուրիշ հույն պատմիչների՝ առաջիններն արդեն գործածվում էին նախքան քրիստոնեությունը: Հավանական է, որ սուրբ Մեսրոպի այբուբենը հորինելուց հետո դրա գործածությունը խիստ նվազում է և քիչ հետո ամբողջովին դուրս գալիս գործածությունից: Մինչ այդ ժամանակահատվածը հայերն իրենց լեզվով թարգմանել են Եփրեմ Եդեսացու երկերը, սուրբ Հակոբ Նյուսացու քարոզները, և Ասորեստանի գլխավոր մատենագիրների երկերը:

Մինչև վեցերորդ դարի կեսերը Մանե, Թեոդորոս Մոպսյուեստցի, Պողոս Սամոսատցի աղանդավորների երկերը բերվում են Հայաստան՝ նեստորականների կողմից գրված մեծաքանակ գործերի հետ: Թարգմանվում էին Հին ու Նոր Կտակարանների պարականոնները, ինչպիսիք՝ սուրբ Պետրոսի հայտնությունը, Ադամի ապաշխարումը, Մանկության ավետարանը, որոնց թարգմանիչները աղանդավոր կրոնավորներ էին, որոնք իրենց տեսակետների համար նեղացած լքել էին Ասորիքը: Իններորդ դարի սկզբին թեմերեցների տեսուչ մեկը՝ Նանա անունով, կապվեց Հայոց եկեղեցու հետ և հաստատվեց Տարոնի իշխան Բագարատի ոստանում, որն իր երկրի իշխանաց իշխան էր ճանաչվել Բաղդադի խալիֆներից:⁸ Նա թարգմանել է աստվածաբանության հետ կապված ուրիշ երկեր ևս: Վերջապես մենք թագավորական գրադարանում ունենք 1245-ին Ք. ժ. հ., և հայոց 694 թվականին թարգմանված մի գործ՝ Տիեզերական պատմություն, որի հեղինակն է Անտիոքի հակոբիկների կաթողիկոս Սիխայիլը, որը վախճանվել է տասներկուերորդ դարի վերջին: Այդ

⁷ Saint-Martin, Mémoires... p. 12: *Տողատակում Սեն-Մարտենը դրել է մեջբերվող հատվածի գրաբար տարբերակը և նշել. „Gorioun, dans Lasare Pharbetsi, p. 25, 26. Իրականում հատվածի թարգմանությունը կատարված է ոչ թե կորյունից, այլ Ղազար Փարպեցուց (տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1982, էջ 30):*

⁸ Այս փաստը Սեն-Մարտենը քաղել է Միքայել Չամչյանցից. «Ի յերրորդ ամի կաթողիկոսութեան սորա կոչեցաւ յամիրապետէ ի դուռն Հոլ ոստիկան հայոց և ի խնդրոյ Սմբատայ սպարապետին և այլոց ոմանց կարգեցաւ պատրիկ ի վերայ ազգին Բագարատ կամ Բագրատ Բագրատունի՝ այր հզօր և երևելի, ի մերձաւոր ազգականութենէ նորին Սմբատայ սպարապետի, որ և նստէր ի կողմանս Սիմ լերին և իշխէր անդ: Եւ էր ի նմին ժամանակի սարկաւազապետ ոմն ասորի՝ Նանա անուն, այր բանիբուն և փիլիսոփայ, խնդրեաց ի սմանէ Բագարատ, յօրինել զմեկնութիւն Յովհաննու աւետարանին և նորա առանձնացեալ ամս երիս ի կողմանս Միջագետաց, յօրինեաց զայն ասորերէն քաղեալ ի մեկնութենէ Յովհաննու Ոսկեբերանի և ապա թարգմանեաց ինքն ի լեզու հագարացւոց և ընծայեաց Բագարատայ, որովհետև քաջ գիտէր նա զայն լեզու: Եւ զայս գիրք յետոյ ետ թարգմանել ի հայս Սմբատ Բագրատունի (տե՛ս Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 441):

ժամանակագրությունը Տիեզերական պատմության մեջ դրված է հաճախ ասորերեն գրված ներբողով, որի հեղինակն է Գրիգոր Աբուլֆարաջը. այն բոլորովին ծանոթ չէ գիտուն Ասեմանիին, և բնագիրը, որքան ես գիտեմ, չկա Եվրոպայի որևէ գրադարանում:

Նաև հայերենի մատյաններում է, որ կարելի է հույս ունենալ գտնելու ճշգրիտ փաստեր, որոնք լուսաբանում են Պարսից Սասանյան դինաստիայի թագավորների պատմությունը և մեզ ծանոթացնում են հին պարսիկների զրադաշտական կրոնի հետ:

Հայաստանի թագավորության անկումից հետո մոգերը, արտահայտելով Պարսկաստանի թագավորների շահը, նրանց հովանավորությամբ փորձում էին իրենց կրոնը հաստատել Հայաստանում: Այս երկրի աստվածաբանները շատ հաճախ ստիպված էին գրով պաշտպանելու քրիստոնեական կրոնը, հայ իշխաններին արգելելու օտար հավատը ընդունելու համար, սակայն չնայած դրան, նրանց մեջ կային մի մեծ խումբ նորահավատներ: Հենց այդ վիճաբանական գործերում պետք է որոնել բազում նկարագրերն ու ավանդույթները նույնքան կարևոր, որքան վարդապետության համար մարտնչած ժողովրդի մեջ ապրած գրողների վկայությունները: Հայ հոգևորականության ամենաակնառու դեմքերը, ինչպես Եզնիկը, Արծան Արծրունին և շատ ուրիշներ ցարդ պահպանված ճառերում գրել են այս մասին:

Հինգերորդ դարի կեսերին գրված Եղիշեի «Վարդան զորավարի պատերազմի մասին ընդդեմ պարսիկների» գրքում կա Հայաստանի պարսիկ կառավարիչ Վեհ Միիր Ներսեհի հրամանը՝ այս երկրում քրիստոնեությունն արգելելու և զրադաշտական կրոնն ընդունելու մասին: Այդ հրամանը պարունակում է մի երկար պատմություն պարսկական կրոնի վարդապետության վերաբերյալ:

Բացի այն գործերից, որոնց մասին ես խոսեցի, հայերն ունեն բազմաթիվ աստվածաբանական ճառեր՝ նվիրված տարբեր աղանդների ու հերձվածների սխալների դեմ մարտնչելուն, աղանդներ, որոնք կան Հայաստանում և հյուսիսային Միջագետքում՝ Արևորդի („enfant du soleil“) անունով, թոնդրակեցի՝ հավաստի Ղազար Թոնդրակեցու անունով, որն ապրել է տասներորդ դարի վերջին, թուլաիլեցի՝ Թուլայլ կոչված ավանից, Խնուսեցի՝ Խնուս քաղաքից՝ Եփրատի կողմերում... Այս հերձվածողները Բարդաճանի, Մարկիոնի, Վալենտինի, Մանեի աշակերտների հետևորդներն են, որոնք երկար ժամանակ շատ բազմաքանակ և շատ զորեղ էին Եդեսիայում, Հարանում և Միջագետքի մնացած մասերում: Թեև դրանք եղել են տարբեր ժամանակահատվածներում՝ կրելով արյունոտ հալածանքներ, թվում է, թե դրանք դեռ կան Հայաստանում, Խնուս քաղաքի կողմերում և Միջագետքում, ուր նրանց յեզդի են կոչում:

Չնայած այն շահեկանությանը, որ ես թվարկեցի, հայ գրականությունը Եվրոպային ցայսօր մնացել է անծանոթ: Դժվար է ճշտիվ հայտնել պատճառն այն անտարբերության, որ ցուցաբերել են հայ գրականության նկատմամբ: Բառարանների, տարրական գրքերի պակասությունը, ձեռագրերի չնչին քանակը, որ ունենք մեր գրադարաններում, այդ բոլորի հիմնական պատճառն են: Բայց սա չի թվում բավարար գոհացուցիչ պատասխան տալու համար, որովհետև նույն պատճառները հավասարապես կարելի է բերել Արևելքի ուրիշ գրականությունների վերաբերյալ: Այն, ինչ ինձ թվում է ավելի կարևոր և մինչև հիմա մշտական անտարբեր լինելու պատճառ, Հայաստանի անկախ չլինելու վիճակն է: Երբ տասնյոթերորդ դարի կեսերին աստվածաշնչյան գրականությունը դադարեց մենաշնորհյալ բնագավառ լինել արևելագետների համար, նրանք սկսեցին մղվել զուտ գրական դիտակետից սովորելու Ասիայի լեզուները: Երկար ժամանակից ի վեր հայերը կորցրին իրենց երկրի անկախությունը, և քաղաքական այդ պահը տարածվեց նաև նրանց՝ Ասիայի

մյուս ժողովուրդների կազմում ունեցած ճշգրիտ արժեքների վրա: Առաջին հերթին դժվար էր մտածել, թե ժողովուրդ, որի ամենաստվար մասը գտնվում է մահմեդական լծի տակ, մյուս մասն աստանդական ցրված է հին աշխարհի տարբեր երկրներում, զբաղվում է մատենագրությամբ, որ շատ վաղուց ունի գիտական լեզու և տարբեր ժանրերով ստեղծված բազում գործերով կիրթ գրականություն:

բ) «ՌԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ ԶԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԳՐՔԻ ԵՐԿՈՒ
ՀԱՏՈՐՆԵՐԸ

Ժան-Անտուան Սեն-Մարտենը (1791-1832) ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիրն է: Նրա կապիտալ աշխատությունը „Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie” երկհատոր հետազոտությունն է, որը լույս է տեսել Փարիզում 1818 և 1819 թվականներին: Իր այդ աշխատությամբ Սեն-Մարտենը եվրոպայում նպաստեց հայագիտության զարգացմանը: Առաջին հատորի «Ձեկույցի» մեջ հայագետը գրում է. «Սա եվրոպայում առաջին աշխատությունն է Հայաստանի մասին. մենք թույլ ենք տալիս մտածել, որ այն կներկայացնի աշխարհագրական և պատմական ճշգրիտ տեղեկություններ: Տարբեր հիշատակումներն ու թարգմանությունները, որ այն պարունակում է, ավարտվում են 1812 թվականով»:¹

Սեն-Մարտենը եղել է նշանավոր արևելագետ Սիլվեստր դը Սասիի աշակերտը և իր գլխավոր երկի սկզբում երևելի ուսուցչին ուղղված ընծայականում նկատում է, թե իր այդ հետազոտությունը «կնպաստի ճշգրիտ գաղափար տալու մի երկրի և մի ժողովրդի մասին, որը մինչև մեր օրերը գրեթե մնացել է անհայտ»:²

Հայագետի այս աշխատությունն իրականացրել է հեղինակի սպասումները: Հայագետները եվրոպայում ու Ռուսաստանում հենվել են նրա հաղորդած փաստերի վրա: Բավական է հիշել, որ բազում տասնամյակներ անց Բրոկհաուզ-Էֆրոնի հանրագիտարանի երկրորդ հատորում զետեղված «Հայաստան» ծավալուն հոդվածի հիմքում ընկած է Սեն-Մարտենի վերոհիշյալ աշխատությունը:³

Ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիրը բացատրում է, թե ինչ օգուտ կարող է ստանալ եվրոպական գիտությունը հայոց լեզվի ուսումնասիրությունից և հայ մատենագիրների երկերի թարգմանություններից: Նա Հայաստանի՝ նրա մշակույթի, գրականության նկատմամբ եվրոպացիների անտարբերությունը բացատրում է երկրի պետականություն չունենալով: Արևելագետները եռանդուն ձևով եվրոպայում հետազոտում են արաբերենը, պարսկերենը, հնդիկների լեզուն, թուրքերենն ու չինարենը, որովհետև դրանք պետություն ունեցող ժողովուրդների լեզուներ են, մինչդեռ հայերը մի քանի անգամ կորցրել են իրենց պետականությունը և XIX դարասկզբին գտնվում են երեք մեծ պետությունների լծի տակ: Դրանք են՝ Ռուսաստան, Պարսկաստան և Թուրքիա: Հայերն աշխարհասփյուռ ժողովուրդ են և չնայած իրենց պետականության կորստին, մահմեդականների հալածանքներին՝ պահպանել են ազգային լեզուն, կրոնը, սովորությունները և ամենակարևորը՝ կիրթ ու զարգացած բազմաճյուղ գրականությունն ու մշակույթը: Հայագետն այս երևույթը համարում է արտասովոր՝ կապելով հայ ժողովրդի մտավոր հարստության ու կարողությունների հետ: Նա հիացմունքով է խոսում V դարի Հայաստանի հոգևոր ծաղկման մասին, թվարկում է այն աշխատությունները, որոնք հայերը թարգմանել են հունարենից, ասորերենից, պարսկերենից. դրանց մի մասը ստացել են սկզբնաղբյուրի արժեք, որովհետև կորած են նրանց բնագրային օրինակները: Շատ բարձր է գնահատում հայ պատմիչներին, որոնց աշխատությունները երբեմն ծավալուն չեն, սակայն պարունակում են պատմական տարեգրությունների համար էականը և հնարավորինս ճշմարտապատում են, առանց Արևելքի պատմագրությանը հատուկ երևակայական շեղումների:

¹ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, t. I, Paris, 1818, p. IX.

² Նույն տեղում, p. VII-VIII.

³ Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, *Энциклопедический словарь*, т. II, С.Петербург, 1890, с. 124.

Հայ պատմիչների երկերը միջազգային պատմագրության արժեքավոր դրսևորումներից են. նրանց շնորհիվ արևելագետները հայթայթում ու լուսաբանում են Կոստանդնուպոլսի հույների, Պարսկաստանի Սասանյան դինաստիայի արքաների, մահմեդական արաբների, թուրք-սելջուկների, խաչակիրների, մոնղոլների և ընդհանրապես ողջ Արևելքի մասին այնպիսի փաստեր, որոնք չկան այլ մատենագիրների մոտ: Դրանք վերաբերում են IV դարից մինչև XIX դարի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածին:

Սեն-Մարտենը հիացնումնքով է խոսում բազմաթիվ տպարանների մասին, որոնք XVI դարասկզբից հայերը բացեցին աշխարհի ամենատարբեր երկրներում՝ Իտալիայից մինչև Չնդկաստան: Դրանք բացվեցին Վենետիկում, Ամստերդամում, Լայպցիգում, Լիվոռնոյում, Լեհաստանում, Կոստանդնուպոլսում, Ջնյուռնիայում, Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում, Էջմիածնում, Մադրասում, Նոր Ջուղայում, Մարսելում:

Հայագետը Հայաստանի մասին հաղորդում է այնպիսի փաստեր, որոնք չկան հայ պատմիչների երկերում և նրա վերոհիշյալ աշխատության շնորհիվ դրվում են գիտական շրջանառության մեջ:

Այսօր Սեն-Մարտենի գլուխգործոցի մեջ կարելի է գտնել որոշ անճշտություններ, սակայն դրանք բոլորովին չեն սովորում հայագիտությանը նրա մատուցած եզակի ծառայությունը, առավել ևս արդիական արժեքը:

Սեն-Մարտենի գլուխգործոցը գիտական խթան է դարձել եվրոպական հայագիտության զարգացման համար և ոչ միայն: Ստեփանոս Նազարյանը Ֆիրդուսուն Գլխավոր իր հետազոտության մեջ ուրախությամբ շեշտում է, թե ինչպես Եվրոպայի գիտական միտքը դեմքով շրջվել է դեպի Արևելքի երկրները, մի բան, որ անտեսվում էր նախկինում, որովհետև կարծում էին, թե ասիացիները „Как будто были существа недостойные внимания науке, потерянные сыны человечества”⁴:

Եվրոպական գիտության հետաքրքրությունը հայ ժողովրդի անցյալի նկատմամբ յուրօրինակ խրախույս էր նաև հայազգի գիտնականների համար՝ առավել եռանդուն ձևով աշխարհին ներկայացնելու սեփական ժողովրդի հոգևոր մշակույթի բերած նպաստը համընդհանուր գիտության ու մշակույթի մեջ:

Այսօր թուրքական, ինչպես նաև ադրբեջանական առանձին գիտնականներ ջանքեր չեն խնայում ապացուցելու, թե Արցախը միշտ եղել է ադրբեջանական տարածք: Այդօրինակ հակագիտական հայտարարությունների փաստացի հերքումը կարելի է գտնել դեռևս 1818-ին լույս տեսած Սեն-Մարտենի գլուխգործոցում:

Սեն-Մարտենը Հայաստանի աշխարհագրական տարածքների մասին խոսելիս օգտվում է ոչ միայն հայ միջնադարի պատմիչների ու մատենագիրների հաղորդածից, այլև նույն փաստի հաստատումները մատնացույց է անում հին հունական, հռոմեական, ասորական, պարսկական ու արաբական աղբյուրներում:

Նա գրում է. «Les géographes Arméniens, aussi bien que les géographes Grecs et Latin, partagent ordinairement l'Arménie en deux grandes divisions. La grande Arménie, Մեծ Հայք, qui s'entend depuis l'Euphrate jusqu'à la mer Caspienne, et la petite, Փոքր Հայք...»⁵: Սեն-Մարտենը մանրամասն խոսում է Կիլիկյան Հայաստանի, ինչպես նաև առաջին, երկրորդ, երրորդ և չորրորդ Հայքերի մասին՝ նշելով նրանց աշխարհագրական սահմանները:

Նա Հայաստանի պատմությունը առաջ է տանում քայլ առ քայլ, դարից դար՝ ամեն ժամանակահատվածի համար նշելով, թե որ ժողովուրդներն էին մեծ տարածքներ

⁴ Ստ. Նազարյան, *Երկերի ժողովածու, Երևան, 1996, էջ 106*:

⁵ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires historique et géographique sur l'Arménie, t. I, p. 17.*

գրադեցնող Հայաստանի հարևանները: Սեն-Մարտենը հաճախ է դիմում այնպիսի անվանի պատմիչների, ինչպիսիք էին Ստրաբոնը, Հովսեպոս Փլավիոսը, հույն աշխարհագիր Պտղոմեոսը, Ստեփանոս Բյուզանդացին:

Խոսելով Հայաստանի թագավորությունների մասին՝ Հայկազյաններ, Արշակունիներ, Բագրատունիներ, Կիլիկիայի Ռուբինյաններ, վերջին Լուսինյան թագավոր, Սեն-Մարտենը չի մոռանում նշել, թե լեռնային Արցախում, Գանձակից և Բարդայից հարավ դեռ XIX դարի սկզբին կան փոքրիկ ինքնուրույն իշխանություններ, որոնց հայ տերերը իրենց կոչում են մելիքներ. „**Melikh, nom derivé de l'arabe, Melik, qui signifie roi**”⁶:

Իր հետազոտության առաջին հատորում ֆրանսիացի հայագետն ունի „Description de la Grand Arménie” հատվածը, որում ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրված են Սեժ Հայքի լեռներն ու գետերը, լճերը, և ապա տասնհինգ նահանգներն իրենց գավառներով:

Հայաստանի ամենամեծ լճերը նա համարում է երեքը՝ Վան, Ուրմիա, Սևան: Ներկայացնում է ամեն մի լճի նկարագիրը՝ աշխարհագրական դիրքը, ջրի որակը, տարբեր անվանումները: Վանա լիճը ներկայացնում է հետևյալ անվանումներով՝ Աղի ծով, Վանա ծով, Աղթամարի ծով, Բզնունյաց ծով, Ռշտունյաց ծով, Վասպուրականի ծով, Տոսպի ծով:⁷

Հայաստանի տասնհինգ նահանգները գրքում հետևյալներն են՝ 1) Բարձր Հայք, 2) Տայք, 3) Գուգարք, 4) Ուտիք, 5) Չորրորդ Հայք, 6) Տուրուբերան, 7) Այրարատ, 8) Վասպուրական, 9) Սյունիք, 10) Արցախ, 11) Փայտակարան, 12) Աղձնիք, 13) Մուկք, 14) Կորճայք, 15) Պարսկահայք:

Տասներորդ՝ Արցախ նահանգի մասին խոսելիս նա ասում է, որ իր օրերում՝ այսինքն 1818-ին, Արցախի „en grande partie soumis à l'empire Russe”:

Նա հիշեցնում է, որ XIII դարից սկսած Արցախն ունեցել է նաև Խաչեն անունը⁸: Ըստ որում երբեմն Արցախը կոչել են Փոքր Սյունիք:⁹

Սեն-Մարտենը փոքրիկ ակնարկով ծանոթացնում է, թե որոնք են եղել Արցախի քաղաքները: Դրանք են՝ Գանձակ, Գանձասար, Տավուշ, Խաչեն, ճարաբերդ, Ամարաս, Վարանդ, Դիզակ:

Հայագետը մեզ է ավանդում Գանձակ քաղաքի անվան բացատրությունը: Նրա կարծիքով Գանձակ տեղանունն առաջացել է հայերեն **գանձ** բառից, որովհետև անկասկած այդպես է կոչվել հայոց հին թագավորների գանձերն այդ քաղաքում պահվելու պատճառով:¹⁰ Իսկ Ամարասը հայերի համար եղել է գերագույն սրբատեղի, որովհետև այնտեղ պահվել է նահատակ սուրբ Գրիգորի մասունքները. „His deacons took him away, brought him to Lesser Siunik, and buried him in the town of Amaras”¹¹.

Իր գրքի առաջին հատորում հայագետը բացատրում է հայ նախարարական տների անունների առաջացումն ըստ Մովսես Խորենացու անունների ծագումնաբանության: Նա հավաստում է, թե այդ անունների բացատրության տրադիցիան հինգերորդ դարից անցել է հետագա պատմիչներին և տասներորդ ու հետագա դարերում շատերը, ինչպես Հովհաննես Դրասխանակերտցին ու Սամվել Անեցին, կրկնում են Խորենացու ասածը:

⁶ Նույն տեղում, p. 34.

⁷ Նույն տեղում, p. 55.

⁸ Նույն տեղում, p. 149:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում, p. 150:

¹¹ Moses Khorenatsi, *History of the Armenians, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Caravan Books, Ann Arbor, 2006, p. 253.*

Բնականաբար հայագետը ստուգաբանում է Հայաստան և Արմենիա անվանումները: Բացատրում է, թե ինչու հայերը կոչվում են Ասքանազյան կամ Թորգոմատուն և բերում է հայերի մասին վկայություններ Աստվածաշնչից: Նա վկայակոչում է Հին կտակարանի Ծննդոց գրքի հետևյալ հատվածը. «And the sons of Gomer, Ashkenaz, and Riaphath and Torgomah»¹². Իսկ Երեմիայի մարգարեությունից վկայակոչում է հետևյալ հատվածը. «Set ye up a standart in the land, blow the trumpet among the nations, prepare the nations against her, call together against her the kingdoms of Ararat, Minni and Ashchenaz; apoint a captain against her; cause the horses to come up us the rough caterpillers»¹³.

Սեն-Մարտենը հիշեցնում է, որ ըստ Մովսես Խորենացու և մյուս հայ պատմիչների՝ Հին կտակարանի Թորգոմը եղել է Հայկի հայրը. „Thorgoma fut père de Haig, premier chef de leur nation»¹⁴: Եզեկիելի գրքում նրա մասին բազում հիշատակումներ կան. „They of the house of Togarmah traded in thy fairs with horses and horsemen and muls»¹⁵.

Նա բացատրում է նաև արմեն ու Արմենիա անվանումները՝ հավատարիմ մնալով Մովսես Խորենացու հաղորդածին:

Սեն-Մարտենը Հայաստանի բոլոր նահանգների մեջ առանձնացնում է Արարատյանը, որը Արշակունիների գահակալության ժամանակ եղել է տասնհինգ նահանգներից մեկը և ամենագլխավորը, որովհետև մշտապես հայ թագավորների հիմնական նստավայրը այդ նահանգում էր, ու երկիրը կառավարվում էր այդ նահանգից:

Սեն-Մարտենի կարծիքով իրավացի են հայ պատմիչներն ու այն օտար մատենագիրները, որոնք Արարատ լեռան հետ են կապում Նոյի տապանի կանգառը և մարդկության բնօրրանը: Նա բացատրում է Արարատի ստորոտին եղած երբեմնի Ակոռի գյուղի անվան առաջացումը՝ «Արկ ուռի, il sema la vigne, et il lui fut donné, parce que Noé, en descendant du mont Ararat y planta un pied de vigne»¹⁶.

Նույն ձևով Նախիջևան բառը համարում է այն տեղը, ուր առաջին անգամ իջևանել է Նոյը:

Գրքի որոշակի հատվածում Սեն-Մարտենը խոսում է զրադաշտական կրոնի սրբազան գրքի՝ Ավեստայի զանազան հատվածների մասին ըստ Անկետիլ Դյուպերոնի հրատարակության և հայերենի ու պահլավերենի մեջ տեսնում է բառային մեծ նույնություններ: Նա տալիս է արի բառի բացատրությունը քաջ նշանակությամբ: Նկատենք, որ ժամանակակից Իրանի ավեստագետները Ավեստա բառը, որը զրադաշտական կրոնի սրբազան մատյանի անվանումն է, բացատրում են հետևյալ ձևով. „In the Pahlavi renderings of the Avesta, this word was used as Apastan, and the Armenian language borrowed it as Apastan, meaning confidence or reliance»¹⁷.

«Հիշատակարանների» առաջին հատորի երկրորդ մեծ հատվածը կոչվում է „Précis de l’Histoire d’Arménie”.

Այս հատվածում հայագետը ևս լայնորեն օգտագործում է Դիոդորոս Սիկիլացու, Ստրաբոնի, Տակիտոսի, Քսենոֆոնի, Պոլիբիոսի, Հովսեպոսի, Աբուլֆարաջի և օտարագի այլ պատմիչների հաղորդածը Հայաստանի պատմության մասին, նաև քաջատեղյակ է հայ

¹² Genesis, 10, 3.

¹³ Jeremiah, 51, 27.

¹⁴ J.-A. Saint-Martin, Mémoires historique et géographique sur l’Arménie, t. I, p. 256.

¹⁵ Ezeziel, 27, 14.

¹⁶ J.-A. Saint-Martin, Mémoires..., t. I, p. 266-267.

¹⁷ Holy Gathas, Zarathushtra, The Propheet of Ancient Iran by Ebrahim Poure Davoud, Dresden, 1927, p. 28.

մատենագիրների՝ Կորյունի, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Հովհան Մամիկոնյանի, Սամվել Անեցու, Մատթեոս Եդեսացու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Հեթում պատմիչի, Միքայել Չամչյանի և այլ հեղինակների գործերին: Ամենից շատ վկայակոչվում են Մովսես Խորենացին, Փավստոս Բուզանդը, Եղիշեն, Մատթեոս Եդեսացին: Չորրորդ դարի Հայաստանի պատմության համար անփոխարինելի աղբյուր է համարում Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունը», որը միջնադարի հայ պատմագրության մեջ հանիրավի անտեսված է հետևյալ պատճառով. „dont la diction et barbare”¹⁸: Այդ դարի մասին հաղորդածի համար Սեն-Մարտենը Փավստոս Բուզանդին նախապատվություն է տալիս Խորենացուց, որն այդ դարի մասին առավել կարճառոտ է գրել. «...il doit donner une connoissance plus exacte de l’Arménie, au quatrième siècle de notre ère, que Moïse de Khoren, dont l’histoire est écrite avec une extrême brièveté»¹⁹: Հիշատակելի է, որ բազմաթիվ հայ միջնադարյան աղբյուրներ Սեն-Մարտենը քաղել է հայկական ձեռագրերից, դրանց տպագիրը չլինելու պատճառով:

Մեծ հայագետը երազում էր ֆրանսերենի թարգմանել հայ պատմիչներին, սակայն կարողացավ իրականացնել միայն Ստեփանոս Օրբելյանի ու Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկերի թարգմանությունները:

Բավական է հիշել, թե ինչպես է ներկայացնում հայագետը Մեծ Հայքի և Կիլիկիայի հայկական բնակավայրերը, որոնց թիվը չափազանց մեծ է: Համոզվելու համար, թե որքան աղբյուրներ է դրել հայագետը գիտական շրջանառության մեջ՝ օտար և հայկական, բերենք օրինակների մի շարք.

Աշտիշատ, ավելի շուտ **Յաշտիշատ** („La ville des sacrefice” - «զոհաբերությունների քաղաք»): Այդպես է կոչվել Հայաստանի հին աստվածներին նվիրված մեծաքանակ տաճարների պատճառով: Այն Տարոն աշխարհի հիմնական քաղաքն էր: Քրիստոնեության հաստատումից հետո դեռ երկար ժամանակ կանգուն է եղել: Դրա հարևանությամբ է գտնվում հռչակավոր Սուրբ Կարապետ վանքը, այն դեռևս խիստ մեծարելի է հայերի կողմից:²⁰ Վանքը հիմնել է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը, և վերջինս դարձել է Մամիկոնյան եպիսկոպոսների նստավայր: Այժմ վանքի գերագույն հոգևորականն ունի արքեպիսկոպոսի տիտղոս: Այդ վանքը կոչվել է նաև Գլակայ վանք, ինչպես նաև Իննականեան վանք („monastères des neuf sources” - «ինը աղբյուրների վանք»), որովհետև վանքի հարևանությամբ բխում են ինը աղբյուրներ:²¹

Մուշ – Տարոն աշխարհի մայրաքաղաքը, նույն կերպ են կոչում արաբները, թուրքերը, ասորիները: Գտնվում է լեռան ստորոտում, որտեղից բացվում է ընդարձակ հարթավայր, և հայերն այն կոչում են Մշոյ երկիր: Երկար ժամանակ եղել է Մամիկոնյան իշխանական տան հիմնական քաղաքը:²²

Խորնի կամ Խորեն - ավան Տարոն աշխարհում, որը հռչակավոր պատմիչ Մովսես Խորենացու հայրենիքն է: Խորենացին ապրել է հինգերորդ դարում: Այստեղ է գտնվում **Ղազարու վանքը**:²³

¹⁸ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. I, p. 314.

¹⁹ *Նույն տեղում*:

²⁰ 2008-ին, երբ այցելեցինք Արևմտահայաստան, թուրքերի ջանքերով Ս.Կարապետ վանքից մնացել էր միայն մի պատ. - Ա. Դ.:

²¹ J. Saint-Martin, *Mémoires...*, p. 101.

²² *Նույն տեղում*, էջ 102:

²³ *Նույն տեղում*:

Երազգաւորս – քաղաք **Շիրակ** աշխարհում՝ Ախուրյան գետի ափին: Այն եղել է Բագրատունիների թագավորական տան նստավայրը 859-ից մինչև 885-ը և 891-ից մինչև 928-ը: Այժմ կոչվում է **Շիրակավան**:²⁴

Անի – ողջ Հայաստանի մայրաքաղաքը Ախուրյան և Ռահ գետերի միախառնման տեղում, որ թափվում է Արաքսի մեջ: Ասում են XI դարում ունեցել է **յոթ** հազար տուն և **հազար** եկեղեցի: V դարում Անին մի փոքրիկ ամրոց էր և պատկանում էր Կամսարական իշխաններին, որոնք ութերորդ դարում այն շնորհեցին իշխան Աշոտ Բագրատունուն: 783-ին վերջինս կառուցեց պարիսպներ և այնտեղ պահեց իր գանձերը արաբների հափշտակումից փրկելու համար. արաբներն այդ ժամանակ ավերեցին ողջ Հայաստանը: 961-ին Աշոտ Երրորդ արքան այնտեղ հաստատեց իր նստավայրը, և բոլոր Բագրատունի թագավորները շարունակեցին բնակվել այնտեղ մինչև 1045 թվականը: Աշոտ Երրորդը մեծացրեց քաղաքը և այն ամրացրեց նոր պարիսպներով, գեղազարդեց մեծ թվով եկեղեցիներ և կոթողներ: 979-ին Սմբատ Երկրորդը՝ Աշոտ Երրորդի որդին և հաջորդը, նորից մեծացրեց քաղաքը և պաշտպանական ամրություններ կառուցեց: 939-ին Գագիկ Առաջինը՝ Սմբատ Երկրորդի եղբայրը, մի մեծ եկեղեցու հիմք զգեց, որն այդ ժամանակաշրջանում դարձավ Հայաստանի կաթողիկոսների նստավայրը, մինչև 1064 թվականը: 1045-ին Անին մատնությանը տրվում է հույներին: Գագիկ Երկրորդը՝ Բագրատունիների վերջին թագավորը, հակառակ էր այն կայսր Կոնստանդին Մոնամախին տալուն²⁵: Կայսրը Անին միացնում է իր տարածքներին և նշանակում կառավարիչ՝ մահմեդականների հարձակումներից պաշտպանելու համար: 1064 թվականին Անին առնվում է սելջուկ սուլթան Ալփ Արսլանի կողմից:²⁶

Վաղարշապատ – Հայաստանի նշանավոր քաղաք, որ գտնվում է Կոտայք գավառում՝ Քասախ գետի ափին, Երևանից 3 ժամվա ճանապարհի վրա՝ դեպի արևմուտք: Քաղաքը չափազանց հին է և վաղնջական ժամանակներում ունեցել է **Արտիմեդ քաղաք** անվանումը („c'est-à-dire la ville de Diane” «Արտեմիսի քաղաք»): Հավանաբար կառուցել է Հայաստանի թագավոր Երվանդ Առաջինը, որն ապրել է մ.թ.ա. վեց դար առաջ և հիմնականում բնակվել է այնտեղ: Հետո այն կոչվել է **Վարդգիսի ասան**՝ հայ իշխան Վարդգեսի անունով, որն ամուսնացավ Երվանդի քրոջ հետ և դարձավ քաղաքի տերը: Տիգրան Երկրորդ արքան քրիստոնեությունից մեկ դար առաջ այնտեղ հիմնեց հրեական գաղութ, և քաղաքը դարձավ առևտրի կենտրոն: Երկրորդ դարավերջին Հայոց արքա Վաղարշակը պարսպապատեց քաղաքը և նրան տվեց իր անունը ու դարձրեց նստավայր: Այդ ժամանակահատվածում քաղաքը կոչվեց նաև Նոր քաղաք („c'est-à-dire nouvelle ville”) ու երկար ժամանակ

²⁴ Նույն տեղում, p. 110.

²⁵ Մ.Ֆ.Բրոսսեն «Անիի ավերակները» գրքում այդ մասին գրում է. «Վեստ Սարգիսը և Պետրոս կաթողիկոսը կարողանում են համոզել իշխաններին՝ Անին հանձնել Մոնամախին, որպեսզի վերջինս իրենց պաշտպանի թշնամիներից: Նրանք կայսրին են տանում Անիի բանալիները. կայսրը որոշում է հանդիսավոր արարողությանը բերել տալ Գագիկ Երկրորդին: Նա ցնծագին դիմում է Հայոց արքային և ասում.

- Հիմա ի՞նչ կասես, քո ավագանին ինձ հանձնեց Անին և ողջ Հայաստանը:

Գագիկն արժանապատիվ պատասխանում է.

- Ընդունենք, որ նրանք տվին դրանք, դու, ուրեմն, կարող ես մտածել, որ դո՞ւ ես դրանց բնիկ տերը: Ինչպե՞ս կարող ես դու վերցնել ուրիշի թագը և քաղաքները, որտե՞ղ է քո արդարությունը (տե՛ս Ա.Դոլուխանյան, Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն հայագետ, Երևան, 2002, էջ 87): Գրքի այս հատվածը Մ.Բրոսսեն ավարտում է վարդապետ Իզնատիոսի խոսքերով. «Նախանձն աղետ է, ովքեր այն ունեն, չունեն ոչ մի առողջ միտք» (Նույն տեղում):

²⁶ J. Saint-Martin, Mémoires..., p. 111-112.

պահպանում էր այդ անունը: Այն եղել է Հայաստանի թագավորների նստավայրը մինչև 344 թվականը և կաթողիկոսների նստավայր մինչև 452-ը: Վաղարշապատն այսօր լիովին ավերակ է, մնացել է միայն Էջմիածնի կաթողիկոսի նստավայրը, ուր նստում են Սուրբ Գրիգորի հաջորդները: Հայերը կարծում են, թե այդ նույն տեղն է, ուր Հիսուս Քրիստոսը երևացել է Սուրբ Գրիգորին՝ այդ երկրի առաքյալին, որն այդ տեղում հիմնել է եկեղեցի և տվել է տեսիլը ներկայացնողի անունը, քանզի Էջմիածին հայերեն նշանակում է «միակ որդու իջնելու տեղ» („descente du fils unique”): Այդ ժամանակահատվածից սկսած՝ այն համարվում է Հայաստանի բոլոր եկեղեցիների մայրը: 618 թվականին Կոմիտաս կաթողիկոսը վերանորոգում է եկեղեցու քայքայված շենքը: Էջմիածնի Մայր տաճարը առավելագույնս պաշտելի է բոլոր հայերի համար: 1441-ին այն վերահաստատվեց որպես հայ կաթողիկոսների նստավայր և այդպիսին է ցայսօր:²⁷

Արտաշատ – քաղաք, որը երկար ժամանակ եղել է Հայաստանի մայրաքաղաքը, և որը գտնվում է Դվինի տարածքում, ուր Արաքս և Մեծամոր գետերը միախառնվում են: Ըստ Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի՝ քաղաքը հիմնադրվել է Սելևկյանների ժամանակ անկախ Հայաստանի արքա Արտաշեսին Հանիբալի տված խորհրդով: Քաղաքը, ասում է մատենագիրներից առաջինը, գտնվում է շատ նպաստավոր դիրքում. մի կողմից գրեթե կղզի, Արաքս գետի ջրերը շրջափակում են բոլոր կողմերից, բացի մի կետից, որը պաշտպանված է փոսով ու պատնեշով: Քրիստոսի ծնունդից հետո առաջին դարում՝ Ներոնի գահակալության ժամանակ, Արևելքի հռոմեական զորահրամանատար Corbulon-ը այրեց ու ամայացրեց Արտաշատը, բայց շուտով Տրդատ արքայի ջանքերով այն հառնեց ավերակներից և կոչվեց Ներոնիա (**Neronia**), Ներոնին հաճոյանալու համար, որը Արտաշեսին նորից տվեց իշխանությունը:²⁸

Ջուղայ – խոսակցական հայերենով ճուղայ՝ Գողթան աշխարհի ավան, Նախիջևանի հարավ-արևելքում՝ Արաքսի հյուսիսային ափին: Այն կոչվում է նաև Ջուլֆա: Կապվում է Տիգրան Առաջինի հետ, մ.թ.ա. V դարում, երբ Մարաց Աժդահակի սերունդներին գերեվարեց և բերեց Մասիսի ստորոտի մոտ: Այս քաղաքի մոտից կա մի կամուրջ Արաքս գետի վրա, որով Հայաստանից անցնում են Պարսկաստան: Առևտրի կենտրոն լինելը նպաստել է Ջուղայի մեծացմանը և խիտ բնակեցմանը: 1605-ին Պարսից Շահ Աբաս թագավորը կործանեց Ջուղա քաղաքը, տեղափոխեց քաղաքացիներին Պարսկաստան, ուր նրանք մայրաքաղաք Իսպահանի մոտ հիմնեցին մի հոյակապ ավան, որը յուրատեսակ արվարձան դարձավ մայրաքաղաքի համար, և այն կոչեցին **Նոր Ջուղայ**:²⁹

„Mémoires historique et géographique sur l’Arménie” գրքի II հատվածը կոչվում է „**Précis de l’histoire d’Arménie**”.³⁰

Այս հատվածում նա հիմնականում հետևում է Մովսես Խորենացուն, սակայն լայն չափերով օգտագործում է հունահռոմեական, արաբական, ասորական աղբյուրները: Նա գրում է. «Բոլոր փաստերը, որ ես հաղորդում եմ Հայաստանի պատմության վերաբերյալ, սկսած Ալեքսանդրի մահից, քաղված են հույն մատենագիրներից:³¹ Սկսելով Հայկից՝ Սեն-Մարտենը պատմությունը հասցնում է մինչև Կիլիկիայի հայկական թագավորության

²⁷ *Նույն տեղում, p. 115-116.*

²⁸ *Նույն տեղում, p. 117.*

²⁹ *Նույն տեղում, p. 133.*

³⁰ *Նույն տեղում, p. 279-403.*

³¹ *Նույն տեղում, p. 287.*

անկումը: «Այդ տխուր իրադարձությունը,- գրում է նա,- տեղի է ունեցել 1375-ին»³²: Լևոն VI-ը իր ընտանիքով ուղևորվում է Երուսաղեմ, այնտեղից՝ Կահիրե, ուր գերի է մնում վեց տարի: 1381-ին Կաստիլիայի թագավոր Յոհաննես Առաջինի միջնորդությամբ ազատվում է, անցնում է Եվրոպա, գնում է նախ Զոնմ, ապա իրեն ազատած Իսպանիայի արքունիք, հետո անցնում է Ֆրանսիա, ուր և հաստատվում է ու վախճանվում 1391-ի նոյեմբերի 19-ին: Նրա մահով լիովին ավարտվում է Հայաստանի թագավորությունը:

Սեն-Մարտենի „Mémoires...”-ի երկու հատորներում էլ կան այնպիսի փաստեր, որոնք չենք գտնում այլուր: Գրականագետները ցարդ չէին պարզել, թե որտեղից է վերցրել Մուրացանն իր գլուխգործոցի՝ «Գևորգ Մարզպետունի» պատմավեպի գլխավոր հերոսի Մարզպետունի տոհմանունը: Այդ տոհմանունն առկա է արաբական աղբյուրում, որը հաղորդում է Սեն-Մարտենը՝ „général George Marzbedouni”³³ («զորահրամանատար Գևորգ Մարզպետունի»):

„Mémoires historique et géographique sur l’Arménie” գրքի առաջին հատորի վերջում Սեն-Մարտենը տեղադրել է ժամանակագրական աղյուսակները: Դրանք վերաբերում են Հայաստանի թագավորական բոլոր հարստություններին՝

I դինաստիան – Հայկյաններ,

II դինաստիան - Արշակունիներ,

Հայաստանի մարզպաններ,

Բյուզանդական արքունիքից և արաբական խալիֆաթից կարգված կառավարիչներ,

III դինաստիան - Բագրատունիներ

Բագրատունիներ Կարսի թագավորության,

Բագրատունի արքաներ հայկական Աղվանքի,

Վասպուրականի թագավորներ Արծրունիներից,

Մինչև Ռուբինյանները նշվում են Հայաստանի տարբեր մահմեդական կառավարիչներ, էմիրներ,

IV դինաստիան – Ռուբինյաններ:

Այնուհետև Սեն-Մարտենը թվարկում է Հայաստանի կաթողիկոսներին՝ սկսելով Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Ղուկաս Արզրունեցի (1780):

1440 թվականից սկսած թվարկվում են Սսի կաթողիկոսները մինչև Թորոս III-ը (1784):

*

* *

Ժ.-Ա. Սեն-Մարտենի «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» աշխատության երկրորդ հատորը հիմնականում վերաբերում է Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկի քննությանը ու վերջինիս գրաբար ու ֆրանսերեն թարգմանության զուգադիր հրատարակմանը:¹

Սեն-Մարտենի այս աշխատությունը բաղկացած է մի քանի մասերից՝ ա) «Սյունիքի հովվապետ Ստեփանոս Օրբելյանի կյանքը և գործերը»² („De la vie et des écrits d’Étienne

³² Նույն տեղում, էջ 402:

³³ Նույն տեղում, p. 362.

¹ Sté u J.-A. Saint-Martin, Mémoires historique et géographique sur l’Arménie, t. II, Paris, 1819, p. 1-300.

² Նույն տեղում, p. 1-14.

Orpélian, archevêque de Sioumie’’), բ) «Քննախոսություն Օրբելյանների ընտանիքի ծագման և Հայաստանում ու Վրաստանում հաստատված բազում ուրիշ չինական գաղթաբնակների մասին»³ („Dissertation sur l’origine de la famille des Orpélians, et de plusieurs autres colonies Chinoises’’), գ) «Պատմութիւն Օրբելեանց»⁴ („Histoire des Orpélians’’), դ) «Օրբելյանների պատմության ծանոթագրությունները»⁵ („Notes sur l’Histoire des Orpélians’’).

Միջնադարյան հայ ժողովրդի պատմության, ինչպես նաև մատենագրության մասնագետները, որոնք ծանոթ են Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմություն» մեծարժեք գրքի ամբողջական բնագրին, հեշտությամբ կնկատեն, որ Սեն-Մարտենի ձեռքի տակ եղած ձեռագիրը խիստ թերի է, և այն կազմում է Օրբելյանի երկի մի փոքր մասը միայն:

Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմության» աշխարհաբար թարգմանությունը, որն իրականացրել է գրաբարի փայլուն գիտակ Աշոտ Արսենի Աբրահամյանը, ցարդ ամենամբողջականն է, այդ պատճառով էլ համեմատությունները Սեն-Մարտենի թարգմանության հետ կկատարվեն ըստ վերոհիշյալ աշխարհաբար ընտիր թարգմանության. «Գալով ներկա աշխարհաբար թարգմանության հանգամանքներին՝ պետք է խոստովանենք, որ շատ վաղուց, դեռ մեր ուսումնառության տարիներից, զարմանքով ու ակսոսանքով էինք զգում այս չափազանց արժեքավոր բնագրի թարգմանության բացը: Այն սիրով հանձն առանք և գլուխ բերեցինք ծանր աշխատանքով ու, մանավանդ, շատ կարևոր ժամանակի ծախսումով: Հատուցումը կլինի այն, որ մեր օրերի հետաքրքրասեր ընթերցողը նրանից կօգտվի իրեն հասկանալի լեզվով:

Ասացինք, որ գիտական-համեմատական բնագիրը դեռ չկա: Թարգմանության համար հինք ենք ընդունել փարիզյան և մոսկովյան հրատարակությունները միաժամանակ»⁶:

Սեն-Մարտենի թարգմանությունն իրականում սկսվում է Ստ.Օրբելյանի պատմության ԿԶ գլխից: Ֆրանսիացի հայագետը այն համարում է գլուխ Ա: Վերնագիրն է «Յաղագս նախարարութեան Օրբելեանց. եթէ ուստի՞ էին, և որպէս, և վասն գալոյ նոցա յաշխարհն Վրաց և վասն բազում բանից և գործոց զրոյցք յոլովք»⁷: Վերոհիշյալ գլուխը սկսվում է Հայոց աշխարհի և Վրաստանի նահապետության ժամանակներով, երբ նախնի ցեղապետ Թորգոմն իր ութ քաջ ու հսկայակերպ որդիներից ավագագույնին՝ Հայկին, տալիս է Հայաստանը՝ իր բոլոր սահմաններով, իսկ հյուսիսային կողմի անտառոտ աշխարհը՝ Քարթլոսին՝ մյուս եղբայրների հետ միասին:

Ֆրանսերեն առաջին թարգմանությունն ավարտվում է հենց ԿԶ գլխով, որից պակասում է Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակարանը, որում պատմիչը հավաստիացնում է, թե ինքն իր տոհմի մասին գրել է ճշգրիտ պատմություն՝ առանց չափազանցությունների ու հորինվածքի. այն, ինչն իր աչքով էր տեսել, շատերից քիչն ու ճշմարիտն է գետեղել: Ըստ որում, նա ավելացնում է, թե իր պատմության մեջ խոսել է նաև օտար տոհմերի ու վաղուց անցած-գնացած հիշատակների մասին: Եվ քանի որ պատմությունը վերաբերում էր Սիսական աշխարհին,

³ Նույն տեղում, p. 15-55.

⁴ Նույն տեղում, p. 56-175.

⁵ Նույն տեղում, p. 176-300.

⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 61:

⁷ J.-A. Saint-Martin, Mémoires..., t. II, p. 56.

«որին ի վերջո տեր և իշխող դարձան Օրբեյան տոհմի որդիները, ուստի և հարկ ունեցա սրանց մասին ևս պատմել»⁸:

Սեն-Մարտենի հրապարակման մեջ ԿԶ գլուխը բաժանված է ինը առանձին մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձին խորագիրը:

Բնականաբար Սեն-Մարտենի ձեռքի տակ եղած բնագրում հավանաբար գրիչների ձեռքով ԿԶ գլուխը բաժանվել է առանձին փոքրածավալ գլուխների և նրանց համար նշանակվել են վերնագրեր՝ ելնելով բաժանված մասերի բովանդակությունից: Այսպես, օրինակ, Օրբեյանի երկի ամբողջական բնագրում շարադրանքի մեջ ԿԶ գլխում կարդում ենք. «Բայց ինքը՝ Գեորգին, ուրիշ թագածառանգ չուներ, բացի միայն Թամար անունով մի դուստրից, և վախճանվեց վեց հարյուր երեսուներեք թվականին: Թագավորությունն ստանձնեց այդ դուստրը: Նրա համար ամուսին բերեցին ռուսաց թագավորի որդուն, որի անունը Գեորգի էր»⁹: Այս հատվածի մի մասը Սեն-Մարտենի հրատարակածի Դ գլխի վերջն է, իսկ «Թագավորությունը ստանձնեց այդ դուստրը»՝ Ե գլխի սկիզբը: Ե գլխի ֆրանսերեն թարգմանության խորագիրն է. «Յաղագս, թե զհարդ Թամար՝ դուստր թագաւորին Վրաց Գեորգէի թագաւորէ, և թէ որպէս ի խնդիր տոհմին Օրբէլեանց լինի և ի գտանիլն մանկան միոյ՝ Լիպարիտ անուն, այնու անդրէն զօրացեալ Օրբէլեանքն հաստատեցան: Նաև այլ բանք և զրոյցք այլոց գործոց»: Ե գլխի սկզբնամասն է. «Իսկ գկնի Գեորգէի, իբրև թագաւորեաց Թամար դուստր նորին, էառ ինքեան այր զորդի թագաւորին Ըռուսաց, որոյ անուն էր Գեորգէ»¹⁰:

Սեն-Մարտենի Օրբեյանի պատմության թարգմանությունը հիանալի պատկերացում է տալիս, թե ինչ փոփոխությունների են ենթարկվել միջնադարի պատմական ու գրական հուշարձանները, որոնք սերնդեսերունդ փոխանցվել են գրիչների արտագրությամբ և հաճախ էլ անանուն հեղինակների խմբագրմամբ:

Օրբեյանի պատմության նախաբան-կենսագրականում, քննախոսության և թարգմանության վերջում դրված ընդարձակ ծանոթագրություններում հայագետը լայնորեն օգտագործել է հայկական, վրացական, բյուզանդական, արաբական, ասորական և այլ աղբյուրներ, որոնք ներկայացվում են շարունակական համադրությամբ: Նա փորձում է ներկայացնել Ստեփանոս Օրբեյանի ճշգրտված կենսագրությունը: Ստեփանոս Օրբեյանը, որը կոչվել է նաև Ստեփանոս Ուռպելեան Սիւնեցի, ծնվել է Սյունիքի տանուտերեր Օրբեյանների ընտանիքում: Հայր Գալանոսը, որը մեծ ջանքեր էր գործադրում հայ եկեղեցին հռոմեականին միացնելու համար, Օրբեյանին շփոթել է VIII դարի նշանավոր եկեղեցական գործիչ Ստեփանոս Սյունեցու հետ:

Ստեփանոս Օրբեյանը եղել է Հայոց եկեղեցու կրոնական անկախության ջատագովներից և ամենաեռանդուն հակառակորդներից այն հայ հոգևորականների դեմ, որոնք ուզում էին Հայոց եկեղեցին միավորել կամ հույների, կամ հռոմեացիների հետ:

Սեն-Մարտենը անհայտ է համարում Ստեփանոս Օրբեյանի ծննդյան թվականը: Նա ծնվել է մեր թվարկության XIII դարի առաջին կեսին, Սյունիք գավառում, որի հոգևոր առաջնորդ էր դառնալու մի օր»¹¹:

⁸ Ստեփանոս Օրբեյան, Սյունիքի պատմություն, էջ 343:

⁹ Ստեփանոս Օրբեյան, Սյունիքի պատմություն, էջ 315-316:

¹⁰ J.-A. Saint-Martin, Mémoires... t. II, p. 100.

¹¹ J.-A. Saint-Martin, Mémoires..., p. 2 („Il naquit vers le milieu du XIIIe siècle de notre ère, dans la province de Siouni, dont il devoit être un jour le chef spirituel").

Ստ. Օրբեյանը Սյունիքի մեծ իշխան Սմբատի եղբայրը և Որոտն բերդի տեր Տարասայիճ Օրբեյանի երկրորդ որդին էր: Նրա մայրը Սյունիքում ապրող մահմեդական էմիրի դուստր Արուզ խաթունն էր, որը Տարասայիճի հետ ամուսնանալուց հետո կնքվել է և դարձել քրիստոնյա: Դեռ մանկուց հայրը՝ Տարասայիճը, Ստեփանոսին նախապատրաստել է հոգևոր բարձր կոչման: Եվ 1280-ին Վայոց ձորի Նորավանքում հավաքելով եպիսկոպոսների, վարդապետների ու վանահայրերի՝ որդուն մեծ հանդիսությամբ օծում է քահանա: Հինգ տարի հետո Սյունիքի հովվապետը վախճանվում է: Տարասայիճը, որն արդեն Սյունիքի իշխանանց իշխանն էր, որդուն ուղարկում է Եփրատի ափին՝ Հռոմկլայում¹² նստող Հայոց կաթողիկոսի մոտ, որպեսզի նրան օծի Սյունիքի հովվապետի թափուր պաշտոնում: Լևոն Երրորդ արքան¹³ Ստեփանոս Օրբեյանին ընդունում է մեծ սիրով և նույնիսկ փորձում է նրան օծել տալ կաթողիկոս, քանի որ վախճանվել էր ամենայն հայոց կաթողիկոս Հակոբ Ա Կլայեցին¹⁴: Ի վերջո կաթողիկոս է ընտրվում Կոստանդին Երկրորդը և հաջորդ օրը Չատկի տոնին ձեռնադրում է Ստեփանոս Օրբեյանին. «Եւ ի յաջորդ աւուր ի տօնի զատկին՝ ձեռնադրեաց սա ինքն Կոստանդին զՍտեփաննոս Ուռպելեան՝ արքեպիսկոպոս Սիւնեաց ըստ խնդրոյ իոր նորա Տարսայիճայ և Լևոն դարձոյց զնա ի Սիւնիս»¹⁵:

Սեն-Մարտենն իր «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» երկի երկու հատորներում էլ լայնորեն օգտագործել է Սիքայել Չամչյանցի «Պատմութիւն Հայոց» երկի երեք հատորները, որոնք ներկայացնում են Հայաստանի պատմությունը սկզբից մինչև 1784 թվականը:

XIII դարի երկրորդ կեսին Սյունիքի հովվապետը կամ մետրոպոլիտը Հայաստանում ուներ շատ բարձր դիրք և նստում էր Տաթևի վանքում: Ըստ ավանդության՝ Տաթևի վանքում էին պահված Հիսուս Քրիստոսի 72 աշակերտներից մեկի՝ Եվստաթեսի մասունքները, որի համար այդ վանքը կոչվել է նաև «Ս.Եվստաթեսու առաքյալի ուխտ»¹⁶:

Ինչպես երևում է պատմությունից, Ստեփանոս Օրբեյանը եղել է եռանդուն հոգևոր գործիչ, և նրա խստապահանջությունը հոգևորականների մոտ առաջացրել է դժգոհություններ: Ստեփանոսն ուներ Պարսկաստանի մոնղոլ տիրակալ Արղուն խանի աջակցությունը, որը նրա բարձր հոգևոր կոչումն արժանացրել էր եռալիկի: Ստ. Օրբեյանի և Կիլիկիայի հոգևորականության միջև հատկապես սրվում են հակասությունները Հիսուսի միաբնակ կամ երկբնակ լինելու խնդիրներում: Սեն-Մարտենը նկատում է, թե պատմիչի

¹² 2010 թվականին Կիլիկիայում տեսել ենք Հռոմկլայի կաթողիկոսական նստավայրի ավերակները, որոնք այսօր էլ դեռ պահպանում են իրենց ճարտարապետական փառահեղությունը – Ա. Դ.:

¹³ Լևոն Երրորդի մասին Ստ.Պալասանյանը գրում է. «Լևոն (1270-1289) յուր թագավորության վերջին տարիները յուր ազգի բարոյական և նյութական վիճակի վրա հոգալով անցկացրեց, առանձին խնամք տանելով յուր հիմնած դպրոցների ու հիվանդանոցների վրա, ինչպես նաև երկրագործության ու վաճառականության բարգավաճման վրա: Ուշադրության արժանի է, որ Լևոն Գ օրինակել տվեց հայկական գրականության նշանավոր արդյունքները և զանազան տեղեր ցրեց ուսումնականների գործածության համար. նորան ենք պարտական, որ շատ հայ ձեռագրեր անկորուստ հասել են մինչև մեր օրերը» (տե՛ս Ստ.Պալասանյան, Պատմութիւն Հայոց, սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1895, էջ 509):

¹⁴ Հակոբ Կլայեցին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է եղել 1268-1286թթ: Նա եռանդուն գործակցել է Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Լևոն Երրորդին, նպաստել հարևան իշխանությունների հետ հաշտ հարաբերությունների պահպանմանը և հայ-եգիպտական հաշտության պայմանագրի կնքմանը (1282) (տե՛ս Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ, Խմբագրությամբ Պետրոս Հովհաննիսյանի, Երևան, 2001, էջ 144):

¹⁵ Մ.Չամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 284:

¹⁶ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 994:

հայրենիք Չայաստանը երկար ժամանակ ավերվում էր հունական, վրացական, արաբական, պարսկական և թուրքական բանակների կողմից: Մյուս կողմից հունական և հռոմեական քրիստոնեական եկեղեցիներն իրենց միարարական ձգտումներով քայքայում էին Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը: Սեն-Մարտենը ներկայացնում է, թե ինչ դառնությամբ է այդ մասին խոսում Օրբելյանը իր գործերից մեկում. «Ահա տեսէք զի գեղեցիկ և փառաւոր անգամքն մերայն են, որ ախտացան սովին ախտիւս, և գլորեցան զանկանգնելի անկումս և զրկեցան ի մեծ շնորհաց որդւոյն Աստուծոյ: Կիլիկիա բոլոր, որ տեղի էր մեր պարծանաց, յայս իսկ վայր անկեալ կայ և գլխաւոր քաղաքք, որ ի Յռոմք ի սոյն մոլորեալ են, և հատաւ մինչև առ մեզ: Ձի քարոզի այս յայտնապէս ի թագաւորական քաղաքն Տփխիս և հին տունն Բագրատունեացն յԱնի և ի Շիրակ նա և ի Դավրէժ Շահաստան, և յայլ բազում տեղիս: Ահա ո՛ր մնաց Չայոց ի հայրենի աւանդութեանս. միայն սինըքորք յանկեան ուրեք: Աւաղ և եղուկ է զիս որոյ ժամանակի եղաք սպասաւորք: Բովանդակ անգամօք խեղացաք ի պատուիրանաց տեառն»¹⁷:

Չայոց եկեղեցու անկախության և ինքնության հարցերի վերաբերյալ փաստերը Սեն-Մարտենը քաղում է Կղեմես Գալանոսի¹⁸ և Միքայել Չամչյանցի¹⁹ աշխատություններից:

Սեն-Մարտենը Ստեփանոս Օրբելյանի մահվան թվականը համարում է 1904-ը. «Մենք գիտենք միայն, որ նա մահացել է Չայոց թվականության 733-ին, 1304 Յ.Ք.ծ.հ.: Նրան փոխարինել է իր զարմիկ Յովհաննեսը, որին ինքն էր մեծացրել»²⁰:

Չայագետին բացի Ստեփանոս Օրբելյանի պատմությունից հայտնի են ուրիշ երկու գործեր: Առաջինը նա անվանում է պոեմ, հետո կոչում «Ողբ», որը նվիրված է Չայաստանի դժբախտություններին. այն շարադրել է 1299-ին, գրել է իր բարեկամ ու գաղափարակից, նշանավոր վարդապետ և բանաստեղծ Խաչատուր Կեչառեցու խնդրանքով: Չայագետը, օգտվելով Միքայել Չամչյանցի «Պատմութիւն Չայոց» աշխատության մեջ զետեղված Օրբելյանի «Ողբից», բերում է Բաղաց թագավորությանը վերաբերող հետևյալ հատվածը.

Միւս ևս այլ մեզ ըզջահ լուցին,
Ի տան Բաղաց Սիսականին.
Սմբատ սեպուհն այն մեծագգին,
Ի Չայկազանցն այն առաջին.
Աջոյ բազուկ Չայոց ազգին,
Բարձր և հզօր անպարտելին.
Թագաւորեալ թագ կապեցին,
Ուժգին և խրոխտ ընդդէմ չարին.
Աւուրք բազմօք ի յետ անցին,
Ընդ թագաւորս Բագրատունին.
Չարիւր և քսան անք յաւելին,
Վասն ամրութեան այնմ աշխարհին.
Որոց Սենեքարին վերջին,

¹⁷ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, p. 6-7.

¹⁸ Տե՛ս Կղեմես Գալանոս, *Միաբանութիւն Չայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Սուրբ եկեղեցւոյն Չռովմայ, հ. I, Չայերեն և լատիներեն, Չռոմ, 1650, հ. II, 1658: Նույն գիրքը լույս է տեսել Չռոմում նաև 1690-ին:*

¹⁹ *Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն Չայոց, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 492, 494, 499, 537, 538, 564 և այլուր:*

²⁰ „Nous savons seulement qu'il mourut en l'en 753 de l'ère Arménienne, 1304 de J.C. Il eut pour successeur son neveu Jean, fils de Libarid, qu'il avoit élevé lui même" (J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, p. 8).

Նաև Գրիգոր որդի Նորին.
Ապա և զայս ի բաց բարձին,
Ի ժամանակս Ելտըկուզին.
Ազգն այլասեռ և Պարսկային,
Որք հրով զաշխարհս տոչորեցին.
Ի վեց հարիւր մեր թուականին,
Եւ տասն և հինգ յաւելուածին.
Ահա սոքա այսպէս անցին,
Բնաւին ի բաց եղծեալ գնացին:²¹

Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբը» յուրօրինակ Հայոց պատմությունն է, որուն հեղինակը ողբում է Մեծ Հայքի տարածքում եղած Հայոց թագավորությունների վերացումը՝ Արշակունիներ, Բագրատունիներ, Արծրունիներ, Աղվանքի, Սյունյաց թագավորություններ:

Սեն-Մարտենի գործունեության ժամանակներում հայ միջնադարյան գրականության շատ գործեր դեռևս հրատարակված չէին, ու Սեն-Մարտենը Ստեփանոս Օրբելյանի մեծածավալ «Ողբի» այս փոքրիկ հատվածով ուզում է ֆրանսիացի ընթերցողին գաղափար տալ հայ ոչ եկեղեցական քնարերգության մասին. «...հայ քնարերգության մասին գաղափար տալու համար» („...pour donner une idée de la poésie Arménienne”):

Բնականաբար Սեն-Մարտենը ներկայացնում է, թե որտեղից է վերցրել Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության բնագիրը: Պատմությունը լույս է տեսել 1775-ին, Ներսես Մեծի վարքի հետ միասին: Հայագետը ներկայացնում է այս հրատարակության տիտղոսաթերթը. „Ce volume porte le titre de” («Այս հատորն ունի խորագիր «Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց, արարեալ յունեմնէ ի Մեսրոպայ քահանայէ ի Հողոց գեղջէ՝ ի Վայոց ծորոյ, յաշխարհէն Սիւնեաց: Յամի տեառն 962: Նախ պատմելով զգալստենէն Օրբելեանց: Եւ ապա զվարուց սրբոյն մեծին Ներսիսի: Նաև զքաջէն Մուշեղայ զսպարապետէն Հայոց: Ի լոյս ածեալ տպիւք և ծախիւք Եղիազարու Շամիրեան կոչեցելոյ՝ աշխատակցութեամբ Մովսեսի Բաղրամեան հրահանգչին իւրոյ...»)²²:

Պարզորոշ երևում է, որ ձեռագրի կազմողը Ստեփանոս Օրբելյանի պատմությունից ընտրել է միայն մի ոչ ծավալուն հատված, կամ իր ձեռքի տակ ունեցել է հենց արդեն խիստ համառոտված տարբերակ: Սեն-Մարտենը շատ է ափսոսում, որ ձեռքի տակ չունի մեկ ուրիշ ձեռագրական տարբերակ, որը համեմատեր Մադրասում տպագրվածի հետ: Նրան հայտնի է, որ Լակրոզի ձեռքին՝ Գերմանիայում, եղել է Օրբելյանի երկի մեկ այլ տարբերակ, և փաստը վերաբերում է 1717-ին²³: Այդ տարբերակից էլ Լակրոզը լատիներենով թարգմանել է մի հատված: Այն կոչվել է „Historia Satraparum Orbelensium, in majore Armenia à M.V.Lacrozio,

²¹ Նույն տեղում, ք. 9. Ստեփանոս Օրբելյանի այս ողբը կոչվում է «Ողբ ի դիմաց Ս. Կաթողիկէին»: Քննական բնագիրը կազմել ենք մենք՝ հիմք ընդունելով Կարապետ Կոստանյանցի կողմից 1885-ին Թիֆլիսում հրատարակված օրինակը, ինչպես նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 8029, 9777, 2407, 2079, 3628, 3480, 1870 ձեռագրերում պահպանված ընդօրինակությունները: Հրատարակության մեջ հաշվի են առնված Ս.Աբեղյանի դիտողությունները (տե՛ս Ս.Աբեղյան, Երկեր, հ. 7, Երևան, 1970, էջ 269: Տե՛ս Խաչատուր Կեչառեցի, Տաղեր, Աշխատասիրությամբ Ա.Դոլուխանյանի, Երևան, 1988, էջ 82-105):

²² Այս հրատարակության մանրամասները տե՛ս Ն.Ոսկանյան, Ք.Կորկոտյան, Ա.Սավալյան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Երևան, 1988, էջ 502-503:

²³ J.-A. Saint-Martin, Mémoires..., p. 11.

Bayero transmissa»²⁴. Այս հրապարակմանը Սեն-Մարտենը ծանոթ է: Ինչպես երևում է հայագետներ Թեոֆիլ Բայերի ու Լակրոզի նամակագրությունից, նրանք ձեռքի տակ ունեցել են Ստ. Օրբելյանի պատմության առավել ամբողջական բնագիրը, որին վերագրել են մեծ կարևորություն:

Իր նախաբանի վերջում Սեն-Մարտենը եզրահանգում է, թե ինքը Արևելքի մատենագրության սիրահարներին ծառայություն է մատուցում՝ ներկայացնելով այս բնագիրը, որն իր կարծիքով հնարավորինս ճշգրտված է, և կցում է նրա ամբողջական թարգմանությունը. «Սա առաջին ամբողջական հայերեն բնագիրն է՝ տպագրված Ֆրանսիայում, որին կցված է ֆրանսերեն թարգմանությունը»²⁵:

Իր «Քննախոսության» մեջ Սեն-Մարտենը մանրամասնորեն խոսում է Օրբելյան ընտանիքի ծագման, Չինաստանից Վրաստան, ապա Հայաստան տեղափոխվելու մասին: Մեծապես օգտագործվում են ոչ միայն հայկական, այլև չինական, արաբական, լատինական, բյուզանդական և այլ աղբյուրներ: Նրա կարծիքով մինչև Մարկո Պոլոյի Չինաստան հասնելը, այդ երկրի հետ կապը եղել է դարեր առաջ և չինական մետաքսը անտիկ աշխարհում հասնում էր մինչև Հռոմ: Տարբեր երկրների վաղնջական կապի վերաբերյալ Բոլոնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Ումբերտո Էկոն ներկայացնում է այսպիսի հետաքրքիր դիտարկում. «Կիռչերը²⁶ համոզված պնդում է, թե չինական իմաստությունը երկիր է բերվել Նոյի երրորդ որդու՝ Քամի շնորհիվ, որը Եգիպտոսում դարձավ փարավոն, հիմնադիրը կռապաշտության ու մոգության (հենց դրանով էլ նույնացել է Ջրադաշտի²⁷ հետ), որի խորհրդականը եղել է Հերմես Եռամեծն անձամբ: Քամն իր մարդկանց առաջնորդել է Պարսկաստանով դեպի Բակտրիա և վեր դեպի Սոգորի երկիր, և այնտեղից էլ եգիպտական իմացությունն անցել է Չինաստան: Այսպես Կիռչերը մեկնաբանում է Կոնֆուցիուսի²⁸ փիլիսոփայությունը որպես չինական տարբերակ Հերմես Եռամեծի ուսմունքի»²⁹:

Չինաստանի մասին հաղորդող ամենահին հայ հեղինակներից է Մովսես Խորենացին, որը չինացիներին անվանում է «խաղաղասեր գուլ զազգ ճենաստանաց»: Ե՛վ Խորենացին, և՛ Բուզանդը Մամիկոնյանների ծագումը կապում են Չինաստանի հետ: Ահա թե ինչ է ասում Պապ թագավորը Սուշեղ Մամիկոնյանի մասին. «Ձի այր՝ որ ազգաւ պատուական է իբրև զմեզ, և նախնիքն դորա իբրև զնախնիսն մեր, և թողեալ նախնեացն դորա զթագաւորութիւնն ճենաց աշխարհին, եկալք առ մեզ նախնիքն՝ ի նախնեացն մերոց ի վերայ կեցեալք և մեռեալք են, և հայր սորա ի վերայ հօրն իմոյ մեռաւ...»³⁰:

Սեն-Մարտենը նշում է, թե, ըստ մեր պատմիչների, մեր թվարկության առաջին դարի վերջին Phantchao անունով զորավարն իր բանակները հասցրել է մինչև Կասպից ծով: Չինացիներն այդ ժամանակ կապեր են ունեցել նաև հռոմեական կայսրության հետ, և մի

²⁴ Նույն տեղում, *բ. 13.*

²⁵ Նույն տեղում, *բ. 14.*

²⁶ Կիռչեր – գերմանացի արևելագետ, գիտնական (1601-1680), որը փորձել է մեկնաբանել հիերոգլիֆները:

²⁷ Ջրադաշտ – հին պարսիկների կրոնի հիմնադիրը (VIII դ. մ.թ.ա.), նրա ուսմունքի մասին տե՛ս Եգնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց, գիրք II:*

²⁸ Կոնֆուցիուս (551-479 մ.թ.ա.) չինական իմաստուն, Չինաստանի պետական կրոնի հիմնադիրը:

²⁹ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, p. 22.

³⁰ Փավստոս Բուզանդ, *Պատմութիւն Հայոց, Բնագիրը Բ. Պատկանյանի, Երևան, 1987, էջ 304-306:*

պատվիրակություն Մարկուս Ավրելիոսի ժամանակ (166թ.) հանդիպել է նրան³¹: Երկար էջերով Սեն-Մարտենը խոսում է չինական հնագույն պետության, Արևելքի և Արևմուտքի հետ նրա ունեցած կապերի մասին և փաստում, թե Չինաստանի պետությունը միշտ ունեցել է չափազանց մեծ տարածք („...le empire Chinois eut toujours une fort grande étendue”)³². Միաժամանակ նշվում է, թե շատ քիչ թվով մարդիկ էին հասնում Չինաստան: Հայագետը նշում է, թե Արևմուտքում մշտապես մեծ գործածության մեջ էին մետաքսե զգեստները, որոնք հնարավոր չէր հայթայթել մեկ այլ վայրից, քան Չինաստանից:

Ներկայացնելով Չինաստանին վերաբերող փաստերը՝ հայագետը ապացուցված է համարում հռոմեացիների և հույների ծանոթությունը չինացիներին:

Այսօրինակ փաստերը հայագետը արձանագրում է Օրբելյանների Չինաստանից եկած լինելը հաստատելու համար:

Նիկողայոս Ադոնցը «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» աշխատության մեջ Մամիկոնյանների և Օրբելյանների տոհմական ծագումը բոլորովին էլ չի կապում Փավստոս Բուզանդի և նրա հետևյալ մովսես Խորենացու հաղորդած Չինաստանի հետ: Ադոնցը կրկնում է հայկական ավանդույթը, ըստ որի՝ «Մամիկոնյանների ենթադրյալ նախահայրերը՝ Մամիկը և Կոնակը, ...Չինաստանում թագավորից հետո ամենամշանավոր իշխանի որդիներն էին: Այդ իշխանի մահից հետո թագավորն ամուսնանում է նրա այրու հետ և նրանից ունենում է մի որդի՝ Գենթակուր անունով, որը և պետք է ժառանգեր գահը: Նույն մորից ծնված նրա եղբայրները՝ Մամիկը և Կոնակը, դավադրություն են նյութում, որպեսզի տիրեն գահին: Դավադրությունը չի հաջողվում, և նրանք փախչում են Բալխ, ապաստանում Արշակունի թագավորի մոտ: Գենթակուրը պահանջում է փախստականներին իր ձեռքը հանձնել, բայց Արշակունին մերժում է՝ նրան հանգստացնելով, թե «փախստականներին կուղարկի հեռու արևմուտք, աշխարհի ծայրը, ուր մայր է մտնում արևը»: Եվ իսկապես, Գենթակուրի հետապնդումներից ազատելու նպատակով նրանց ուղարկում է Հայաստան՝ իր ազգակից Արշակունու մոտ»³³:

Ադոնցը մերժում է այս տեսակետը և առաջ է քաշում իր վարկածը. Մամիկոնյանները ծագում են Մամիկոնյանների տոհմական կալվածքից ոչ հեռու ապրող հարևան ծաներից, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց արտասովոր քաջությամբ և նման չէին «հեզաբարո չինացիներին»³⁴: Հընթացս Ադոնցը համոզված է, որ Օրբելյանները, որ իրենց համարում էին Մամիկոնյանների ժառանգներ, նույնպես Վրաստան են անցել Տայքից³⁵:

Սեն-Մարտենը միաժամանակ նշում է, թե միակ վավերական փաստը, որը կարող է խանգարել Օրբելյանների Վրաստան գալը Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումից առաջ,

³¹ Մարկուս Ավրելիոս Անտոնինոս (121-180), ստոիկ փիլիսոփա, Հռոմի կայսր (162-180): Նրա կառավարման տարիներին Հռոմը բազմաթիվ ծանր ու հաղթական պատերազմներ է մղել պարթևների ու գերման գեղերի դեմ: Չնայած իր մարդասիրական մղումներին՝ Մարկուս Ավրելիոսը ոչինչ չի արել քրիստոնյաների վիճակը բեթևացնելու համար: Կյանքի վերջում գրել է իր «Մտածումները», որով դասվում է անտիկ ժամանակների հետաքրքիր ստոիկ փիլիսոփաների շարքը (տե՛ս „Petit Robert – 2”, Paris, 1988, p. 1145-1146).

³² J.-A. Saint-Martin, Mémoires..., t. II, p. 35.

³³ Ն.Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 447-448:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 448:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 449:

այն է, որ այդ ժամանակահատվածում Չինաստան անունը բոլորովին գոյություն չուներ³⁶: Նա հիշեցնում է նաև, որ չինացիներն իրենց երկիրը, ազգային սովորության համաձայն, կոչում էին տիրող դինաստիայի անունով: Բերելով բազում փաստարկներ՝ հայագետը միաժամանակ Օրբելյանների ծագումը լրիվ բացահայտված չի համարում: Եվ անցնում է Չինգիզ խանի ժամանակներին՝ հիշեցնելով, թե ինչպես մոնղոլական ցեղերը Չինաստանի հյուսիսից, Սիրիայի հարավով հասել են մինչև Պարսկաստան և անցել ավելի Արևմուտք: Քննախոսության եզրակացությունն այն է, որ Օրբելյաններն անտարակույս Վրաստան են եկել վաղնջական ժամանակներում³⁷:

Շատ հարուստ են նաև Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության տասը գլուխներին նվիրված ծանոթագրությունները, որոնք հենվում են նորից վրացական, հայկական, բյուզանդական, արաբական, չինական և այլ սկզբնաղբյուրների վրա: Այդ ծանոթագրությունները բացատրում են Օրբելյանի երկուն եղած տեղանունները, անձնանունները, հնագույն կրոնական պատկերացումները, նշանավոր պատմական անձերին, տիտղոսներն ու պաշտոնները, անհասկանալի բառերն ու եզրույթները: Բնականաբար ծանոթագրությունների մեծ մասում առկա են Վրաստանի պատմության դրվագներ: Հատկապես լայնորեն օգտագործված է Վախթանգի պատմությունը: Հայկական աղբյուրների մեջ առկա է նաև Մատթեոս Ուռհայեցու «ժամանակագրությունը», որում արժեքավոր փաստեր կան թուրք-սելջուկների Հայաստան կատարած արշավանքների մասին: Նշանավոր բյուզանդագետ Հրաչ Բարթիկյանը Մատթեոս Ուռհայեցու «ժամանակագրության» առաջաբանում գրում է. «Ֆրանսիացի հայտնի հայագետ Սեն-Մարտենը 1811թ. բյուզանդագետների ուշադրությունը հրավիրեց Ուռհայեցու «ժամանակագրության» մեջ հանդիպող Չմշկիկի՝ Աշոտ Գ-ին ուղարկած նամակի վրա՝ տալով նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը, որը հայերեն բնագրի հետ համեմատել և ծանոթացրել էր Շահան Ջրպետը»³⁸:

Սեն-Մարտենը նշում է, թե Մատթեոս Եդեսացին թուրք-սելջուկների արշավանքը Հայաստան դնում է 1049 թվականին, մինչդեռ արաբ պատմիչ Իբն ալ-Աթիրը նույն արշավանքի թվականը համարում է երկուսը՝ 1048 կամ 1049: Հրաչ Բարթիկյանը շատ հետաքրքիր փաստեր է հաղորդել այդ շրջանի Եդեսիայի³⁹ մասին: Ըստ արաբ պատմիչի. «Հայկական բնակչությունը Եդեսիա – Ուռհայում ժամանակի ընթացքում էլ ավելի ստվարացավ, և Ուռհայեցու օրոք այն արդեն հայաքաղաք էր: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն հայկական, այլև արաբական աղբյուրները: Իբն ալ-Աթիրի ասելով՝ քաղաքն ամբողջությամբ հայերով էր բնակեցված: Ելնելով քաղաքի բնակչության էթնիկական պատկանելիությունից՝ սկզբում Բյուզանդիան, ապա նաև սելջուկները ստիպված էին Եդեսիայի քաղաքագլխի – դուկի պաշտոնը հայերին տալ»⁴⁰:

Օգտվելով Ս.Չամչյանցի «Պատմութիւն Հայոց» աշխատության երկրորդ հատորից՝ Սեն-Մարտենը ներկայացնում է, թե հայերի ինչ նախճիր են կազմակերպում Տուղրիլ սուլթանի հրոսակները՝ անմեղ բնակիչներին սպանելով ու գերեվարելով: Այդ հատվածի

³⁶ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, p. 48.

³⁷ *Նույն տեղում*, p. 53:

³⁸ *Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ XXIV-XXV:*

³⁹ *2010 թվականին եղել ենք Եդեսիայում: Այն լի է քրիստոնեական սրբավայրերով, որոնք կապվում են Հոր Երանելու, Աբրահամ նահապետի և այլոց հետ – Ա. Դ.:*

⁴⁰ *Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, էջ IV:*

հիմքը, ինչպես վկայում է Չամչյանցը, Արիստակես Լաստիվերցու պատմությունն է: Թուրք մարդասպաններից մազապուրծ փախածները բարձրանում են Սմբատաբերդ, սակայն նրանք էլ ընկնում են թշնամու մահասփյուռ սրից⁴¹:

Ծանոթագրություններում մեծ թիվ են կազմում համեմատությունները Լակրոզի հրատարակության մեկնաբանությունների հետ:

Սեն-Մարտենը բացատրում է բազմաթիվ բառեր, որոնք հանդիպում են Ստ. Օրբելյանի պատմության մեջ, և որոնք պետք է լիովին հասկանալի լինեն ֆրանսալեզու ընթերցողին:

Ահա որոշ օրինակներ՝

Դարպաս – նշանակում է պալատ, արքունիք:

Ամիր Սպասալար – սպարապետ:

Յառլիկ – իրավունք: Ահա թե ինչ է գրում յառլիկի մասին Ստեփանոս Օրբելյանը. «Եվ նրան (խոսքը Սմբատ Օրբելյանի մասին է – Ա.Գ.) տվեցին ոսկե փայլզա, որը տախտակ էր՝ վրան գրված աստծու և արքայի անունները: Սա նրանց մեծագույն պարգևն էր: Գրում են յառլեխ, այսինքն՝ հրաման, որ մենք սիգել ենք կոչում, և նրան են տալիս Ասլանի կողմից թրով նվաճած հողերն ու Որոտանը՝ իր գավառով, որ գտնվում էր Բալուխ ու իր մեծամեծների բաժնում, Բորոտնա բերդը՝ իր եկամուտներով, այնտեղ սպանված նրա հայր Լիպարիտի համար՝ որպես արյան գին: Սմբատի անունը դուրս է հանում վրացական և ուրիշ հարկային բոլոր մատյաններից»⁴²:

Վազիր – օտար բառ հայերենում, մեր հեղինակն այն բացատրում է որպես հրամանատար:

Սեն-Մարտենը «ի մեծ դիւան արքունի» արտահայտությունը ֆրանսերենով թարգմանում է „au grand divan royal” և ավելացնում, թե մոնղոլական տիրապետությունը Պարսկաստանում որպես մայրաքաղաք ուներ Թավրիզը:

Չայագետը նշում է, թե ոչ մի այլ պատմիչ Ստ. Օրբելյանից բացի չի նշել մոնղոլների կողմից Երուսաղեմի գրավելու մասին: Նա համոզված է, որ անհնար է, որ այդ գրավումը տեղի ունեցած չլիներ⁴³:

Ծանոթագրություններում բավականին հաճախ է հիշատակվում Արղուն խանը: Խոսվում է նաև պատմական այն դեպքի մասին, որ Արղունի պալատականներից էր Բուղան, ու նա դավադրություն է պատրաստում Արղունի դեմ, որը, ըստ Օրբելյանի, «աստվածադիր» թագավոր էր: Արղուն խանի և Բուղայի մասին XIII դարի նշանավոր բանաստեղծ Ֆրիկը ունի խիստ ուշագրավ քերթված, որում կարդում ենք.

Բուղա՛, դու ո՞նց կամիր նենգել,

Աստուածադիր թագաւորին,-

Ձոր քրիստոնեայքն ամէն հաւսար,

Ի յաստուծոյ կու խնդրէին:

Բուղա էիր՝ չինքսան եղար,

Բէկլար – բէկի՛ իր հեծելին,

Չգիտեն թէ զի՞նչ կամիր լինել,

Դու չիր որդին Չանկըզ դանին:⁴⁴

⁴¹ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, p. 208.

⁴² Ստեփանոս Օրբելյան, *Սյունիքի պատմություն*, էջ 328:

⁴³ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, p. 275.

Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է. «Այդ ժամանակ Արղուն դանի զորքերը պառակտվեցին. մեծ շփոթություն առաջացավ գլխավոր զորավարների ու այլ պաշտոնյաների միջև: Մեծ արյունահեղություն եղավ: Արղունը բռնեց ավագաց ավագ կամ տերանց տեր կոչված Բուղա չինքսան զորապետին ու սպանեց՝ իր դեմ դավադրություն կազմակերպելու մտադրության պատճառով»⁴⁵:

Այս պատմական դեպքը Սեն-Մարտենը ծանոթագրում է հետևյալ կերպ: Գրաբար բնագրում հայագետի մոտ այս հատվածի մի մասն այսպես է. «Ձի կալաւ Արղունն զմեծ զօրապետն զԲուղաչին քսանն՝ որ կոչի աւագաց աւագ, կամ տէր տէրանց, և էսպան գնա. զի խորհուրդ նենգութեան էին խորհել նմա»: Սեն-Մարտենն իրավացիորեն Բուղաչին քսան ուղղել է որպես Բուղա Չինքսան: Չինքսան բառը նրա կարծիքով նշանակում է մինիստր: Նա գրում է. «Արղունի գահակալության սկզբում Բուղան եղել է պետության մեջ առաջինը, բոլոր հնարավորությունները նրա ձեռքին էին, նա դրանով սկսել է խարդավել այն աստիճան, որ իր դեմ լարեց բոլոր մեծամեծներին, որոնք միաբանվեցին նրա դեմ, ամբաստանեցին նրան, և հասան նրան սպանելուն: Նա սպանվեց 1289 թվականի հունվարի 16-ին՝ ըստ Ռաշիդ – Էդդիհի»⁴⁶:

Մանուկ Աբեղյանը «Վասն Արղուն դանին և Բուղային» քերթվածը համարում է բանաստեղծի լավագույն գործերից մեկը և վերջինիս պատմականությունը գնահատում է հետևյալ կերպ. «Պատմական դիպվածն է 1289թ. Արղուն դանի դեմ լարված դավադրությունը, որ չի հաջողվել, կոտորվել են դավադիրները: ...Ֆրիկի համակրությունն էլ բնականաբար եղել է Արղունի կողմը և ոչ 1289թ. նրա դեմ դավադրություն սարքողների, որոնց պարագլուխն էր Բուղան: Նա քերթվածի սկզբում փառք տալով «արդար ու իրաւ դատավոր» աստծուն՝ բացականչում է և բացադիմում սպանված դավադիր Բուղային: ...Արղուն դանն էր Բուղային «վեր քաշել» և ամեն բարիք տվել, մեծացրել այն աստիճանի, որ նա Արղունից պակաս չէր, - ասում է Ֆրիկը, - կամ, ինչպես Օրբելյանը գրում է, եղել էր «չինքսան», այսինքն «աւագաց աւագ»: Իր ստացած բարիքների փոխարեն՝ Բուղան կամեցել է Արղունին սպանելով ինքը դառնալ թագավոր, բայց այդ, - ասում է Ֆրիկը, - նրան տրված չէր ի վերուստ»⁴⁷: Թե՛ Ստ. Օրբելյանի պատմության և թե՛ Սեն-Մարտենի ծանոթագրություններում կրկնվում է նույնը, ինչ որ կա Ֆրիկի վերոհիշյալ բանքում: Սա կարևոր փաստ է, և նշանավորվում է այն արթուն ուշադրությունը, որ բանաստեղծ Ֆրիկն ունեցել է իր ապրած ժամանակի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի նկատմամբ:

Սեն-Մարտենի «Հիշատակարանների» երկրորդ հատորի թե՛ առաջաբանում և թե՛ ծանոթագրություններում Ստեփանոս Օրբելյանը ներկայացված է որպես իր հայրենիքին անմնացորդ նվիրված մատենագիր, հոգևոր առաջնորդ և քաղաքական գործիչ: Պատահական չէ, որ մեծ պատմաբան Նիկողայոս Աղոնցը հատուկ համակրանքով է ներկայացնում այդ մատենագրին և գնահատում որպես սկզբունքային ու խիզախ գործիչ. «Պետք է ունենալ Ստեփանոս Օրբելյանի գաղափարական քաջությունը»⁴⁸, - գրում է նա:

Այժմ՝ տարիների հեռվից առավել արժևորվում է Սեն-Մարտենի կատարածը: Նա խիստ կարևորում է Ստեփանոս Օրբելյանի մատյանը, որպես Ասիայի՝ հատկապես մոնղոլների

⁴⁴ Ֆրիկ, *Տաղեր, Երևան, 1982, էջ 73*:

⁴⁵ *Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, էջ 341*:

⁴⁶ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, p. 299.

⁴⁷ *Ս.Աբեղյան, Երկեր, հ. 7, Երևան, 1970, էջ 260-261*:

⁴⁸ *Ն.Աղոնց, Երկեր, Բ, Երևան, 2006, էջ 499*:

պատմությունն ուսումնասիրելու աղբյուր և համոզված է, թե իր կատարածը մի իսկական նվեր է արևելյան գրականության սիրահարներին:⁴⁹

Սեն-Մարտենի հարցադրումները զարգացնում ու հիմնավորում է նրա արժանավոր աշակերտն ու հետևորդը՝ Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն, որը ոչ միայն ֆրանսերենով հրատարակում է պատմիչի երկի ամբողջական բնագիրը առանձին հատորով⁵⁰, այլև մի երկրորդ ստվար հատոր էլ նվիրում է պատմության գիտահետազոտական խնդիրներին:⁵¹

Իր «Չիշատակարանների» երկու ստվար հատորներով ու հայագիտական տարալեզու աղբյուրների քննական նյութերով Սեն-Մարտենը հիմնավորեց ֆրանսիական հայագիտության անհրաժեշտությունը և նրա գիտական նվիրվածության օրինակին հետևեցին XIX դարի ֆրանսիացի և բելգիացի, անգլիացի նշանավոր հայագետներ, ինչպիսիք են Մարի Բրոսսեն, Վիկտոր Լանգլուան, Ֆելիքս Նևը, Էդուարդ Ղյուլորիեն, Ֆրեդերիկ Կոնիբերը, որոնք սիրեցին աշխարհի հին քաղաքակրթությունը ներկայացնող երկրներից մեկը՝ Չայաստանը ու նրա ստեղծագործ ժողովրդին:

⁴⁹ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, p. 14.

⁵⁰ *Histoire de la Siouni par Stéphannos Orbélian, traduite de l'arménien par M.Brosset, première livraison, SPb, 1864.*

⁵¹ M.Brosset, *Stéphannos Orbélian, Histoire de la Siouni, Introduction, t. II, SPb, 1866.*

գ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑՈՒ
«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԹԱՐԳՄԱՆԻԶ

Սեն-Մարտենի հայագիտական կարևոր նախաձեռնություններից մեկը Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունն է, որը լույս է տեսել 1841-ին Փարիզում, արևելագետ Ֆելիքս Լաժարի ջանքերով:¹

Այս հետմահու հրատարակությանը Ֆելիքս Լաժարը կցել է ընդարձակ նախաբան, որը վերնագրել է «Ծանոթություն Հայաստանի կաթողիկոս Հովհաննես Վեցերորդի, կոչված Հովհաննես կաթողիկոս, կյանքի և երկի մասին (,Notice sur la vie et l'ouvrage du patriarche d'Arménie Jean VI, dit Jean catholicos'')²».

Ըստ Լաժարի՝ Սեն-Մարտենը այս թարգմանությունն ավարտել է 1812-ին, որից հետո լույս տեսավ նրա գլուխգործոցը՝ 1818 և 1819 թվականներին: Եվ թարգմանության համար ունեցել է միայն մի ձեռագիր (,...au seul manuscrit original de l'historien arménien que le traducteur avait eu à sa disposition'')³. Լաժարը թվարկում է այն բազմաթիվ էջերը, որոնցում հղումներ և փաստեր կան ,Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie'' գրքի երկու հատորներում՝ քաղված Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունից»:

Հայտնի է, որ Սեն-Մարտենի օգտագործած ձեռագիրն ունեցել է 703 էջ: Անշուշտ այդ ձեռագիրը Ֆրեդերիկ Մակլերի Փարիզի Ազգային գրադարանի հայկական ձեռագրերի հավաքածուի № 211 է, որը XVIII դարի ձեռագիր է, բոլորգիր, թղթ, 703 էջից (հին հայկական ֆոնդում եղել է թիվ 91-ը)⁴: Փարիզի Ազգային գրադարանում, ըստ Ֆ.Մակլերի ձեռագրացուցակի, կան ևս 3 ձեռագրեր, որոնցում պահպանված են Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունը» (№ 212, № 213, № 214), բոլորն էլ XIX դարի գրչագրեր են:⁵

Ֆելիքս Լաժարը հնարավորինս մանրամասներ է հաղորդում Հովհաննես Դրասխանակերտցու կյանքի վերաբերյալ: Դրանց մեծ մասը ընդունելի է ներկա հայագիտության կողմից:

Ենթադրվում է, թե պատմիչը ծնվել է IX դարի կեսերին և պատմությունը հասցնում է 923 կամ 924 թվականը՝ վկայելով, թե նկարագրվող շատ դեպքերի եղել է անմիջական մասնակից:⁶ Հիշատակված դեպքերին տվել է կրոնական երանգավորում և հաճախ պատմական անցքերը գնահատել է հոգևորականի դիտակետից: Նման գնահատական Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմության» վերաբերյալ տեսնում ենք նաև բելգիացի հայագետ Ֆելիքս Նևի «Քրիստոնյա Հայաստանը և իր մատենագրությունը» աշխատության մեջ (,L'Arménie Chrétienne et sa littérature''). «Որպես հոգևորական՝ Ֆելիքս Նևը խոր հարազատություն է տեսնում իր և Հովհաննես Դրասխանակերտցու հոգեկան ուղղվածության մեջ և իր գրքի համապատասխան հատվածն ավարտում է պատմիչի ինքնաձևավորման խոսքերով, որոնցում հավատացյալը պատկերված է իր թերացումներով, նման այն հնձվորին, որն

¹ *Stéu Histoire d'Arménie par le patriarche Jean VI dit Jean catholicos, traduite de l'Arménien en français par M. J. Saint-Martin, ouvrage posthume, Paris, 1841.*

² *Նույն տեղում, p. III.*

³ *Նույն տեղում, p. IV.*

⁴ *Catalogue des Manuscrits Arméniens et Géorgiens de la Bibliothèque Nationale par Frédérique Macler, Paris, 1908, p. 116.*

⁵ *Նույն տեղում, p. 116-117.*

⁶ *Նույն տեղում, p. VI.*

ապաշնորհ ձևով է հավաքում իր հունձքը:⁷ Եվ դրա համար էլ չպետք է մոռանալ, որ մարդկանց հայացքը շարունակ պետք է ուղղել առ Աստված: Ու մարդիկ նմանության տիպար պետք է ընտրեն հենց Աստծուն, ձգտեն հետևել նրան, ապավինեն Աստծու զորությանը, որով կփրկվեն և չեն ընկնի թշնամիների բռնության ներքո»⁸:

Լաժարը նկատում է, որ Դրասխանակերտցու պատմության մեջ կան բավականին թվով տեղանքի, լեռների, գետերի անուններ, որոնց մի մասի վերաբերյալ Սեն-Մարտենը չի խոսում Հայաստանը ներկայացնող ուրիշ հրապարակումներում: Լաժարը փորձել է Դրասխանակերտցու անձի վերաբերյալ փաստեր գտնել Միխայիլ Ասորու պատմության մեջ, սակայն դրանք չի գտել:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին Հովհաննես անունը կրող հայ կաթողիկոսների ցանկում վեցերորդն է, որը կոչվել է պատմաբան (Badmapan), որ նշանակում է պատմիչ: Նա ծնվել է Դրասխանակերտ ավանում, որը գտնվում էր ոչ հեռու Դվին մայրաքաղաքից: Նրա ծնողների մասին ոչինչ հայտնի չէ: Լաժարը Դրասխանակերտցու մահվան թվականը համարում է 925-ը, իսկ ծննդյան մոտավոր թվականը 830 կամ 835: «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ» գրքում պատմաբան Պետրոս Հովհաննիսյանը պատմիչի ծննդյան թվականը համարում է անհայտ, իսկ մահը դնում է մոտավորապես 929-ին:⁹

Դրասխանակերտցու պատմության ռուսերեն թարգմանիչ Մարգո Դարբինյան-Մելիքյանը գրում է. „Родился он, как полагает большинство исследователей, в 40-х – 50-х гг. IX в. в аване Драсханакерт гавара Айратат, был родственником и учеником католикаса Маштоца.¹⁰

Դրասխանակերտցու պատմության աշխարհաբար թարգմանիչ Գևորգ Թոսունյանը պատմիչի ծննդյան թվականը դնում է 845-850, իսկ մահը՝ 929-ին:¹¹

Լաժարը պատմիչի կաթողիկոսության սկիզբը համարում է 897 թվականը՝ Սմբատ արքայի գահակալության ժամանակ՝ սխալմամբ վերջինիս համարելով Արշակունի („...sous le règne de Sempad, fils d'Aschot Ier, et second roi d'Arménie, de la dynastie des Arsacides’’) ¹². Նշվում են Դրասխանակերտցու խոր գիտելիքները հունարենից, նրա անսահման նվիրումը հայ եկեղեցու ավանդույթներին, հակակրանքը դեպի արիոսականությունն ու նեստորականությունը:

Լաժարը բնականաբար խիստ արժեքավոր է համարում պատմության այն հատվածները, որոնք ընթացել են մատենագրի աչքերի առաջ: Դրանք են՝ մարտիրոս կոչված Սմբատ արքայի մահը և նրան հաջորդած Աշոտ Երկրորդի ողջ գահակալության դրամատիկ ընթացքը:

Սեն-Մարտենի ֆրանսերեն թարգմանության մեջ Դրասխանակերտցու պատմությունը բաժանված է 187 գլուխների միջև („L'ouvrage de Jean Catholicos est divisé en cent quatre – vingt – sept chapitres’’) ¹³.

⁷ **Հունձ** նշանակում է հոգիների դարձ առ Աստված:

⁸ Ա. Դոլուխանյան, Ֆելիքս Նևր և հայ քրիստոնեական մատենագրությունը, Երևան, 2001, էջ 56-57:

⁹ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ, Երևան, 2001, էջ 104:

¹⁰ *Иованнес Драсханакертци, История Армении, Перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян, Ереван, 1986, с. 9.*

¹¹ *Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ.Բ.Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 368:*

¹² *Histoire d'Arménie par le patriarche Jean..., p. VIII.*

¹³ *Նույն տեղում, p. XII.*

Սեն-Մարտենը լռության է մատնել Յովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմության» մեկեճնասի խնդիրը, մինչդեռ Լաժարի կարծիքով պատմությունն ունեցել է պատվիրատու, և այն եղել է նահատակ Սմբատ Բագրատունին:

Բնականաբար Դրասխանակերտցին մեծապես հետևելով Մովսես Խորենացուն՝ գրում է հայերի ամբողջական պատմություն՝ սկսելով ջրհեղեղից, հասնում Մար Աբաս Կատինային, խոսում հայկական թագավորական գերդաստանների հերթականության մասին: Պատմիչի հռետորական ոճի մեջ հաճախ մեջբերումներ կան համեմատություններ կան Աստվածաշնչից: Նա, Խորենացուն հետևելով, նույնությամբ կրկնում է հայերի ծագումնաբանությունը. Հայկին համարում է հայերի նախահայր: Ներկայացնում է հայոց արքա Աբգարի կապը Հիսուս Քրիստոսի հետ: Հայոց եկեղեցու առաքելական անվանումը կապում է Հիսուսի երկու առաքյալներ Թադևոսի և Բարդուղիմեոսի հետ, որոնք դեռևս մեր թվարկության առաջին դարում քրիստոնեությունը տարածեցին Հայաստանում: Լաժարը խոսում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» IV գրքի կորած լինելու մասին („...et dont le quatrième livre était probablement déjà perdu”)¹⁴.

Դրասխանակերտցին ներկայացնում է Բագրատունիների նախարարական տան հզորացումը, որ հանգեցնում է Բագրատունի Աշոտ Առաջինի Մեծ Հայքի թագավոր դառնալուն, և արաբ խալիֆը ընդունում է Հայաստանի անկախությունը:

Պատմիչը նշում է Բագրատունիների իշխանության տարածումը նաև հայկական Աղվանքի վրա:¹⁵

Փաստորեն Լաժարի առաջաբան – ծանոթագրությունը վերածվում է Յովհաննես Դրասխանակերտցու երկի գլխավոր պատմական անցքերի համառոտ վերաշարադրմանը: Նա, օրինակ, պատմում է, թե ինչպես Յովհաննես կաթողիկոսին Սմբատ Բագրատունին թանկարժեք նվերներով ուղարկում է Ատրպատականի ոստիկան Յուսուֆի մոտ, սակայն Յուսուֆը նվերներն ընդունելուց հետո բանտարկում է հայոց կաթողիկոսին: Ըստ Սեն-Մարտենի թարգմանության՝ LXXX գլխից սկսվում է Աշոտ Երկրորդի կամ Երկաթի զահակալությունը՝ նրա քաջագործությունների նկարագրով:

Նկարագրում է Աշոտ Երկրորդի Կոստանդնուպոլիս մեկնելը, բյուզանդական արքունիքում ջերմ ընդունելության արժանանալը:

Դրասխանակերտցին իր երկում հիշատակում է, թե Գրիգոր Լուսավորիչն իր կյանքի վերջին հատվածն անցկացնում է Մանյա քարայրում: Շատ տարիներ անց նրա սուրբ մարմինը տեղափոխում են Թորդան գյուղ և թաղում այգում:

Ոստիկան Յուսուֆը չի համակերպվում հայերի միաբանությանը և հակառակություն է գցում նրանց մեջ: Իշխանների և Աշոտ Երկրորդի միջև ծագած դժնդակ հակասությունները ստիպում են կաթողիկոս Դրասխանակերտցուն շրջել Հայաստանով մեկ և հաշտեցման եզրեր գտնել: Ապստամբներից մեկը Գարդմանի տեր Սահակն էր, մյուսը՝ Ուտիքի տեր Յլիկ Ամրամը (Amramian): Հենց այդ ժամանակներում Բաղդադի արքունիքը Գագիկ Արծրունուն ճանաչում է որպես Վասպուրականի օրինական թագավոր: Աշոտ Երկրորդի ջանքերով խալիֆը նրան շնորհում է շահնշահ տիտղոսը („rois des rois”), որը վերջինիս Հայաստանում տալիս է գերագույն իրավունք:

Ֆ.Լաժարը իր առաջաբան – ծանոթագրությունն ավարտում է՝ շեշտը դնելով Դրասխանակերտցու երկի վերջաբան – ավարտի վրա, որով մատենագիրն ուղղակի աղերսում է Հայոց աստվածասեր ու բարեպաշտ թագավորներին, իշխաններին, պետերին,

¹⁴ Նույն տեղում, ր. XIX.

¹⁵ Նույն տեղում, ր. XX.

հրամանատարներին, եկեղեցու առաքյալներին և բոլորին հավատարիմ մնալ աստվածային պատվիրաններին և լինել միասնական:¹⁶

Ֆելիքս Լաժարն ավստասանքով հայտնում է, թե հնարավորություն չի ունեցել ֆրանսերեն թարգմանության հետ դնել պատմության հայերեն բնագիրը:

Թարգմանության մեջ Սեն-Մարտենն աշխատել է հավատարիմ մնալ հայերեն բնագրին՝ պահպանելով մարդկանց և տեղագրության անունների հայերեն ձևը: Լաժարի կարծիքով Դրասխանակերտցու պատմության ընթերցումը կլինի ոչ հեշտ, սակայն պետք է հիշել, որ այն ավելի շուտ չի նախատեսված մեծաքանակ ընթերցողների համար:

Գրքի վերջում առկա են 2 բաժիններ՝

ա) „Notes de l’éditeur” («Հրատարակչի ծանոթագրությունները», էջ 379-424),

բ) „Table des matières” («Նյութերի ցանկ», էջ 425-462):

Առաջին բաժնում Լաժարն ըստ առանձին գլուխների և գրքի էջերի ներկայացնում է պատմության տարբեր հատվածների հետ կապված բացատրություններ:

Երկրորդ բաժինը կազմված է այբբենական հերթականությամբ: Դրանք պատմության տեղանունների և անձնանունների բացատրություններ են: Մ տառից բերենք 2 օրինակ՝

„Masis, chaîne de montagnes en Arménie”, 11 («Մասիս, լեռների շղթա Հայաստանում»)¹⁷.

Mesrob, solitaire célèbre, 44 – Il apporte en Arménie des caractères d’écriture, et fond des écoles dans chaque province, 45 et 46. Il donne un alphabet aux Ibériens, un autres aux Albaniens, et form des disciples chez ces deux peuples, ibid. Il revient en Arménie et y fait des traductions, 46. Sa mort, 49 («Մեսրոպ, հռչակավոր ճգնավոր, 44. Նա Հայաստան բերեց հայոց տառերը և դպրոցներ հիմնեց բոլոր գավառներում, 45 և 46: Նա մի այբուբեն տվեց վրացիներին և մեկ ուրիշը աղվաններին ու երկու ժողովուրդների մոտ կրթեց աշակերտներ, նույն տեղը: Նա վերադարձավ Հայաստան և այնտեղ թարգմանություններ կատարեց»)¹⁸:

Սեն-Մարտենի Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմության» թարգմանությունը և Ֆելիքս Լաժարի հրատարակչական ձեռնարկը ժամանակին եղել է իսկական ընծա եվրոպացի հայագետներին:

¹⁶ Նույն տեղում, ք. XLV-XLVI.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 448:

¹⁸ Նույն տեղում:

**դ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ ԲԱՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ՆԿԻՐՎԱԾ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ**

1821 թվականի հուլիսի 27-ին Սեն-Մարտենը բանախոսությամբ հանդես է գալիս Արձանագրությունների ակադեմիայում: Այդ բանախոսությունը առաջին անգամ տպագրվել է „Journal Asiatique”-ում¹ 1822-ի օգոստոսին, իսկ երկրորդ անգամ այն հրատարակել է Ֆելիքս Լաժարը 1850-ին հետմահու տպագրված „Fragments d’une histoire des Arsacides” գրքի երկրորդ հատորի հավելվածում:²

Այս բանախոսությունն ունի հետաքրքիր փաստական եզրահանգումներ: Սեն-Մարտենը ֆեոդալական հասարակարգի դասական ձևավորումը տեսնում է ոչ թե Գերմանիայում՝ այն էլ XII դարում, այլ մեր թվարկությունից առաջ Ասիայում՝ հանձին պարթև Արշակունիների հիմնած պետական համակարգի. «Եթե ուզում են համեմատել XII դարի Եվրոպան Ասիայում մեր թվարկությունից երեք դար առաջ հիմնված Արշակունիների միապետության հետ, ապա կտեսնեն մարդկային նույն հաստատությունները, նման սովորություններ, կգտնեն հասարակության նույն աստիճանականությունը և համարյա նույն տիտղոսները՝ սկսած սահմանակալ բղջիկներից, իշխաններից, ասպետներից մինչև հասարակ զինվորներ»:³

Սեն-Մարտենը նկատում է, թե Արշակունիների մոտ չկար ստրկատիրություն: Որպես քաղաքակրթության նախնիներ նրանք ռազմասեր էին և ազատատենչ, բայց ավելի շատ այդ ազատությունն իրենց համար էր և ավելի քիչ ուրիշների:

Նրանք սիրում էին կերուխում, որսորդություն, մարտնչել, կառուցել ու ավերել թագավորություններ: Սրանք պարթևների վսեմ գործերն էին: Ահա թե ինչպես է նկարագրում V դարի վերջին պատմիչ Ղազար Փարպեցին հայ նախարարների ու հասարակ մարդկանց ջերմ փոխհարաբերությունը հայ Արշակունիների ժամանակ. «Որոց դէտ ակն կալեալ հանապազօրեայ սովորութեան՝ ջրասոյզ ջրածուփ ձկնորսացն մանկունք, ընթերցեալք ի յառաջս նախարարագունդ որերոյն՝ ձկունս ի յորսոյ և բազմազան վայրենի հաւուց ձագս և կան ձուս ի կղզեաց գետոյն բերեալ մատուցանեն ընծայս իշխանացն: Յորոց ընկալեալ մասն ինչ նախարարացն ըստ կամի՝ պարգևեն և նոքա ի իւրեանց բերոցն ըստ առաւելապէս բաւականի ընծայաւորացն և հասեալք լի ամենայն բարութեամբ իւրաքանչիւր յապարանս շնորհեն և անպարապիցն մնացելոցն ի տան՝ զամբիծսն, առաւելապէս և առ օտարսն: Եւ տեսանել է յամենեցուն ընթրիս, որպէս և շեղջակոյտս ինչ ի վերայ միմեանց գէրերոցն բազմութիւն և զնոցուն գլխոց կարգմանց զառաջադրութիւն, յորոց ուրախացեալ բերկրին ձկնակերացն և մսակերացն անձինք»:⁴

Արշակունիների մոտ գահը պատկանում էր միայն մի ընտանիքի, ճանաչվում էր ավագության կարգը: Այդ խռովահույզ ազգը ենթարկվում էր միայն օրինական իշխանությանը: Այդպիսին էին Արշակունիները, որոնց առաջ հռոմեական զորքերը ստիպված էին կանգ առնել: Պարթև ազնվականները երկաթե պահպանակներ ունեին թե՛ իրենց և

¹ „Journal Asiatique”, Paris, 1822, Août, p. 65-77.

² J. Saint - Martin, Fragments d’une histoire des Arsacides, t. II, Paris, 1850, p. 293-306.

³ „Si l’on veut comparer l’Europe telle qu’elle était au XIIe siècle, avec la monarchie fondée en Asie par les Arsacides, trois siècle avant notre ère, partout on verra des institutions et des usages pareils; on y trouvera les mêmes dignités et jusqu’aux même titres, jusqu’a des marquis, des barons, des chevaliers et de simples hommes d’armes” (Տէն „Journal Asiatique”, 1822, Août, p. 65-66).

⁴ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Գ.Տեր-Սկրտչյանի և Ստ.Մալխասյանցի, Երևան, 1882, էջ 24:

թե՛ ձիերի վրա: Նրանց ասպետները մարտնչում էին ձիերի վրա նստած, մարդիկ, որոնք կռվում էին հետևակ, համարվում էին առ ոչինչ: Երբ Մարկ Անտոնիոսը շարժվեց դեպի Արևելք՝ վրեժ առնելու Կրասոսից, Պարթևների թագավորն ընդամենը 850 հեծյալներով հաղթեց վերջինին, դրանից քիչ առաջ ընդամենը 25 հեծյալներով պարթևները հաղթեցին հրեաներին և գրավեցին Երուսաղեմը: Սեն-Մարտենը կարծում է՝ կարելի է շատ փաստեր բերել ապացուցելու բացառիկ նմանությունը Արշակունիների միապետության և Արևմուտքի թագավորությունների միջև:

Ահա թե ինչու կարելի է տեսնել Արշակունիների մոտ սպարապետ, որը զորքերի գլխավոր հրամանատարն էր: Արշակունիների քաղաքական համակարգի գլխին կանգնում էր մի իշխան, որին կոչում էին արքայից արքա. նրան ենթակա միապետները կոչվում էին արքա:

Սեն-Մարտենը սահմանում է, թե ինչ են ֆեոդալական կարգերը: Դա նվաճումն է մի մեծ տարածքի ռազմական ուժի միջոցով՝ բաժանված զինվորական միավորումների միջև: Դասերը ֆեոդալիզմի ժամանակ բաժանված են ինչպես հատուկ է զինվորական աստիճանականությանը: Արշակունիները պետական կարգի հորինողները չեն, նրանցից առաջ այդ ունեին ասորիները: Նրանք իրենց նախորդների նմանակողներն էին: Աշխարհակալ, մեծ արքա, արքայից արքա և այլ տիտղոսներ, որ սերնդեսերունդ հասել են նոր ժամանակները, նշանակել են Ասիայի գերագույն գերիշխան: Հույները, որ նախկինում գրավում էին Արևելքը, առանց Ալեքսանդր Մակեդոնացու մի օր դառնալու էին մեծ գահակալի պրովինցիա: Առանց Ալեքսանդրի Հունաստանն ընկնելու էր Արևելքի լծի տակ:

Երբ Մակեդոնիայի արքան հաղթեց Դարեհին, դարձավ Ասիայի միապետը: Հույները չէին հասկանում և գնահատում Ալեքսանդրի խիզախումը, նրանք չէին ներում վերջինիս, որ իրենց ստիպեց ապրել խաղաղության մեջ: Նրանք Ալեքսանդրին համարում էին իրենց դեմոկրատիան ճնշող: Սեն-Մարտենն ուներ Ալեքսանդր Մակեդոնացու անձի պաշտամունք և ցավով նշում է, թե Ալեքսանդրին շատ-շատ դարեր անց շարունակում են դատել ըստ նրա թշնամիների կարծիքների: Հայագետի կարծիքով «Ալեքսանդրը մի թերություն ուներ, նրա միակ թերությունը մակեդոնացի լինելն էր»: 30.000 հազար զինվորներով նա նվաճեց Ասիան: Ալեքսանդրին դիմադրություն ցույց տվեցին Դարեհը և պարսիկները: Նրան դիմադրեցին նաև սկյութները, բակտրիացիները, հնդիկները: Ալեքսանդրը թողեց Եվրոպան, բազմաթիվ ազգեր ընդունեցին նրա օրենքները. ոչինչ նրան չկանգնեցրեց՝ ոչ Լիբիայի ավազները, ոչ Սկյութիայի ձյունը: Անցած ճանապարհին Ալեքսանդրն ամենուր թողնում էր իր հանճարի ապացույցները: Նա չէր կործանում, նա հիմնադրում էր նոր կայսրություն: «Խորհելով ավելի ծավալուն ծրագրերի մասին, քան որ ավարտել էր, նա մեռավ Բաբելոնում, որն ուզում էր դարձնել աշխարհի մայրաքաղաքը. աշխարհը լռեց նրա առաջ՝ նա երեսուներկու տարեկան էր»:⁵ Նման զորահրամանատարը պետք է ունենար ուժեղ հրամանատարներ, բոլորը հմուտ, ամեն մեկն իր քաջությամբ, բայց ոչ Ալեքսանդրի հանճարով:

Արշակունիները ստեղծեցին քաղաքական մի ծավալուն համակարգ, որն արևմուտքից շփվում էր Հռոմի, իսկ արևելքից՝ Չինաստանի հետ:

Արշակունիների հզոր միապետությունը բաղկացած էր չորս հիմնական թագավորություններից. ավագ ճյուղը Պարսկաստանում էր, նրա գլխավորը կոչվում էր արքայից արքա, ուներ բարձրագույն անկախություն արյունակից մյուս թագավորների նկատմամբ: Հայաստանի թագավորը երկրորդ տեղում էր, երրորդ տեղում Բակտրիան էր, և

⁵ Ալեքսանդր Մակեդոնացին (356-323) վախճանվել է 33 տարեկանում: Տե՛ս „Petit Robert – 2”, p. 35.

այդ թագավորությունը հասնում էր մինչև Չնդկաստանի սահմանները, վերջին ճյուղը Արշակունի Մասսագետներն էին („arsacide des Massagètes”) հարավային Ռուսիայի տարածքում՝ Վոլգա և Դոն գետերի ափերին ապրող տարբեր ցեղերից կազմված:

Սեն-Մարտենի կարծիքով Արշակունիների բնօրրանը Ասիայում է, բայց նրանց մի մասը շարժվել է դեպի Դանուբի կողմերը: Մեր թվարկությունից երեք դար առաջ հունգարները և բակտրիաները կրել են նույն Dacie⁶ («Դասի») անունը:

Գիտնականի կարծիքով Արշակունիների ծագումը պատմագիտության համար խիստ կարևոր խնդիր է, բազմիցս քննված, սակայն դեռևս չլուծված, և դրա լուծումը կգտնվի, երբ կհամենատվեն հին ու նոր Եվրոպայի բոլոր ժողովուրդների լեզուները, նրանց քերականությունը, օրենքները, վարքն ու բարքը, կրոնները, մարդկանց բնական կազմվածքը, որոնք միացնում են հին ու ժամանակակից Եվրոպան հեռավոր արևելյան ազգերի հետ: Ասում են, թե Ասիայի սահմաններից եկան բարբարոսները, որ կործանեցին Չոնոնեական կայսրությունը: Կգտնվե՞ր արդյոք բավական հզոր կայսրություն այդ ահավոր էմիգրացիան կանգնեցնելու համար:

Սեն-Մարտենը խոսում է քոչվոր թուրքական ցեղերի մասին. «Դասական երկիրը դեռ ընկած է թուրքերի լծի տակ, որոնք հին ժամանակներում չինացիների հարևաններն էին»⁷:

Սեն-Մարտենին մեծապես հուզում է վաղնջական քաղաքակրթությունը կրող ժողովուրդների պատմական անցյալի ճշգրիտ ու գիտական բացատրությունը: Այդ ժողովուրդներից են հույները, լատինացիները, հայերը, ասորիները, արաբները, պարսիկները: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նրանց հին դրամները, վիմագիր արձանագրությունները, աշխարհիկ ու կրոնական հին հավատալիքները:

Արևելագետը պարթև Արշակունիների դինաստիայի հիմնադրման թվականը համարում է Ք.ծ.ա. 250 թվականը, երբ Արշակը հիմնեց Արշակունիների գերդաստանը, իսկ ավարտի թվական է մեր թվարկության 226 թվականը, երբ Սասանյան Արտաշիրը կործանեց Պարսկաստանի վերջին Արշակունի Արտավան արքային և հիմնեց Սասանյան դինաստիան: Դրանից հետո մարեցին Արշակունիների բոլոր ճյուղերը և սկսեցին վերանալ: Ամենաերկարակյացը Չայաստանի Արշակունիներն էին, նրանց թագավորությունը վերացավ 428թ.: Չայ Արշակունիները Չոնոնի կայսր Կոստանդինից 30 տարի առաջ քրիստոնեությունն ընդունեցին որպես պետական կրոն. «Իրականում Չայաստանը դարձավ առաջին քրիստոնյա միապետությունը»⁸: Վերջապես նրանց կարելի էր դեռ տեսնել Չայաստանում, որ փայլեցին որպես քրիստոնեական հավատի վերջին պաշտպաններ՝ իրենց քաջագործությունները խառնելով Եվրոպացի խաչակիրների հետ:

⁶ Դասի – հին բնակավայր Եվրոպայի հարավ-արևելքում, գտնվել է Դանուբ գետի ձախ ափին, համապատասխանում է այժմյան Ռումինիայի տարածքին: Բնակեցված է եղել հնդեվրոպական տարբեր ցեղախմբերով (Տե՛ս „Petit Robert – 2”, p. 485).

⁷ „La terre classique est encore soumise au joug des Turks qui, jadis, étaient voisins des Chinois” (Տե՛ս „Journal Asiatique”, 1822, Août, p. 73).

⁸ „Le royaume d’Arménie fut réellement le première monarchie chrétienne” (Տե՛ս նույն տեղում, էջ 77):

Ե) ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ 4 ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՃՅՈՒՂԵՐՆ
ԸՍՏ ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ

1850 թվականին Ֆրանսիայի հանրային կրթության նախարարության հովանավորությամբ Փարիզում հետմահու տպագրվում են «Արշակունիների պատմության դրվագների» երկու հատորները:¹

Երկու հատորներն էլ տպագրության է պատրաստել Ֆելիքս Լաժարը, որն առաջին հատորի սկզբում ունի «Ձեկույց» հատվածը:²

Նախքան տպագրությունը Արշակունիների պատմության դրվագները ենթարկվել են գիտնականների մի խմբի քննարկմանը և ապա երաշխավորվել հրապարակման: Գիտնականների խումբը բաղկացած էր երեք արևելագետներից՝ Hase, Félix Lajard, Eugène Burnouf, որոնք քննել են նաև հռչակավոր չինագետ Աբել Ռեմյուզայի երկի հետմահու հրատարակման խնդիրը:

Լաժարը հայտնում է, թե Սեն-Մարտենն անավարտ է թողել այս աշխատությունը, դրա համար էլ այն կոչվելու է «Դրվագներ Արշակունիների պատմության»:

Սեն-Մարտենը Արշակունիների պատմությունը՝ որպես առանձին հետազոտական նյութ, սկսել է ուսումնասիրել և գրառել դեռևս 1816 կամ 1817 թվականից:

Նա ուսումնասիրել է Արշակունիների 4 ճյուղերը՝ Պարսկաստանի, Հայաստանի, Հնդկաստանի կամ Բակտրիայի, որոնք հայկական և չինական մատենագիրների մոտ հայտնի են Քուշան անունով և հյուսիսային Արշակունիներ:

Պարսկաստանի Արշակունիների պատմությունը հեղինակը հասցնում է մինչև այն ժամանակը, երբ Հռոմի կայսր Ներոնը (54-68) հայոց Արշակունի Տրդատ Առաջինին (66-88) թագադրում է որպես Հայաստանի միապետ:³

Լաժարը ճիշտ է նկատում, թե այս գրքում եղած բավականին նյութեր քաղված են „Mémoires historique et géographique sur l'Arménie” գրքից և իր իսկ հայագետի կողմից արդեն հրատարակված հոդվածներից:

Երկար էջեր Սեն-Մարտենը նվիրում է Տիգրան Մեծի, Սիիրդատ Պոնտացու և Հռոմի միջև եղած պատմական դեպքերին: Արդի հայագիտությունը Տիգրան Մեծին ընդունում է որպես հայերի Արտաշեսյան հարստության ներկայացուցիչ: Տիգրան Երկրորդին Սեն-Մարտենը ներկայացնում է որպես Արևելքի մեծագույն տիրակալ՝ արքայից արքա, որը հաղթեց և՛ հզոր պարթևներին, և՛ նույնքան հզոր Հռոմին:

Ըստ եկեղեցական միջազգային պատմագիտության և հայ պատմիչների՝ Սեն-Մարտենը խոսում է Եդեսիայի թագավոր Աբգարի, նրա հիվանդության, քրիստոնեության միջոցով բուժվելու և Թադևոս առաքյալի մասին. «Եկեղեցական մատենագիրները հաղորդում են, թե Եդեսիայի թագավոր Աբգարը տառապել է անբուժելի մի հիվանդությամբ, որը երկար ժամանակ տանջում էր նրան, լսում է Փրկչի բուժական հրաշքների մասին և իր մարդկանցից Անանիա անունով մեկի միջոցով խնդրանք է ուղարկում նրան: Նա Հիսուս Քրիստոսից պատասխան է ստանում, թե վերջինս ուղարկում է իր առաքյալներից մեկին՝ սուրբ Թադևոսին՝ նրան բուժելու: Այդ առաքյալը գալիս է Եդեսիա, բուժում է արքայի

¹ *Fragments d'une histoire des Arsacides, ouvrage posthume de M. J. Saint-Martin, t. I, Paris, 1850, t. II, 1850.*

² *Fragments d'une histoire des Arsacides, t. I, p. V-XII.*

³ *Նույն տեղում, p. VIII.*

հիվանդությունը, քարոզում է նոր հավատը, դարձնում է քրիստոնյա ոչ միայն նրան, այլև քաղաքի բնակիչներից շատերին»⁴:

Հայոց Արշակունիների մասին խոսելիս Սեն-Մարտենը նկատում է, թե IV դարի Արշակունիների մասին Խորենացին շատ մանրամասներ չի հաղորդում, այդ առումով «Փավստոս Բուզանդի պատմությունը այդ ժամանակահատվածի համար, առավել նախընտրելի է»⁵ („Nous croyons que, pour cette époque, on doit lui préférer le récit de Faustu de Byzance”).

XX դարի հայ դասական պատմաբանները հաճախ են դիմել Սեն-Մարտենի աշխատություններին: Նրանցից մեկն է ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանը, որը «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» Բ հատորի Ա մասում Հայաստանի պատմության մի շարք խնդիրներ ճշտելիս շրջանառության մեջ է դնում Սեն-Մարտենի ճշգրտումները: Բերենք 2 մեջբերում. «Ինչպես շատ ճիշտ նկատել են Սեն-Մարտենը և Մարկվարտը, Փավստոսի վերոհիշյալ վկայությունները կարող են վերաբերել Ամմիանոսի նկարագրած 359 թվի Պարսից արշավանքներին»⁶: Կամ՝ «Պետք է ասել, որ դեռ Մարկվարտից առաջ Սեն-Մարտենը ևս ենթադրել էր, որ Փավստոսի՝ վերը նկարագրված անցքերը, հավանորեն, տեղի էին ունեցել 358 թվին»⁷:

Սեն-Մարտենի „Fragments d’une histoire des Arsacides” աշխատության երկու հատորներն այսօրվա հայ պատմաբանին հատկապես կմատակարարեն այլազգի պատմիչներից քաղված հարուստ նյութեր:

⁴ Նույն տեղում, ր. 118-119.

⁵ Նույն տեղում, ր. 240-241.

⁶ Հ.Մանանդյան, Երկեր, Բ, Երևան, 1978, էջ 175:

⁷ Նույն տեղում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴՐԱՐՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ԳՆԱՀԱՏՈՂ

ա) ՍՈՒՐԲ ՀՌԻՓՄԻՍԵԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԴՐԱԴՐԱՐՁԸ

Հայ թատրոնի պատմության մեջ առանձնակի տեղ ունի «Մարտիրոսություն սրբոյն Յոնիսիմէի» ողբերգությունը, որը բեմադրվել է 1668-ին Լվովում: Ողբերգությունը գրաբար է, և հեղինակը կաթոլիկ միսիոներ Մարիա Ալոիս (Ալեքսիանոս) Պիդուն է: Հայ իրականության մեջ այս ողբերգությանն անդրադարձել են թե XIX, XX և թե XXI դարերում:

Սակայն անդրադարձի առաջնությունն իրավամբ տրվում է Սեն-Մարտենին, որը 1823 թվականին „Journal Asiatique” ամսագրում հատուկ հոդված է նվիրել ողբերգությանը: „Analyse d’une tragédie Arménienne” (Représentée a Léopol, en Pologne, le 9 avril 1668)¹.

Որպես Ֆրանսիայում հայ միջնադարյան մատենագրության, հայոց պատմության գիտական հետազոտման սկզբնավորող՝ Սեն-Մարտենն անձանձիր որոնումներ էր կատարում Հայաստանի մտավոր կյանքի տարբեր բնագավառներում, և այդ պրպտումներից ու գյուտերից մեկն էլ XVII դարում Լվովում բեմադրված ողբերգության բացահայտումն է:

Իր «Հիշատակարաններում» ֆրանսիացի հայագետն իրավացիորեն բողոքում էր, թե հայ մատենագրության բազմաթիվ գործեր դեռ հրատարակված չեն, դրանց մեծ մասը պահպանվել են գրչագիր մատյաններում, որոնք իրեն հասու չեն: Այդ է պատճառը, որ նա անտեղյակ է V դարի նշանավոր կաթողիկոս, մատենագիր Հովհան Մանդակունու «Վասն անօրէն թատերաց դիւականաց» ճառին, որը քրիստոնեական եկեղեցու դիրքերից մերժում է թատրոնը: Դրանից իմանում ենք. V դարի Հայաստանում թատրոնը վայելել է լայն ժողովրդականություն: Մանդակունու կարծիքով թատերախաղերը այլասերում են հասարակությունը. դրանք «մահաբեր որոգայթներ են, բազում չարիքով լցված ժողովարաններ, բոլոր ախտերի արվեստանոցներ: Քանզի կույսերն այնտեղից մղվում են պոռնկության, ամուսնացածները շնության, այնտեղից է, որ կանայք ատելի են դառնում իրենց ամուսիններին, իսկ ամուսիններն արհամարհելի են դառնում իրենց կանանց աչքում...»²:

Հայոց հին թատրոնի գոյությունը տեսական ու փաստական կուռ համակարգով ներկայացրել է նշանավոր թատերագետ Հենրիկ Հովհաննիսյանն իր «Հնագույն դրաման Հայաստանում» գրքում: Երկար տարիների պրպտումների արդյունքում թատերագետը ներկայացնում է հայ հին դրամայի խիստ ինքնատիպ դիմագիծը, որը բոլորովին էլ նման չպետք է լիներ այլ ազգերի թատրոնին. թատրոնների միանման դառնալու հանգամանքը առավել մեծ շփումների հետևանք է: Նա իրավացիորեն թատերականացված ներկայացում է համարում զոհաբերության ծեսը, մեր հների պարային-պլաստիկան՝ խոսքային ու երգային տարրերով, հայոց հին վեպի կատարումները և վերջապես գուսանական թատերախաղերը: Թատերագետը հմուտ խուզարկուի նման շերտ առ շերտ բացել է հնագույն հայ թատրոնի

¹ «Վերլուծություն հայկական մի ողբերգության» (Բեմադրված Լեհաստանում՝ Լվովում, 1668-ի ապրիլի 9-ին): Տե՛ս „Journal Asiatique”, Paris, 1823, t. 2, p. 22-27:

² Հովհան Մանդակունի, ճառեր, թարգմանությունը գրաբարից՝ Մարթա Արարյանի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008, էջ 165:

գաղտնիքները. «Եվ ամենաակնառուն այստեղ կյանքի խզման պահն է ու կենդանի արյունը, որի հեղումով հնադարի մարդը «կանխել է» աստվածների զայրույթը և հոգեբանորեն հաղթահարել իր երկյուղն անխուսափելիի՝ մահվան հանդեպ: Ջոհաբերության ծեսը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հանդիպում մահվան ուրվականի հետ»³:

Սեն-Մարտենի անտեղյակությունն ըստ նրա հողվածի սկզբում դրված հետևյալ մտքի, թե հին հայերը չեն թողել դրամատիկ գործեր և նրանց ազգային գրականության մեջ չկա դրամատիկ գործ⁴, բացատրելի է: Հասկացվում է, թե ինչու XVII դարի հայ գրականության մեջ նրա գտած Սուրբ Հռիփսիմեին նվիրված ողբերգությունը դիտարկվում է որպես հայ թատրոնի նորույթ:

Սեն-Մարտենից հետո «Հռիփսիմե» ողբերգությանն անդրադարձել է թատերագետ Սարգիս Տիգրանյանը⁵, որին քննադատել է նույնպես թատերագետ Վահրամ Թերզիբաշյանը. «Տիգրանյանը չի կարողացել և չէր կարող ըստ արժանվույն գնահատել այդ երևույթը և նույնությամբ կրկնել է Սեն-Մարտենի տեսակետը՝ չհամարելով «Հռիփսիմե» ողբերգությունը «տիրապես գրվածք թատերական»: Այնինչ դա իսկական դրամատիկական երկ է՝ գրված բեմի համար և հիմնականում կլասիցիզմի ոգով, թեև ունի այդ ուղղությունից որոշ շեղումներ...»⁶:

Թերզիբաշյանը քննադատել է նաև Սեն-Մարտենին. «Սեն-Մարտենը բացարձակապես ժխտում էր դրամատիկական արվեստի և թատերգության գոյությունը հայ իրականության մեջ: Այցելելով Վենետիկ, շփվելով Մխիթարյան միաբանության անդամների հետ՝ նա չի իմացել, որ դեռևս 18-րդ դարում այնտեղի վանականները իրենց դպրոցական թատրոնի համար գրել են բազմաթիվ ողբերգություններ, որոնք խաղացվել են բեմի վրա իսկական թատերական ներկայացման բոլոր պահանջների համաձայն»⁷:

Նման դիտողությունը՝ ուղղված Սեն-Մարտենին, կիսով չափ է տեղին. երկրորդ մասով այն միանգամայն ավելորդ է, որովհետև „Journal Asiatique” պարբերականում հայագետը ներկայացնում է այն թատերական գործերի վերնագրերը, որոնք խաղացվել են հայկական դպրոցական թատրոնում: Դրանք են՝ „Mort de César”, „Les Proverbes de Solomon”, „La Mort d’Herode”, „Pulchérie ou La Mort de Théodose le jeune”⁸.

Ինչպես տեսնում ենք XVII դարի հայ թատրոնում խաղացված բոլոր դրամատիկ գործերը կլասիցիստական մեթոդի պահանջով քաղված են անտիկ աշխարհի կամ

³ Հ. Հովհաննիսյան, *Հնագույն դրաման Հայաստանում, Ծագման հարցի շուրջ, Երևան, 2010, էջ 35*:

⁴ „Journal Asiatique”, 1823, t. II, p. 22-23.

⁵ *Սարգիս Տիգրանյանը (1812-1875) եղել է թատերագետ, թարգմանիչ, մանկավարժ: Նրան համարում են հայ թատերագիտության հիմնադիրներից: Սովորել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի բանասիրության բաժինը, թարգմանություններ է կատարել Ժ.Ռասինից: Անդրադարձել է ողբերգության ու կատակերգության հայ հնագույն մեկնություններին, նաև «Մարտիրոսութիւն սրբոյն Հռիփսիմէի» ողբերգությանը: Նրա կարծիքով թատրոնը պետք է ծառայի ժողովրդի կրթությանն ու լուսավորությանը (Տե՛ս Ով ով է, Հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 2007, էջ 605-606)*:

⁶ Վ. Թերզիբաշյան, *Հայ դրամատուրգիայի պատմություն, 1668-1868, Երևան, 1959, էջ 50*:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ «Կեսարի մահը», «Սողոմոնի առակները», «Հերովդեսի մահը», «Պուլխերիա կամ Փոքր Թեոդոսի (Թեոդոսիոս) մահը»: Սա բառացի թարգմանություն է - Ա. Դ.: Այս երկերի գրաբար վերնագրերն են՝ «Մահ Կեսարու», «Առեղծուած Սողոմոնի», «Մահ Հերովդեսայ», Պուլխերիա կամ զմահ Թեոդոսի Փոքուն» (Տե՛ս Գ.Լևոնյան, *Թատրոնը հին Հայաստանում, Երևան, 1941, էջ 115*):

քրիստոնեության վաղ շրջանի նյութերից: Սեն-Մարտենը այս ողբերգությունները թվարկելուց հետո ավելացնում է. «...և մի քանի ուրիշները, որոնք ինձ անծանոթ են»⁹:

«Չռիփսիմե» ողբերգության հետ կապված՝ Սեն-Մարտենը կարևորում է Տրդատի դերակատար սարկավագ Վարդան Յունանյանին: Վերջինս ծնունդով Փոքր Հայքի թոխաք քաղաքից էր և էջմիածնից երեք տարի առաջ Մայր Աթոռի նվիրակին ուղեկցել էր Լվով: Ուսման տեղն էր նրան պահում է Լվովում, ուր նա ընդունում է կաթոլիկություն և դառնում կաթոլիկական դպրոցի սան: Նրա ջերմեռանդությունը հայտնի է դառնում Հռոմի պապին, և Յունանյանը լեհահայերի տխրահեռալ հոգևոր առաջնորդ արքեպիսկոպոս Նիկոլ Թորոսովիչից հետո դառնում է լեհահայերի առաջնորդ ու շուտով հայտարարում է լեհահայերի թեմի անջատումը էջմիածնի Մայր Աթոռից և Հռոմի պապական աթոռին ենթարկվելը: Նիկոլ Թորոսովիչի՝ հայ առաքելական եկեղեցուն դավաճանելը խիստ ձևով նկարագրում է պատմաբան Լեոն. «Մելքիսեթը»¹⁰ (իմա - կաթողիկոսը - Ա. Դ.) մի օր Երևան գալիս շուռ տվեց ձիու գլուխը և փախավ գնաց օսմանյան երկիրը. Էրզրումի վրայով նա անցավ Կ.Պոլիս (1624), իսկ այնտեղից ուղևորվեց Լեհաստան, ուր մի նոր և մեծ չարագործություն պիտի կատարեր. հակառակ ժողովրդի բուռն բողոքներին և ցույցերին, եպիսկոպոս ձեռնադրելով Նիկոլ Թորոսովիչին, որը Լեհաստանի հայերին բռնի կերպով միացրեց Հռոմի եկեղեցուն: Ժողովուրդը, ճանաչելով նրա բնավորությունը, բավական փող հավաքեց և տվեց նրան, որպեսզի նա չխաբվի Նիկոլի կաշառքից: Բայց այդ փողն ստանալուց հետո էլ Մելքիսեթը չկարողացավ դիմանալ, երբ Նիկոլը նրան տվեց 150 դուշ: Այդ կաշառքով էլ նա կատարեց ձեռնադրությունը, թեև արարողության ժամանակ անգամ բողոքող ժողովուրդն աշխատում էր խանգարել նրան»¹¹:

Սեն-Մարտենը տիրապետում է ոչ միայն հայ, այլև ռուս ժողովրդի պատմությանը: «Չռիփսիմե» ողբերգությանը նվիրված հոդվածում առավել մեծ տեղ է զբաղեցնում պատմական տեղեկատվությունը, քան գրականը: Նա բացատրում է, թե ինչպես հայերը հայտնվեցին Լեհաստանում: Հայերը սկզբում հաստատվել են Ղրիմում. «Շատ դարեր առաջ բազմաքանակ հայեր Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաք Անիից, Մարաստանին և Կասպից սահմանակից շրջաններից եկել ու հաստատվել են Ղրիմում: XIII և XIV դարերում նրանց թիվն այնքան մեծաքանակ էր, որ այդ ժամանակվա հայ մատենագրության մեջ Ղրիմը

⁹ „...et quelques autres, qui me sont inconnues” (Տեն „Journal Asiatique”, 1823, t. II, p. 26), *Չերովդեսն, անշուշտ, Մատթեոսի ավետարանի Չրեաստանի թագավորն է (մ.թ.ա. 73-մ.թ. 4), որը գլխատել տվեց Յովհաննես Սկրտչին (տեն Մատթեոս, ԺԴ, 1-12): Թեոդոսը (Թեոդոսիոս) բյուզանդական Թեոդոս Սեծ կայսեր կրտսեր որդին էր (401-450), որը դարձավ բյուզանդական կայսրության արևելյան հատվածի միապետը: Նա երկիրը ղեկավարում էր քրոջ՝ Պուլխերիայի հետ: Թեոդոսը նեստորականությունը մերժելու համար 431-ին Եփեսոս քաղաքում հրավիրում է տիեզերական ժողով: Եփեսոսի ժողովին հայերը պատվիրակներ չուղարկեցին, որովհետև «հայոց կաթողիկոսական աթոռը գրավել էր Բրքիշո ասորին», իսկ Սահակ Պարթևը Պարսկաստանում էր: Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներ Ղևոնդն ու Կորյունն այդ ժամանակ Բյուզանդիոնում էին և 433-ին Հայաստան բերեցին ու Սահակ Պարթևին Աշտիշատում հանձնեցին Եփեսոսի ժողովի որոշումները. հայոց եկեղեցին դրանք ընդունեց 435-ին Աշտիշատի ժողովում (Տեն Աբր. Չամինյան, Հայոց եկեղեցու պատմություն, Երևան, 1991, էջ 78-79):*

¹⁰ *Առաքել Դավրիժեցին Մելքիսեթին համարում է վատանուն կաթողիկոս. «...Մելքիսեթ կաթողիկոսը փառամոլ մարդ էր և հետամուտ էր նախագահ իշխանության (ինքը առաջինը լինի), այդ պատճառով ամենքին առատությամբ բաշխում էր ինչքեր և բողոքովին գրավում իր կողմը: ...Նույն կերպ էլ տեղի իշխանին շատ ինչքեր տվեց կաթողիկոս լինելու համար: Իսկ այդ իշխանը ինչքերը ստանալուց հետո Դավիթ կաթողիկոսին հարկադրեց, որպեսզի Մելքիսեթին օժի (Տեն Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ.Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 19):*

¹¹ *Լեո, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. III, գիրք I, Երևան, 1969, էջ 277:*

կոչվում է ծովեզրյա Հայաստան»։ Այս փաստը հիմա պիտի որ ցնցում առաջացնի Ռուսաստան – Ուկրաինա քաղաքական բախումների մեջ։ Սակայն առավել գրգռիչն այն է, որ 1823 թվականին Սեն-Մարտենը Կիևը համարում է ռուսների մայրաքաղաք՝ հիշեցնելով, թե Կիևյան Ռուսիայի և Ռյուրիկների մայրաքաղաքն է այն։ Ռուսական կայսրության մեջ հաստատված հայերի հոգևոր առաջնորդը որպես նստավայր ունեցել է Կիևը. «Սկզբնապես արքեպիսկոպոսը նստում էր Կիևում՝ Ռուսիայի մայրաքաղաքում. նա կոչվում էր պատրիարք, ինչպես հայ պատրիարքը Կոստանդնուպոլսի, որպես Էջմիածնի Գրիգոր Լուսավորչի օրինական Մայր Աթոռի հատուկ ներկայացուցիչ»¹²։

Թաթարների Ռուսաստան ներխուժումից հետո հայերի հոգևոր առաջնորդի նստավայրը Կիևից տեղափոխվում է Լվով, իսկ վերջինս էլ XVII դարում դառնում է Լեհաստանի մի մասը։ Լվովում հաստատված լեհահայերի հոգևոր կենտրոնը Էջմիածնի Մայր Աթոռին է ենթարկվում մինչև Նիկոլ Թորոսովիչի առաջնորդ դառնալը՝ մինչև 1634 թվականը, իսկ 1652 թվականից այն միանում է կաթոլիկ եկեղեցուն։

Սեն-Մարտենը բուլորովին չի անդրադարձել «Հռիփսիմե» ողբերգության գրական արժեքին։ Այդ արել են հետագա հետազոտողները։¹³

Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Վ.Թերզիբաշյանը, Ա.Պիդուի գրած «Մարտիրոսութիւն սրբոյն Հռիփսիմէի» ողբերգությունը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1884թ. «Բազմավէպում», ունի գրական արժեք։ «Բազմավէպում» ողբերգությունը ներկայացվում է այս ձևով. «Հետևեալ թատերգութիւնն, որ Մարտիրոսութիւն Սրբոյն Հռիփսիմէայ անունը կը կրէ, շինուած և ներկայացուած է առաջին, գուցէ նաև վերջին անգամ մեր Լեհահայ եղբարց թշուառ և տագնապալից ժամանակի մէջ, յամին 1668, յորում դեռ Լեհահայոց եպիսկոպոսական աթոռոյն վրայ կը նստէր խռովութեանց առիթ հովիւ մը, Տէր Նիկողայոս Թորոսովիչ»¹⁴։

Ողբերգության «Բազմավէպի» տպագրության մեջ ասվում է, որ ուղղել են ձեռագրային վրիպակները։

Սեն-Մարտենը քաջ ծանոթ էր Հռիփսիմյան կույսերի վկայաբանությանը՝ ըստ Ազաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու աշխատությունների։¹⁵

Սեն-Մարտենը նշում է, թե Ա.Պիդուի ողբերգության բովանդակությունը Տրդատ արքայի ժամանակ քրիստոնեության ընդունումն է, որի նյութը մեծամասամբ քաղված է հայ պատմիչներ Ազաթանգեղոսից և Մովսես Խորենացուց։¹⁶

¹² „Dans l’origine, cet archevêque residait à Kiow capitale de la Russie, il avait de plus le litre patriarche, comme l’archevêque arménien de Constantinople, par délégation spéciale du patriarche universel d’Edchmiadzin, seul légitime successeur de saint Grégoire l’Illuminateur” (Տե՛ս „Journal Asiatique”, 1823, t. II, p. 25).

¹³ Գ.Լևոնյան, Թատրոնը հին Հայաստանում, Պատմա-բանասիրական տեսություն, Երևան, 1941, էջ 115-122, Վ.Թերզիբաշյան, Հայ դրամատուրգիայի պատմություն, էջ 49-89, Գ.Վ.Հովհաննիսյան, Թատրոնը միջնադարյան Հայաստանում, Պատմության և տեսության հարցեր, Երևան, 1978, էջ 326. A.Doluchanian, Literatura w ormiańskich koloniach w Polsce (տե՛ս Studia z dziejów kontaktów Polsko – Ormiańskich, Lublin, 1983, էջ 58-68 և այլուր)։

¹⁴ «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1884, էջ 329։ Գ.Լևոնյանի «Թատրոնը հին Հայաստանում» գրքում «Բազմավէպի» տարեթիվը սխալ է նշված (Տե՛ս էջ 116)։ Վ.Թերզիբաշյանը «Հայ դրամատուրգիայի պատմություն» գրքում ողբերգության բնագրի հրատարակության թիվ և էջերի հղում չի կատարել։

¹⁵ Տե՛ս Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Գ.Տեր-Սկրտչյանի և Ս.Կանայանի, Երևան, 1983, էջ 85-144, Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Ս.Արեղյանի և Ս.Հարությունյանի, Երևան, 1981, էջ 296, «Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց», (Տե՛ս Ս.Խորենացի, Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1865, էջ 300)։

Սեն-Մարտենը հաղորդել է նաև մեկ այլ կարևոր փաստ. ողբերգությունն ունեցել է լեհերեն միջախաղեր:

Հատկանշական է մի իրողություն. Պիդուն ողբերգությունը գրել է մատչելի գրաբարով և կարողացել է պահպանել դրամատիկ այս երկի դինամիկան: Հատկապես հաջողված է ողբերգության մեջ երևան եկած սիրո եռանկյունին: Ազաթանգեղոսից իմանում ենք, որ Դիոկղետիանոսը տեսել էր միայն Հռիփսիմեի նկարը, իսկ հայոց արքա Տրդատ Մեծը ոչ միայն տեսել էր կույսին, այլև հարսանյաց զգեստներ հագած Հռիփսիմեի հետ փորձում էր առագաստ մտնել, սակայն աստվածային ուժ ստացած Հռիփսիմեն հաղթում է տիտանական ուժի տեր Տրդատ արքային, որի պատճառով և՛ ինքը, և՛ իր քրիստոնյա մայրապետն ու մյուս կույսերը հայոց արքայի հրամանով նահատակվում են՝ խոր ցավ պատճառելով կույսին սիրող արքային: Հռիփսիմեին սիրում էր նախարարներից նաև Կարենը:

Պիդուի ողբերգությունն ունի գործող անձանց հետևյալ խումբը՝

Գործող անձինք¹⁷

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ

Սուրբ Հռիփսիմե

Տրդատ թագավոր

Խոսրովիդուխտ – Տրդատ թագավորի քույրը

Կարեն – Տրդատի իշխաններից, Հռիփսիմեի սիրահար

Տիմաս – Կարենի խորհրդակիցը

Էմիլիոս - Դիոկղետինոս կայսեր կողմից պատգամավոր՝ ուղարկված Հայաստան

Օտա - Խոսրովիդուխտի դայակ

Կախարդ, Մոնդ, Քրմապետ, Քրմեր

Խոսրովիդուխտի ծառա մի տղա

Դև

Զինվորներ:¹⁸

Ողբերգության լեզուն հստակ է՝ աստվածաբանական գործերին հատուկ, վերացական մտքերից հեռու: Ահա Հռիփսիմեի դիմումը մայրապետ Գայանեին.

Հռիփսիմե. Հաստատեալ է, մայր, որ յաւետ փախչիմ,

Զոր հրամայեալ է՝ անստեղծ փեսայն իմ:

Փախուստ արգելու այժմ և ի սրտի

Հռովմայականի չէ յաւետ արժանի

Ամօթալից երկիւղ ի նանիր տանջանաց

Անկարող մարդոյ ի պիղծ հարսանեաց,

Դիւապաշտ կայսեր փախեաց մինչև աստ,

Զի ի քո կարիցեմ յանարատ յառագաստ,

Սէր իմ, մտանել յամբիոն: Ի սկզբանէ,

Սիրելի, մի յամեր. ազատեա ի բանդէ

Ծանրաբեռն մարմնոյս զհարսըս տառապեալ,

Լե՛ր գթած:¹⁹

¹⁶ „Le sujet est la conversion de l'Arménie au chistianisme, sous le règne du roi Tiridate; elle est en grande partie tirée des historiens arméniens Agathangelus et Moïse de Khoren” (Տէ՛ս „Journal Asiatique”, 1823, t. II, p. 23).

¹⁷ Գործող անձանց ցանկը բերում ենք արդի հայերենով - Ա.Դ.:

¹⁸ «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1884, էջ 330:

¹⁹ Նույն տեղում:

Սեն-Մարտենը խոստանում է „Journal Asiatique” ամսագրի ընթերցողներին, որ ինքը առաջիկա համարներից մեկում մանրամասն կխոսի բոլոր հայկական գաղթօջախների մասին:²⁰

Հայագետը նշում է, թե դպրոցականների ուժերով բեմադրված այդ ողբերգությունը հայ թատրոնի կարևոր էջ է, և դրանով հայագետների ուշադրությունը սևեռում է այդ ուշագրավ փաստի վրա:

²⁰ „Dans un autre cahier du Journal Asiatique, nous donnerons des détails plus circonstanciés, sur l'origine et l'histoire de toutes ces colonies (Տէ՛ւ „Journal Asiatique”, 1823, t. II, p. 23).

բ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՎԱՐՂԱՆ ԱՅԳԵԿՑՈՒ
ԱՌԱՎԵՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

1818-1819 թվականներին իր «Չիշատակարաններ Չայաստանի պատմության և աշխարհագրության» երկհատոր կոթողային աշխատություններից հետո Սեն-Մարտենն առավել մեծ եռանդով խորացավ հայ միջնադարյան մատենագրության գանձերի մեջ: Նրա ձեռնարկներից մեկը դարձավ Վարդան Այգեկցու առակների հատընտիրի հրատարակությունը, որը լույս տեսավ Փարիզում 1825-ին:¹ Այգեկցու «Աղվեսագրքից» հայագետն ընտրել էր ընդամենը 45 առակներ՝ հայերեն բնագրի կողքին զուգահեռաբար դնելով ֆրանսերենը: Այս հրատարակությանը քաջածանոթ է Վարդանյան առակագրության մեծագույն գիտակը՝ Նիկողայոս Մառը, որը նշում է թարգմանության կրթական-ուսուցողական նպատակը. «Պետք է վերապահությամբ ասել, որ Սեն-Մարտենը ուներ բոլորովին այլ խնդիր. հրատարակումը նրա կողմից (խոսքը Վ. Այգեկցու առակների մասին է - Ա. Դ.) իրագործվել է միայն ուսումնական նպատակներով, «որպես վարժանքի միջոց», մի կողմից հայերենը սովորեցնելու, մյուս կողմից հայերի համար հեշտացնելու ֆրանսերենի ուսումնասիրությունը»:²

Ն. Մառը խոսում է Սեն-Մարտենի առակների թարգմանության հետ կապված ուրիշ հանգամանքների մասին ևս:

Սեն-Մարտենին լիովին անծանոթ են Վարդան Այգեկցու կենսագրության փաստերը, այդ իսկ պատճառով նա առակագրին շփոթում է Վարդան Արևելցու կամ Վարդան Մեծի հետ, որն իր ապրած ժամանակաշրջանում (ծնվ. 1200, Գանձակ – մահ. 1271, Խոր վիրապ)³ հռչակված էր Մեծ Չայքում և Կիլիկյան Չայաստանում: Սեն-Մարտենը Վարդան Արևելցու «Չաւաքումն պատմութեան» երկը, աստվածաբանական, մեկնողական բազմաթիվ գործերը վերագրում է Վարդան Այգեկցուն:⁴ 1829 թվականին հայագետ Շ. Բ. Neumann-ը գրախոսել է Սեն-Մարտենի՝ Վարդան Այգեկցու առակների թարգմանությունն ու նրան կցված առաջաբանը, որում և առկա է պատմիչ Վարդանի ու առակագիր Վարդանի նույնացումը: Վերջինս որոշակիորեն տարանջատել է այդ երկու հեղինակներին՝ պնդելով, թե Վարդան Արևելցին չի եղել առակախոս, բացի այդ ափսոսացել է, թե ինչու այդ առակների փոխարեն Սեն-Մարտենը չի թարգմանել հայ մատենագրության համար առավել կարևոր գործ, ինչպիսին է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատությունը:⁵

Սեն-Մարտենը առակների բնագրերն ընտրել է Փարիզի Արքայական գրադարանի մի ձեռագրից, որը գրվել է 1615-ին Պետրոս Խուռնավեցու ձեռքով՝ Սրապիոն արքեպիսկոպոսի պատկերով: Առակները թվով 168-ն էին, հայագետը դրանցից ընտրել է 45-ը:⁶ Չայագետը փորձում է պարզել Պետրոս Խուռնավեցու և Սրապիոն արքեպիսկոպոսի ինքնությունները և

¹ Saint - Martin, *Choix de fables de Vartan, en Arménien et en français*, Paris, 1825.

² Н. Март, *Сборники притч Вардана, часть I, Исследование*, СПб, 1899, с. 107. „Надо оговориться, что у С. Мартена была совсем другая задача; издание им было сделано единственно для учебных целей „Comme un moyen d'étude“, с одной стороны для изучения армянского языка, а с другой, чтобы облегчить армянам изучение французского”.

³ «Քրիստոնյա Չայաստան հանրագիտարան», Երևան, 2002, էջ 966:

⁴ Saint - Martin, *Choix de Fables de Vartan*, p. IX.

⁵ Н. Март, *Сборники притч Вардана*, с. 106.

⁶ Սեն-Մարտենի օգտագործած ձեռագրի (թիվ 289) նկարագիրը տվել է Ֆրեդերիկ Մակլերը Փարիզի Ազգային գրադարանի հայերեն ու վրացերեն զրչագրերի իր կազմած ձեռագրացուցակում (տե՛ս F. Macler, *Catalogue des manuscrits Arméniens et Géorgiens de la bibliothèque nationale*, Paris, 1908, p. 149-150.

ի վերջո եզրահանգում է, թե առակների ձեռագրի գրիչն ու արքեպիսկոպոս Սրապիոնը բնակվել են կամ Կիլիկիայում կամ հյուսիսային Սիրիայում:⁷

Նկարագրելով Փարիզի Ազգային գրադարանի թիվ 289 ձեռագիրը՝ Ֆ. Մակլերը նշում է, թե հենց այդ ձեռագրից էլ օգտվել է Սեն-Մարտենը, երբ վարդապետ Ջոհրաբի աջակցությամբ պատրաստում էր Վարդան Այգեկցու առակների թարգմանությունը 1825-ին:⁸

Ն. Մառը նշում է, որ Սեն-Մարտենի թարգմանած Վարդանյան առակները հրատարակել է Փարիզի Ասիական Միությունը և նրանց թարգմանությունը «ջանադրաբար ստուգել է» վարդապետ Ջոհրաբը, որը Ֆրանսիայի Ասիական ընկերության անդամ է: Սակայն չի նոռանում նշել, թե առակների ողջ թարգմանությունը իրականացրել է ֆրանսիացի հայագետը և իր ժամանակի համար ոչ վատ ձևով:⁹

Ն. Մառը ձեռագրի նյութերից առանձնացնում է այն առակների թվահամարները, որոնք Սեն-Մարտենն ընտրել է:¹⁰

Խոսելով առակների ընտրության իր սկզբունքի մասին՝ Սեն-Մարտենը նշում է, թե ձեռագրի մեջ կային մի քանի առակներ, որոնք շատ երկար էին և հենց դրանցով էլ ավարտվում էր ժողովածուն:¹¹

Սեն-Մարտենը հատկապես ուշագրավ է համարում այն իրողությունը, որ Այգեկցու որոշ առակներ վերագրվում են Եզոպոսին ու Լոխմանին:

Սեն-Մարտենի ընտրած 45 առակների մեջ կան այնպիսիները, որոնք գրեթե նույնությամբ առկա են Եզոպոսի առակներում: Դրանցից են «Գայլն ու գառն», «Ժիժիքն, մեղուքն և մրջիմն», «Առիւծն, գայլն և աղուէսն», «Փայտահարքն և ծառք», «Մրջիմն և աղանի», «Գայլագռռան եւ աղուէս» և այլն:

Ահա այդ առակներից մեկի համեմատականը՝ երեք լեզուներով.

Վարդան Այգեկցի

ՄՐՋԻՄՆ ԵՒ ԱՂԱՒԻՆԻ

Մրջիմն անկեալ 'ի ջուրն՝ և հեղձէր, գայ աղաւնին և ձգէ ոստ մի 'ի ջուրն. և ելեալ մրջիմն 'ի յոստն՝ և կենդանացաւ: Եւ ահա 'ի նոյն ժամն հաւորսքն կանգնեաց զվարմն. և կամէր ըմբռնել զաղաւնին. գայ մտանէ մրջիմն յերանքն նորա, և եխած 'ի ծայր նորա. և նա 'ի կսկծոյն յանկարծակի 'ի վեր թռեաւ և մորմոքեցաւ. և շարժեցաւ եղէգն և վարմն, և աղաւնին թռեաւ և ազատեցաւ:

Ցուցանէ առակս՝ թէ մահու չափ ճգնէ նմա, որ յառաջն քեզ բարի արար:

Fables de Vartan

LA FOURMI ET LA COLOMBE

Une Fourmi étant tombée dans l'eau, elle se noyait, lorsqu'une Colombe la voit et jette une petite branche dans l'eau; la Fourmi l'atteignit et fut sauvée; mais voilà que dans le même moment un oiseleur tendait son filet pour prendre la Colombe: la Fourmi se glisse dans ses cuisses, et le pique; celui-ci

⁷ *Saint-Martin, Choix de Fables de Vartan, p. XII.*

⁸ „C'est ce manuscrit qui a servi à l'édition donné par Zohrab et Saint-Martin en 1825 (*տե՛ս F. Macler, Catalogue des manuscrits Arméniens...*, p. 150.

⁹ „Перевод же принадлежит всецело французскому арменисту и сделан им для своего времени недурно” (*տե՛ս H. Марр, Сборники притч Вардана, с. 106*).

¹⁰ *Նույն տեղում, էջ 106-107.*

¹¹ *Saint-Martin, Choix de Fables de Vartan, p. XI.*

tressaille et s'irrite de ce mal inopiné; il fait remuer son roseau et son filet, alors la Colombe s'envole et se sauve.

Cette fable montre qu'il faut faire l'impossible pour celui qui vous a fait du bien.

Եզոպոս

THE DOVE AND THE ANT

An ant went to a fountain to quench his thirst, but he tumbled in and began to drown. Fortunately, a dove happened to be sitting on a nearby tree and saw the ant's predicament. So she plucked a leaf off the tree and let it drop into the water. The ant climbed on top of it and was soon washed safely ashore. Shortly afterward a bird catcher came by, spread his net, and was about to ensnare the dove when the ant bit his heel. The man let out a cry and dropped his net. Realizing that she was in danger, the dove flew safely away.

One good turn deserves another.¹²

Սեն-Մարտենը շահագրգռված էր իր ուսանողներին առավել գիտելիքներ տալու հայոց լեզվից: XIX դարասկզբին սա բավականին բարդ խնդիր էր, որովհետև դեռ չկային համապատասխան դասագրքեր՝ հայերենը ֆրանսիացիների համար կտրվածքով, աղքատիկ թիվ էին կազմում նաև հայերեն – ֆրանսերեն, ֆրանսերեն – հայերեն բառարանները, հայ մատենագրությունը բավարար քանակով չէր թարգմանվել ֆրանսերեն, չէին ստեղծվել այն հիանալի քրեստոմատիաներն ու դասագրքերը, որոնք ստեղծեցին Ֆրեդերիկ Մակլերն¹³ ու Ֆրեդերիկ Ֆեյդի¹⁴:

Վարդան Այգեկցու առակների հատընտիր թարգմանությունը մի փորձ է միայն առավել դյուրին բնագրերով ֆրանսախոսներին հայերենը սովորեցնելու համար: Սեն-Մարտենը հիացնունքով է խոսում հայ միջնադարի հեղինակների բազմաթանր երկերի լեզվի հարստության ու գեղեցկության մասին: Սակայն այդ լեզվի անթերի իմացականությանը հասնելու համար անհրաժեշտ է անցնել երկար ճանապարհ, և մարդիկ, ովքեր հետամուտ են հայերենը յուրացնելու, այդ պետք է անեն հայ մատենագիրների ստեղծած երկերի բնագրերի լեզուն յուրացնելով: Վարդան Այգեկցու առակների ոճը պարզ է, հստակ, հեշտ հասկացվող. այն չունի միջնադարի գրողների լեզվի վսեմությունն ու վերացականությունը: Առակների լեզուն երբեմն այնքան պարզ է, որ մոտենում է ժողովրդական – խոսակցական լեզվին, սակայն նրա շարահյուսությունը և քերականական ձևը մշտապես պահում են գրական լեզվի պահանջները: Թարգմանիչը համոզված է, որ իր թարգմանությունը հարազատ է մնացել հայերեն բնագրին: Կարելի էր այդ առակները թարգմանել առավել կատարյալ ֆրանսերենով, սակայն այդ դեպքում կկորչեր բնագրի լեզվին հարազատ մնալու պարտադիր պահանջը:

Սեն-Մարտենը համոզված է, թե առակների ֆրանսերեն բնագրերը օգտակար կլինեն այն հայերի համար, ովքեր առևտրական կամ այլ նպատակներով կամենում են յուրացնել ֆրանսերենը: Խոստովանում է, որ հայերեն բնագիրը նորից ստուգված է Ձոհրաբ վարդապետի կողմից:

Հավանաբար Սեն-Մարտենին այս գործը ձեռնարկելու համար նախապայման խթան են եղել Այգեկցու որոշ առակների ընդհանրությունները Եզոպոսի և Լոխմանի հետ: Եթե

¹² *Aesop's Fables, New York, 1992, p. 251.*

¹³ *Sté F. Macler, Chrestomatie de l'Arménien moderne avec vocabulaire, Paris, 1932.*

¹⁴ *Sté Feydit F., Manuel de langue arménienne, Paris, 1969.*

Եզոպոսի առակները հունական անտիկ գրականության բացառիկ հուշարձաններից են, ապա Լոխմանի գիրքը ներկայացնում է արաբական – քրիստոնեական համընդհանուր մտածողության դրսևորումը: Չպետք է մոռանալ մի հանգամանք՝ «Ղուրանի» սուրահներից մեկը կապվում է Լոխմանի անվան հետ և իր բովանդակությամբ շատ նման է Խիկարի խրատներին, Սողոմոնի առակներին ու Ժողովողին:¹⁵

Սեն-Մարտենը խոսում է առակների կառուցվածքի մասին՝ նշելով նրանց բարոյախոսական եզրակացությունը, որը միշտ կցվում է առակի վերջում:

Հայտնի է, որ Վարդան Այգեկցու առակները առավել հեշտ հասկանալի և առավել տարածված են եղել հայ միջնադարում: Դրանց բազմաթիվ օրինակներ կան Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերում, նաև աշխարհի այլ մատենադարաններում:¹⁶

«Աղուէսագիրքը» այնքան սիրված էր հայերի կողմից, որ այն երեք անգամ տպագրվել է XVII դարում՝ նախ Ամստերդամում՝ 1668, հետո՝ Մարսելում՝ 1683, և 1698՝ առանց տպագրության վայրի:

Սեն-Մարտենի կարծիքով իր հրատարակած Այգեկցու առակները օգնելու են հայերենը յուրացնող ուսանողներին առավել հեշտ հաղթահարելու Մխիթար Գոշի՝ առաջին հայ առակագրի գործերը, որոնք նույն ժանրով են, «բայց ավելի դժվար հասկանալի» („mais plus difficile à comprendre”):¹⁷

Հայագետը սխալմամբ Մխիթար Գոշին համարում է XI դարասկզբի հեղինակ:¹⁸

Սեն-Մարտենն էլ կասկածում է, թե արդյոք Փարիզի Արքայական գրադարանի թիվ 289 ձեռագրի բոլոր առակները պատկանո՞ւմ են Վարդան Այգեկցուն, սակայն, որ դրանց մի մասը հաստատ այդ հեղինակին են, այդ խնդրում համոզված է: Նրա օգտագործած ձեռագրում այդ առակների ժողովածուի խորագիրն է՝ «Առակքն Վարդանայի վարդապետին»: Ըստ հայագետի՝ թիվ 289 ձեռագրի վերջում գրիչը իր հիշատակարանում ստույգ ձևով հաստատում է, թե առակները Վարդան Այգեկցունն են:

Սեն-Մարտենը թարգմանության առաջաբանում շեշտում է, թե այդ առակները հատուկ մտադրությամբ շարադրվել են այնքան հստակ ու մատչելի, որ դրանք հասկանալի լինեն պարզ մարդկանց ու անուսներին:

Թարգմանված 45 առակների մի մասի տողատակերում Սեն-Մարտենը նշում է որոշ առակների աստվածաշնչային աղերսները, նաև որոշ հայերեն բառերի իր ընկալումները: «Առիւծն ծերացեալ» առակում պատմվում է ծերացած առյուծի մասին, որն այլևս չէր կարողանում որս անել և իր քարայրում սուտ հիվանդ է ձևանում և այրի առջև «կացոյց **գուծն** դռնապան»: Հայագետին անծանոթ է **ուծ** բառը, նրա կարծիքով դա գուցե որևէ բարբառով նշանակում է **այծ**, **chevre**: Նա այդպես է թարգմանում, սակայն ենթադրում է, թե գուցե դա **ինծ** կամ **ինծ** բառն է, որ նշանակում է ընծառյուծ:¹⁸ «Առիւծն, գայլն եւ աղուէսն» առակում պատմվում է առյուծի, գայլի և աղվեսի մասին, որոնք եղբայրանալով՝ որսում են մի խոյ, մի ոչխար և մի մաքի: «Եւ ի ժամ ճաշոյն ասէ առիւծն ընդ գայլն՝ թէ բաժանէ զոչխարսդ ի վերայ մեր»: Փաստորեն որսած երեք կենդանիները հայերեն բնագրում կոչվում են նույն բառով՝

¹⁵ *Տէն Ղուրան, թարգմանեց արաբերենից հայերենի Արք. Ամիրխանյանց, Վառնա, 1909, էջ 391:*

¹⁶ *Տէն Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Կազմեցին՝ Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Երևան, 1965, էջ 1621, հ. Բ, Երևան, 1970, էջ 1466:*

¹⁷ *Saint-Martin, Choix de Fables de Vartan, p. VIII.*

¹⁸ *Նույն տեղում:*

¹⁸ „On pourrait encore supposer qu’il faudrait lire **ինծ** ou **ինծ**, qui signifie **léopard** (Տէն Սայն - Մարտին, *Choix de Fables de Vartan*, p.3. *Այսուհետև գիրքը կնշվի վերևում „Choix...” ձևով և էջը:*

ոչխար: Եվ իրավացիորեն Սեն-Մարտենն այդ բառը թարգմանել է **կենդանիներ** – „les bêtes”՝ ձևով (Choix, p. 20): «Կատուն կարգաւոր» առակում՝ «Եւ կատուն յետ այնորիկ եղև **գերբն** և անկաւ ի յալուր տուն. գան մկունք և ասեն. «Ո՛վ դու չար քո հաւատովդ, դու գերբն ես» (Choix, p. 32):

«Գերբն» բառը հայագետը թարգմանում է **torchon**, որը հայերեն նշանակում է **խոհանոցի ջնջոց:** Նա բացատրում է, թե «գերբն բառը չկա բառարաններում» („Ce mot n’est pas dans les dictionnaires”)(Choix, p. 33): «Աղուէսն գետատար» առակում կա **մարազպան** բառը, որը հայագետը չի գտել հայերեն ոչ մի բառարանում, այն չի գտել նաև պարսկերենում: Հատվածը հետևյալն է. «Աղուէսն ի գետն անկաւ և եղև գետատար և խոստացաւ Աստուծոյ **մարազպան** մի խունկ՝ զի ելանէ ի գետոյն և գերծաւ և ել ի գետոյն և սկսաւ ճենել և մոռացաւ **գմարազպան** խունկն զոր խոստացաւ Աստուծոյ» (Choix, p. 38):

Սեն-Մարտենը **մարազպան**¹⁹ բառը թարգմանում է ըստ արաբերենի vase – անոթ:

Հայագետը որոշ առակներում մատնացույց է անում աստվածաշնչային աղերսներ: «Ժիժիքն, մեղուքն եւ մրջիմն» առակի բարոյախոսական եզրակացությունը կապվում է Մատթեոսի Ավետարանի հետևյալ դրվագի հետ.

Տասը կույսերի առակը

Այն ժամանակ երկնքի արքայությունը պիտի նմանեցվի տասը կույսերի, որոնք իրենց լապտերներն առած՝ փեսային և հարսին ընդառաջ ելան: Նրանցից հինգը հիմար էին, իսկ հինգը՝ իմաստուն: Հիմարները լապտերներն առան, բայց իրենց հետ ձեթ չվերցրեցին: Իսկ իմաստունները իրենց լապտերների հետ միասին ամաններով ձեթ վերցրին: Եվ երբ փեսան ուշացավ, ամենքն էլ միմեկին և քուն մտան: Եվ զիշերվա մեջ ձայն լսվեց՝ ահա՛ փեսան գալիս է, նրան ընդառաջ ելեք: Այն ժամանակ բոլոր կույսերը վեր կացան և իրենց լապտերները կարգի բերեցին: Հիմարները իմաստուններին ասացին. «Ձեր այդ յուղից տվե՛ք մեզ, որովհետև ահա մեր լապտերները հանգչում են»: Իմաստունները պատասխան տվեցին և ասացին. «Գուցե թե մեզ և թե ձեզ չբավականացնի, ուստի գնացե՛ք վաճառականների մոտ և ձեզ համար գնեցեք»: Երբ նրանք գնացին, որ գնեն, փեսան ելավ, և ովքեր պատրաստ էին, նրա հետ հարսանիքի սրահը մտան, ու դուռը փակվեց: Հետո եկան մյուս կույսերն էլ ու ասացին. «Տե՛ր, Տե՛ր, բա՛ց արա»: Նա պատասխան տվեց ու ասաց. «Ճշմարիտ եմ ասում ձեզ, որ ձեզ չեմ ճանաչում»: Արթո՛ւն կացեք, որովհետև չգիտեք ոչ օրը և ոչ էլ ժամը»: ²⁰

«Կատուն կարգաւոր» առակի մեջ Սեն-Մարտենը իրավացիորեն ակնարկ է տեսնում Սաղմոսի հետևյալ դրվագի հետ.

Բոլոր անօրենություն գործողներին ատում ես,

Սուտ խոսողներին կորցնում ես,

Տերը զգվում է արյունահեղ ու նենգավոր մարդուց: ²¹

Սեն-Մարտենը օգտակար ու շնորհակալ գործ է կատարել իր ժամանակի համար, նա համոզված էր, որ ֆրանսախոսների համար Այգեկցու առակների հայերենը նպաստելու է

¹⁹ *Մարազպան* բառը չկա նաև Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում» (տե՛ս հ. III, 7-2, երևան, 1977, էջ 274:

²⁰ *Մատթեոս, ԻԵ, 1-13:*

²¹ *Սաղմոս, 5, 5-6:*

առավել կատարյալ ձևով հասկանալու նրա մեծ նախորդի՝ Մխիթար Գոշի առավել բարդ առակները: Գոշի առակները ֆրանսերեն է թարգմանել Ֆրեդերիկ Մակլերը 1902-ին:²²

²² Տե՛ս *„Choix de Fables Arméniennes attribuées à Mkhitar Goch’’, traduits par F. Macler - „Journal Asiatique’’, Paris, 1902, p. 457-487.*

գ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԳՆԱՅԱՏՈՂ

„Journal Asiatique” ամսագրի 1823 թվականի հունիսյան համարում ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Ժան-Անտուան Սեն-Մարտենը հողված է հրատարակել՝ նվիրված Մովսես Խորենացու կյանքին ու մատենագրական ժառանգությանը:¹ Յենց սկզբից հայագետը որակում է Մովսես Խորենացուն՝ ըստ հայկական ավանդույթի կոչելով Քերթողահայր: Եզրույթը բացատրում է „poète grammairien”, այսինքն՝ բանաստեղծ քերականագիտության դպրությանց հետամուտ: Նա այդ անունով հիշում է նաև հայ միջնադարի մատենագրության ուրիշ դեմքերի՝ Պետրոսին և Ստեփանոս Սյունեցուն: Որո՞նք էին, ըստ նրա, Մովսես Խորենացուն տրված այդ պատվանունի հիմքերը: Դրանք են՝ խոսքի վայելչությունն ու հստակությունը, կարճաբանությունը, դարձվածների հրաշալիությունը, որոնցով նա տարբերվեց ազգի բոլոր մատենագիրներից:²

Հայագետը Խորենացու կենսագրության մասին հաղորդում է կարևոր փաստեր: Ծնվել է Տուրուբերանի Տարոն գավառում չորրորդ դարի վերջին: Մասամբ այս, նաև որոշ այլ փաստեր հայ պատմահոր կենսագրության վերաբերյալ հնացած են: Արդի հայագիտության մեջ ընդունված կարծիքը հետևյալն է. «Մովսես Խորենացի, Պատմահայր, Քերթողահայր [մոտ 410, գ. Խորոնք (Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառ) - մոտ 490], պատմիչ, քերական, մեկնիչ, բանաստեղծ, թարգմանիչ, իմաստասեր, աստվածաբան»³: Պատմիչի երիտասարդությունը Սեն-Մարտենը կապում է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի շառավիղ հռչակավոր Սահակ Պարթևի հետ, որը Հայաստանի կաթողիկոսն էր, և նույնքան նշանավոր Մեսրոպի հետ իր երկրում ծաղկեցրեց մատենագրությունը, ջանաց զարգացնել գիտությունը, ձեռնարկեց հունարենից կատարել տալ բազում թարգմանություններ ու հնարավորինս անրացնել քրիստոնեական հավատը հայերի մեջ: Իր այս փաստերը Սեն-Մարտենը քաղում է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» գրքից, որին տեղյակ է ըստ Փարիզի Արքայական գրադարանի հայկական ձեռագրերի հավաքածուի թիվ 88 գրչագրի: Նաև վկայակոչում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որի գրաբարյան բնագրերն արդեն երեք անգամ հրատարակվել էին:⁴ Որպես կենսագրական աղբյուր՝ Սեն-Մարտենը նշում է Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» երրորդ գլխի ԾԲ, ԾԳ, ԾԴ գլուխները, որոնց խորագրերն են՝

1 ԾԲ - Յաղագս Դանիելեան նշանագրութեանն,

2 ԾԳ - Յաղագս Մեսրոպեան նշանագրացն, ի վերևոյն տուելոց շնորհաց,

3 ԾԴ - Յաղագս դպրութեան Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից:⁵

Բնականաբար Սեն-Մարտենն անդրադառնում է մինչմաշտոցյան շրջանի հայերեն գրության խնդրին: Նրա կարծիքով հայերը գրում էին իրենց լեզվով, սակայն պարսկերեն, հունարեն, ասորերեն տառերով. «...Les Arméniens s'étaient servis pour écrire leur langue, des caractères persans, grecs ou syriens, et particulièrement de ces derniers; mais comme le nombre des signes de ces écritures était insuffisant pour exprimer tous les sons de l'arménien, Mesrob inventa un

¹ J.-A. Saint - Martin, *Notice sur la vie et les écrits de Moïse de Khoren, Historien arménien (տե՛ս „Journal Asiatique”, 1823, Juin, p. 321-344).*

² Նույն տեղում, p. 321:

³ «Քրիստոնյա Հայաստան», Հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 762:

⁴ Տե՛ս Պ. Հովհաննիսյան, *Մովսես Խորենացի, Մատենագիտություն, Երևան, 2013, էջ 9-11:*

⁵ *Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Բնական բնագիրը և ներածութիւնը Ս.Աբեղեանի եւ Յարութիւնեանի, Երևան, 1991, էջ 325-329:*

alphabet particulier pour sa nation, c'est celui dont les Armenians se servent encore actuellement»⁶ («Հայերն իրենց լեզվով գրելու համար գործածում էին պարսկական, հունական կամ ասորական նշանագրեր՝ հատկապես վերջիններս, բայց քանի որ այս լեզուների նշանագրերը բավարար չէին արտահայտելու հայերենի հնչյունները, հատուկ իր ազգի համար Մեսրոպը ստեղծեց մի այբուբեն, որը հայերին ծառայում է առ այսօր»):

Մաշտոցն ու Սահակը Հայաստանում բացում են դպրոցներ և հավաքում աշակերտներ՝ առաջադիր նպատակ ունենալով քրիստոնեական եկեղեցու սուրբ գրքերը թարգմանել հայերեն՝ եկեղեցու արարողությունները և քարոզները Հայաստանում միայն հայերեն դարձնելու նպատակով: Սեն-Մարտենը հիշատակում է այն աշակերտների անունները, որոնք օգնեցին Մեսրոպ Մաշտոցին գլուխ բերելու սուրբ գրվածքների հայերեն թարգմանության կենսական առաքելությունը: Դրանք առաջին հերթին Հովհան Եկեղեցացին⁷ ու Հովսեփ Պաղնացին⁸ էին: Սեն-Մարտենը նշում է, թե վերջիններս գրեթե ամբողջությամբ թարգմանել են Աստվածաշունչը բացի «Հայտնությունից»: Այս փաստը հայտնում է Մովսես Խորենացին «Հայոց պատմության» երրորդ գրքի ԾԳ գլխում. «Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսեալ յԱռակացն, բովանդակելով զքսան և զերկու յայտնիսն, և զնոր Կտակս յեղու ի հայ բան, նա և աշակերտք նորա Յոհան Եկեղեցացին և Յովսէփ Պաղնացի, միանգամայն և զարուեստ գրչութեան ուսուցանել տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն»⁹: Խորենացու այս տեղեկությունը Ստեփանոս Մալխասյանը համարում է պատմության ձեռագրի աղավաղման արդյունք:¹⁰

Սեն-Մարտենը, հարազատ մնալով Մովսես Խորենացու հաղորդածին, կրկնում է հայ առաջին թարգմանիչների՝ օտար երկրներում կատարած երթուղին և նշում, թե

⁶ „Journal Asiatique”, 1823, Juin, p. 322.

⁷ **Հովհան Եկեղեցացին** թաղված է Սշո Առաքելոց վանքում: Եղել է Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտն ու գործակիցը, թարգմանիչ, մատենագիր, 405-ին Մաշտոցի հետ մեկնել է Ասորիք: Սամոսատում այբուբենը վերջնական տեսքի բերելուց հետո Մաշտոցը, Հովհան Եկեղեցացին և Հովսեփ Պաղնացին հատվածներ են թարգմանել Աստվածաշնչից: Դրանք մեսրոպատառ առաջին կտորներն էին: Նրա մասին տեղեկություններ են հաղորդում Կորյունը, Մովսես Խորենացին, Ղազար Փարպեցին և ուրիշներ (տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան», Հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 605-606):

⁸ **Հովսեփ Պաղնացին** Մաշտոցի ավագ աշակերտներից էր, թարգմանիչ: Մատոցի հետ մեկնել է Ասորիք: Աստվածաշնչի առաջին թարգմանիչներից է: Մաշտոցի հրահանգով դարձյալ մեկնել է Ասորիք՝ Եզնիկ Կողբացու հետ: Հունարենի մեջ հմտանալու համար այս երկուսը մեկնել են Կոստանդնուպոլիս, ուր նրանց միացել են Ղևոնդ Երեցն ու Կորյունը: Հայրենիք վերադառնալիս իրենց հետ բերել են Աստվածաշնչի հունարեն լավագույն օրինակ ու Նիկիայի ու Եփեսոսի (431) տիեզերական ժողովների կանոնները (տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան», էջ 635-636):

⁹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 327:

¹⁰ Ստ. Մալխասյանը գրում է. «Այսպիսի բան չէր կարող լինել, որ Մեսրոպը, երկու աշակերտների հետ, հենց Ասորիքում թարգմանած և ավարտած լինի հին ու նոր կտակարանները: Սա կհակասեր հենց իրեն, Խորենացուն, որ հետո (Գ, ԾԴ) հիշում է, թե սուրբ գիրքը թարգմանեց սուրբ Սահակը ասորերենից, հունարենը չլինելու պատճառով, և այնուհետև (Գ, ԿԱ), որ Ս. Սահակ և Մեսրոպ հունարենից թարգմանեցին մի անգամ շտապովի թարգմանածը: Կորյունը միայն հիշում է, թե սուրբ Մեսրոպ երկու աշակերտների հետ սկսեց թարգմանել, սկիզբ դնելով Սողոմոնի Առակներից (առանց հիշելու մյուս գրքերը), որ շատ բնական էր փորձելու համար, թե նորագյուտ այբուբենով կարելի՞ է անսխալ արտահայտել հայերենի բոլոր հնչյունները: Մեզ թվում է, թե բնագրում ընդմիջարկություն է «բովանդակելով զքսան և երկու յայտնիսն և զնոր Կտակս ի յեղու ի հայ բան» խոսքը, որևէ ձեռագրի լուսանցքից բնագրի մեջ մուծված: Խոսքն էլ անկապ է. «յեղու» բայը չի հարմարվում (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 523-524):

Բյուզանդիոնում նրանց մեծ ընդունելություն է ցուցաբերում Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը:¹¹ Հետո էլ նշում է, թե հայ թարգմանիչները վերադարձել են հայրենիք 431 թվականի Եփեսոսի ժողովից հետո՝ բերելով հերձվածող Նեստորին ուղղված տիեզերական ժողովի որոշումները:

Հայագետը փորձում է որոշել, թե որ թվականին են Մովսես Խորենացին ու նրա ընկերները մեկնել Ալեքսանդրիա՝ հունարենի մեջ կատարելագործվելու: Ըստ նրա՝ Խորենացին եղել է նախ Եդեսիայում, ապա Երուսաղեմում և այնուհետև Ալեքսանդրիայում՝ վերջինում մնալով երկար ժամանակ, հետո այցելել է Հռոմ: Որոշ ժամանակ գտնվել է Աթենքում, անցել Կոստանդնուպոլիս և վերադարձել հայրենիք՝ իր հետ բերելով հարուստ գիտելիքներ ու ձեռագիր մատյաններ. „Moÿse visita d’abord Édesse, puis Jérusalem et Alexandrie où il demeura longtemps. Il se rendit ensuite à Rome; et, en revenant, il séjourna quelque temps dans Athènes, puis à Constantinople d’où il revint dans sa patrie, riche de connaissances utiles et de manuscrits qu’il avait rassemblés”:¹²

Սեն-Մարտենը թարգմանաբար մեջբերում է «Հայոց պատմության» բոլոր այն հատվածները, որոնցում պատկերված են Մովսես Խորենացու և նրա ընկերների բազմաթվանդակ ու հարուստ շրջագայությունը հին աշխարհի քաղաքակիրթ կենտրոններում: Այդ հատվածներում նկարագրվում են Եդեսիան, նրան հարևան սրբավայրերը, Պաղեստինը, այդ վայրերի դիվաններում կարճ ժամանակահատված պարապելը, ապա ավելի մանրամասն Եգիպտոսը՝ իր «անձեռագործ Նեղոսով», ամեն տեսակ պտուղներով լի, Ալեքսանդրիա քաղաքը՝ ծովի մեջ, իր բարեխառն կլիմայով, քաղաքի հինավուրց հեթանոսական պատմությունը և իր ժամանակի քրիստոնեական ներկան:¹³

Մովսես Խորենացու պատմության այս հատվածում, ուր նկարագրվում է Ալեքսանդրիայի հեթանոսական անցյալը, կարդում ենք. «Սորա առաջի այժմ ոչ անցեալ նստի Պղոտենիոս հինգակատար գագաթամբն, զանսպառ աշխարհ պատելով...»¹⁴: Պղոտենիոսի կամ Պլուտոնի մասին իր ծանոթագրություններում Ստ. Մալխասյանը հղում է Սկրտիչ Էմինի բացատրությունը. «Էմին կարծում է, թե Պրոդիադան էլ, ինչպես և Պլուտոնը, Սերապիսի հունական անունն է»¹⁵:

Հետաքրքիր է Սեն-Մարտենի բացատրությունը՝ տրված նույն արձանին. «Մենք չգիտենք, թե ինչ ձև ուներ Սերապիսի կամ Պլուտոնի անդրին: Թեոդորետը, որն իր եկեղեցական պատմության մեջ խոսում է դրա կործանման մասին, միայն ասում է, թե իր վիթխարիությանը այն սարսափ էր ներշնչում դիտողներին»¹⁶ („Nous ignorons quelle était la forme de la statue de Sérapis ou Pluton. Théodoret, qui parle de sa destruction, dans son Histoire ecclésiastique, dit seulement que par sa grandeur elle inspirait la terreur aux spectateurs”):

Բացառիկ արժեք ունեն Եգիպտոսի հեթանոսական շրջանի հետ կապված որոշ անունների բացատրությունները, որոնք չկան Ստեփանոս Մալխասյանի

¹¹ „Journal Asiatique”, 1823, Juin, p. 322, Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 341:

¹² „Journal Asiatique”, 1823, Juin, p. 325.

¹³ Ստ. Մալխասյանը գրում է. «Ալեքսանդրիայի նկարագրության մեջ Խորենացին գործ է ածում հակադրություն կոչված ճարտասանական ձևը. մեջ է բերում այդ քաղաքի հեթանոսական ժամանակների պաշտամունքները և նրանց հակադրում է իր ժամանակի քրիստոնեական պաշտամունքները (տես Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 527):

¹⁴ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 428:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ „Journal Asiatique”, 1823, Juin, p. 329.

ծանոթագրություններում: Դրանցից մեկը եգիպտական Տուբի ամիսն է. «Եւ ոչ ի քսան և հինգն Տուբի՝ տօնի աղճատանք, զբեռնաբարձս պսակելով գրաստս, և պաշտօն տանել լորտուաց, և աթերաց առնել բաշխումն...»:¹⁷ Տուբի բառը, ըստ Սեն-Մարտենի, եղել է եգիպտական տարվա հինգերորդ ամիսը: Երևում է Սերապիսի մեծ տոնը կատարվել է այդ ամսվա 25-ին: Այս իրադարձության մասին հնությունը ոչ մի տեղեկություն չի հաղորդում: Հռոմեական տիրապետության ժամանակ՝ Մովսես Խորենացու օրերին, Տուբի ամսվա 25-ը համապատասխանում է Հուլիանոսի օրացույցի հունվարի 20-ին: Սեն-Մարտենի կարծիքով Խորենացու պատմության այս հատվածում կան Ալեքսանդրի, այսինքն՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու կենսագրության կամ վարքի հետ կապված բազմաթիվ անհասկանալի բառեր, որոնք հասկանալի էին հնում, իսկ նոր օրերում կարիք ունեն բացատրության: Հատվածի լորտու բառը հայագետը թարգմանում է ըստ Մ.Ավգերյանի բացատրական բառարանի՝ «sort de serpent» - «օձի տեսակ»:¹⁸ Աթեր բառը թեականորեն կապում է անոթի կամ ավանակի հետ: Մեկնում է նաև «...և ոչ խնդրել հրաման պատասխանույ ի սանդարամետն Դրողէիադայ...»¹⁹ հատվածը: **Սանդարամետ** բառի ծագումը Սեն-Մարտենը չգիտի, այն համարում է հայերեն դժոխքի համարժեքը. «Դժոխքը երբեմն հայերեն կոչում են Սանդարամետ: Սա մի բառ է, որի ծագումն անհայտ է»²⁰ („Les enfers s’appellent quelquefois en arménien Santaramedh. C’est un mot dont l’origine est inconnue’’).

Սանդարամետ բառի ծագումը գտնում ենք Հրաչյա Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում»: Աճառյանը գրում է. «Սանդարամետ – պահլավերեն spandāramat. Ջենդերեն spənta ārmaiti բառն է, որ կազմված է spənta - «սուրբ» և ārmaiti «իմաստութիւն» բառերից. սրանով նշանակվում էր զրադաշտական կրոնի մեջ շատ հարգված մի ոգի, Երկրի Ոգի, որ Արամազդի աղջիկը կամ հարսն էր և որի պահպանության տակ էր գտնվում Երկիրը: Դարձել է նաև անսանուն, իբր համապատասխան հունիսի, որից փոխառյալ է ասորական spandarmad նույն նշանակությամբ»:²¹ Այս նույն բացատրությունը, ըստ երևույթին օգտվելով Հր.Աճառյանից, հաղորդում է իր ծանոթագրություններում Ստ. Մալխասյանը:²²

Սեն-Մարտենը Մովսես Խորենացու ուսումնառության և ճամփորդության տևողությունը սահմանում է յոթ-ութ տարի, իսկ հայրենիքից մեկնելը դնում է 434 թվականին. «Մովսես Խորենացու ճամփորդությունը տևում է բավականին երկար, այն պետք է լինի յոթ կամ ութ տարի: Ես արդեն ասել եմ, որ նա թողել է իր հայրենիքը 434 թվականի մոտ»²³ („La durée du voyage de Moïse de Khoren fut assez longue, elle dut être de sept ou huit années. J’ai déjà fait voir qu’il dut quitter sa patrie vers l’an 434’’). Հայագետը հիշեցնում է Խորենացու վկայությունը, թե հայրենիք վերադարձի պահին արդեն վախճանվել էին սիրելի ուսուցիչները՝ Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը:

Նա Խորենացու «Ողբի» այն հատվածը, որը ներկայացնում է պատմահոր վերադարձը և ուսուցիչներին մեռած գտնելը, խիստ տարբեր է համարում Վիստոն եղբայրների հրատարակած բնագրի համապատասխան հատվածից: Մ.Խորենացու պատմության Գուլիելմոս և

¹⁷ Մովսես Խորենացի, *Հայոց պատմություն*, էջ 428:

¹⁸ „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 330.

¹⁹ Մովսես Խորենացի, *Հայոց պատմություն*, էջ 428:

²⁰ „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 331.

²¹ Հր. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. IV, Դ-Ֆ, Երևան, 1979, էջ 172-173:

²² Մովսես Խորենացի, *Հայոց պատմություն*, էջ 528:

²³ „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 332.

Գևորգ Վիստոն եղբայրների լատիներեն թարգմանությունը՝ գրաբարյան բնագրի համադրությամբ, լույս է տեսել 1736-ին Լոնդոնում:²⁴

Սեն-Մարտենի մոտ փոքր անճշտություն կա Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան թվականների խնդրում: Սուրբ Սահակի մահը²⁵ դնում է 441-ի սեպտեմբերի 7-ին, իսկ սուրբ Մեսրոպինը՝²⁶ 442-ի փետրվարի 16-ին:

Հայագետը հատուկ կարևորում է Մովսես Խորենացու երկարամյա թարգմանական գործունեությունը. նա հոգ է տարել հայերենի թարգմանել այն գրքերը, որոնք ձեռք էր բերել իր ճանփորդությունների ժամանակ: Առկա է իր իսկ պատմահոր վկայությունը սեփական թարգմանական գործունեության վերաբերյալ. «Ձի և ես այր եմ ծերացեալ և հիւանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»:²⁷ Ի վերջո, Խորենացին դարձել է նաև բարձրաստիճան հոգևորական՝ որպես Բագրևանդի և Արշարունիքի եպիսկոպոս:

Սեն-Մարտենը մերժում է Թովմա Արծրունու այն վկայությունը, թե իբր Խորենացին ապրել է 120 տարի: Այս թիվը մերժում է՝ բացատրելով, թե 60 տարեկանում Խորենացին չէր կարող մեկնել արտասահման ուսումնառության: Նա հիշատակում է Ասողիկ պատմիչի այն վկայությունը, ըստ որի՝ Մովսես Խորենացին ապրել է Գյուտ կաթողիկոսի ժամանակ, որը զբաղեցրել է կաթողիկոսական աթոռը 465-ից մինչև 475 թվականը:²⁸ Ասողիկ պատմիչը գրում է. «Իսկ Տեր Հովսեփից հետո հայրապետական աթոռին նստեց Տեր Գյուտը, որը Վանանդ գավառի Ութմտ գյուղից էր և մնաց տասը տարի: Այդ ժամանակներում էր ապրում Հայոց մեծ փիլիսոփա Մովսեսը, որը հռետորական արվեստի հիմքը դրեց Հայոց մեջ»:²⁹

Սեն-Մարտենը իրավացիորեն Խորենացու գլխավոր երկասիրությունը համարում է «Հայոց պատմությունը», որը գրվել է Սահակ Բագրատունի իշխանի խնդրանքով: 481-ին իր հայրենակիցների կամքով Հայաստանի մարզպան հռչակված՝ նա ընդվզել է պարսիկների դեմ և երկու տարի անց զոհվել:³⁰

Հայագետը փաստում է, որ պատմությունը բաժանված է երեք գրքերի միջև, ու առաջին գիրքը սկսվում է Հայկից, որին համարում են առաջին արքա և նահապետ հայոց ազգի:

Այդ մասին վկայում են Մար Աբաս Կատինան, հնագույն բանաստեղծությունը, քաղդեական և պարսից աղբյուրները ևս այդ մասին նյութ են մատակարարում: Երկրորդ գիրքը սկսվում է Արշակունի Վաղարշակից և ձգվում մինչև առաջինը քրիստոնեություն ընդունած Տրդատի մահը: Այս գրքի հիմնական աղբյուրները Մար Աբաս Կատինան, Լաբուբնան, Ողյունպը և ասորական մի պատմության հեղինակ Բարդաժանն են: Պատմիչը

²⁴ Տե՛ս Պ. Հովհաննիսյան, *Մովսես Խորենացի, Մատենագիտություն, էջ 26:*

²⁵ *Սուրբ Սահակը վախճանվել է 439-ի սեպտեմբերի 7-ին Բագրևանդ գավառի Բլուր գյուղում (տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան», էջ 876):*

²⁶ *Սուրբ Մեսրոպի մահը եղել է 440 թվականի փետրվարի 17-ին Վաղարշապատում (տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան», էջ 720):*

²⁷ *Մովսես, Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 438:*

²⁸ „Journal Asiatique“, 1823, juin, p. 335.

²⁹ *Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնցի, Տիեզերական պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Հ. Վարդանյանի, Երևան, 2000, էջ 123: Գյուտ կաթողիկոսը աթոռակալել է 461-478թթ (տե՛ս Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ, Երևան, 2001, էջ 32):*

³⁰ *Սահակ Բագրատունին զոհվել է 482-ին պարսից զորքերի դեմ մղված ճարմանայնի մարտում: Եղել է Մովսես Խորենացու գլուխգործոցի մեկենասը: Պատմահայրը նրա մասին գրում է. «...և զքեզ այժմ այսպիսի եղեալ ծանեաք,- ապա ուրեմն յայտ է, թէ ամենեցուն քան զքեզ նախագունիցն ճանաչիս վեհագոյն և բարձրագունից արժանաւոր զովութեանց, և յայսպիսի պատկանաւոր դնիլ յարձանագրութիւնս բանից (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 6):*

օգտվել է նաև պարսկերենով գրված Խոռոհբուտից և ուրիշ պատմիչներից, որոնց երկերը կորած են: Երրորդ գիրքը սկսվում է Խոսրով Երկրորդի գահակալությունից և հասնում է մինչև Սահակի ու Մեսրոպի մահը: Իր երկի վերջում, ըստ Թովմա Արծրունու, Սեն-Մարտենն ավելացնում է, թե Խորենացու «Հայոց պատմությունն» ունեցել է նաև չորրորդ գիրք, որը պատկերել է Հայաստանը Արշակունիների դինաստիայի անկումից մինչև Ջենոն կայսեր ժամանակները. «Այս Սահակը նա է, որի հրամանով մեծ վարդապետը և տիեզերական քերթողը՝ Մովսեսը, հրաշալի հորինվածքով գրեց Հայոց մեծերի պատմության գիրքը, որ սկսվում է Ադամից և հասցվում մինչև Ջենոն կայսրը: [Սուրբ Սահակը] ապրեց 120 տարի՝ լի և պարարտ ծերությամբ, ինչպես գրվել է մեզ է ավանդվել Մովսես Խորենացու Պատմության խոստացված չորրորդ դրվագում, ինչն ավելացված է երկու գլուխներին: Նույնը վկայում է նաև Մովսեսի ուսումնակից և սուրբ Մեսրոպի աշակերտ երանելի Կորյունը իր գրած ստուգապատում աշխատության մեջ:³¹

Սեն-Մարտենն ընդունում է Թովմա Արծրունու հաղորդածը Մովսես Խորենացու չորրորդ գրքի վերաբերյալ, սակայն համոզված է, որ այդ գիրքը գրվել է առանձին և սկզբում չի եղել առաջին երեք գրքերի շարունակությունը, դա էլ նպաստել է դարերի ընթացքում նրա անհետանալուն:³²

Հայագետի կարծիքով Մովսես Խորենացու պատմությունն իր երեք գրքերով ամբողջական երկ է. „Les trois premiers livres, qui forment un ouvrage complet”³³ («Առաջին երեք գրքերը կազմում են մի ամբողջական երկ»): Սեն-Մարտենը ներկայացնում է 1695-ին Ամստերդամում հրատարակված պատմահոր երկի բազմաթիվ սխալներ ունենալը („contient un grand nombre de fautes” – «պարունակում է սխալների մի մեծ քանակ»): Հրատարակիչն է Թովմաս Վանանդեցին³⁴, որն, ըստ հայագետի, ձեռքի տակ չի ունեցել հին ու ճշգրիտ ձեռագիր: Նա ներկայացնում է նաև 1736-ին Լոնդոնում լույս տեսած «Հայոց պատմության» լատիներեն տիտղոսաթերթի բովանդակությունը: Այդ հրատարակությանը Վիստոն եղբայրները կցել են ծանոթագրություններ, որոնք փոքրաթիվ են ու չեն տալիս Խորենացու երկի հետ կապված բազում հարցերի պատասխաններ:

Սեն-Մարտենին լիովին անծանոթ է 1752-ին Վենետիկում լույս տեսած Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» նոր հրատարակությունը, դրա համար էլ նա հարցականով հրատարակության թիվ է դնում նաև 1751-ը: Սակայն այս տպագրությունը նրա հետազոտական աշխատանքին ոչինչ նոր բան չէր ավելացնելու, քանի որ նույնությամբ կրկնում էր նախորդ հրատարակությունը: Այս հրատարակության առաջաբանում ասվում է, թե պատմության հետ տպագրել են նաև «Աշխարհացոյցը», սակայն սխալների ուղղում չեն կատարել, որովհետև ձեռքի տակ չեն ունեցել ձեռագիր որևէ օրինակ:³⁵

Հայագետին հայտնի է, որ վարդապետ Հովհաննես Ջոհրաբյանը երկար տարիներ աշխատում է Խորենացու բնագրի վրա՝ ըստ երեք ձեռագիր աղբյուրների, և քանի որ այդ անձը խոր գիտելիքներ ունի հայ միջնադարյան մատենագրությունից, ապա նրա նոր հրատարակությունը լինելու է մի կարևոր գործ:

³¹ Թովմա Արծրունի և Անանու, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978, էջ 95-96:

³² „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 337.

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Մ. Խորենացու գլուխգործոցի այս հրատարակության մասին մանրամասներ տես Ն. Ոսկանյան, Ք. Կորկոտյան, Ա. Սավայան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Երևան, 1988, էջ 116-118:

³⁵ „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 338.

Հայագետը խոսում է պատմահոր նաև այլ քերթվածների մասին, որոնցից մեկն ըստ պլանդույթի համարում է «Գիրք պիտոյից»-ը:³⁶ Սեն-Մարտենն այդ գիրքը համարում է հունական ճաշակով ստեղծված, և այն խիստ հիշեցնում է Թեոն Ալեքսանդրացու նույն ժանրով գրված գիրքը: Գիտնականի կարծիքով «Պիտոյից գրքի» հեղինակը խոր ծանոթություն է ցուցաբերում հունական գրականությանը, և այդ գիրքը շատ դժվար է հասկանալ. «Սա մի անսպառ գանձարան է բոլոր նրանց համար, ովքեր ուզում են խորանալ հայոց լեզվի նրբությունների մեջ»³⁷ („C'est un trésor inépuisable pour ceux qui veulent pénétrer dans toutes les délicatesses de la langue arménienne”):

Սեն-Մարտենը նկատում է, որ «Պիտոյից գրքում» հատված կա Եվրիպիդեսի կորած «Պելիադներ» ողբերգությունից. „...parmi lesquels on remarque les Peliades, tragédie perdu d'Euripide, dont il donne une courte analyse”³⁸ («...որոնց մեջ երևում է անդրադարձ Պելիադներին՝ Եվրիպիդեսի կորած ողբերգությանը, որի համառոտ վերլուծությունն է տալիս»):

Հետագայում հայ բանահյուսության մեջ, առանց Սեն-Մարտենին հիշատակելու, Եվրիպիդեսի կորած «Պելիադներ» ողբերգությանը կան հպանցիկ անդրադարձներ:³⁹

Սեն-Մարտենը մեծ գովեստով է խոսում Հովհաննես Չոհրաբյանի խմբագրությամբ 1796 թվականին Վենետիկում լույս տեսած «Գիրք պիտոյիցի» հրատարակության մասին, որի հիմքում ընկել են հինգ ձեռագրեր, ըստ որում՝ նրանցից մեկը բավականին հին՝ գրված 1098-ին:

Հայագետը հիշում է նաև, թե գոյություն ունի մի «Աշխարհացոյց», որը հասել է Մովսես Խորենացու անունով, և նրա սկզբում կա հինգերորդ դարի մաթեմատիկոս Պապ Ալեքսանդրացու գրվածքը, որ և կազմում է այդ երկի հիմնական մասը: Սակայն բնագրում կան հետաքրքիր հատվածներ, որոնք կարող էր գրել միայն հայ գիտնականը: Այդ հատվածները վերաբերում են Պարսկաստանին, Հայաստանին և Կովկասի երկրներին:⁴⁰

«Աշխարհացոյցի»՝ պատմիչ Մովսես Խորենացու գրչին չպատկանելու մասին Սեն-Մարտենն իր կասկածը հայտնել է դեռևս 1819-ին իր կոթողային աշխատության երկրորդ հատորում:⁴¹

Նա թվարկում է Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյցի» հրատարակությունները: Առաջին անգամ այն լույս է տեսել Մարսելում 1683-ին, Վարդան Այգեկցու «Աղուէսագրքի» և համառոտ զրույցների հետ: Հայագետի կարծիքով այդ հրատարակությունը լի է սխալներով: Վիստոն եղբայրները «Աշխարհացոյցի» այս սխալաշատ օրինակը վերատպել են Լոնդոնում 1736-ին: «Աշխարհացոյցի» սխալներն հնարավորինս ուղղել է Սեն-Մարտենը 1819 թվականի իր հրատարակության մեջ:

«Աշխարհացոյցի» հեղինակ ներկա հայագիտությունը ճանաչում է յոթերորդ դարի հանճարեղ գիտնական Անանիա Շիրակացուն:⁴²

³⁶ Արդի հայագիտությունը Մովսես Խորենացուն «Պիտոյից գրքի» հեղինակ չի ճանաչում: Տե՛ս «Գիրք պիտոյից», Աշխատասիրությամբ Գոհար Մուրադյանի, Երևան, 1993, Առաջաբան:

³⁷ „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 339.

³⁸ Նույն տեղում, p. 340:

³⁹ Տե՛ս Զր. Թամրազյան, Հայ քննադատություն, Ա գիրք, Երևան, 1983, էջ 377, նաև «Գիրք պիտոյից», էջ 280:

⁴⁰ „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 340:

⁴¹ Տե՛ս J. Saint-Martin, Mémoires Historique et Géographique sur l' Arménie, t. II, Paris, 1819, p. 301-317:

⁴² Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 150:

Սեն-Մարտենը հիշատակում է նաև «Ներբող ի Սուրբն Հռիփսիմէ եւ Պատմութիւն Սրբոց Հռիփսիմեանց» գործը և Մովսես Խորենացու բազմաթիվ շարականները, որոնք առաջին անգամ հրատարակվել են 1664-ին Ամստերդամում «Շարակնոց» ժողովածուում:⁴³

Հայագետն ավելացնում է, թե Մովսես Խորենացու հոգևոր երգերը կատարվում են հայոց եկեղեցիներում. „Il a encore composé un grand nombre de pièces de vers et d' hymnes, qui se chantent dans les offices de l'église d'Arménie"⁴⁴ («Նա գրեց բազում բանաստեղծական կտորներ և օրհներգեր, որոնք երգում են Հայաստանի եկեղեցու ժամասացության ժամանակ»):

Հենվելով XIV դարի նշանավոր քերական, աստվածաբան, բանաստեղծ և մատենագիր Հովհաննես Երզնկացու «Հաւաքունն մեկնութեան քերականի» երկում եղած Մովսես Քերթովի-Քերականի անվան հիշատակումների վրա՝ Սեն-Մարտենը Խորենացուն նույնացնում է Ստեփանոս Սյունեցու ուսուցիչ Մովսես Քերթովի հետ: Այս մատենագիրների տարբեր անձեր լինելու խնդիրը բացահայտել է Նիկողայոս Ադոնցը իր կոթողային գործում, որը կոչվում է „Дионисий Фракийский и армянские толкователи”:⁴⁵

Ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր Սեն-Մարտենը Մովսես Խորենացուն ներկայացնում է հինգերորդ դարի հայ մատենագրության մեջ կատարած բացառիկ դերով, որի հիման վրա նրա գործերը հայ գրականության և պատմագիտության վրա թողել են հսկայական ազդեցություն, իսկ անձը արժանացել մշտական պաշտամունքի:

⁴³ Այդ «Շարակնոցի» մասին մանրամասն տե՛ս Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, էջ 41-43: Մովսես Խորենացու հոգևոր երգերը, տե՛ս Մովսես Խորենացի, Ստեփանոս Սիւնեցի, Յովհան Մանդակունի, Օրհներգեր, Երևան, 2011, էջ 8-390:

⁴⁴ „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 341:

⁴⁵ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Գ, Երևան, 2008, էջ XIII:

դ) ՇՈՒԼՑԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄՓՈՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԱՐԵՎԵԼԸ

*Ձի այն ինձ ցանկալի հնախօսութիւն,
որ իւրով հնախօսելովն՝ ընդ ընդ նմին
և ցուցանիցէ զիւրոց առաջնորդապետ
մատենագրաց զաղբիւսն:*

Ղուկաս Ինճիճյան

Գերմանացի արևելագետ և հնագետ, Գեյսենի համալսարանի պրոֆեսոր Շուլցը 1826 թվականի ամռանը բարոն Դամայի (Damas), որը դարձավ արտաքին գործերի նախարար, կարգադրությամբ մեկնում է Թուրքիա և Պարսկաստան՝ հնագիտական հետազոտություններ կատարելու նպատակով: Շուլցի ճամփորդության ներշնչողն ու կազմակերպիչը Սեն-Մարտենն էր, որը մշակել էր 4 տարի տևողությամբ գիտական ծրագիր, որի մեջ մեծ տեղ ունեին հայկական հնագույն արձանագրությունների պատճենումը և նրանց ընթերցումը: Շուլցն իր գիտական նյութերն ուղարկում էր Փարիզ ու նամակագրական կապի մեջ էր Սեն-Մարտենի հետ: Նա արդեն մեկ տարի հաղթահարելով ռուս-պարսկական պատերազմի հետևանքով այդ տարածքում առաջացած վտանգներն ու դժվարությունները՝ հասել էր բավականին հաջողությունների, երբ 1827-ին սպանվում է քրդերի ձեռքով¹:

Սեն-Մարտենը 1828 թվականի ապրիլ ամսին երկու անգամ Շուլցի արևելագիտական գործուղման վերաբերյալ նույն զեկուցումը կարդացել է Արձանագրությունների ակադեմիայում (ապրիլի 11-ին) և Ասիական Միությունում (ապրիլի 29-ին): Այդ զեկուցումը տպագրել է „Jousnal Asiatique”-ի 1828թ. սեպտեմբեր ամսվա համարում:²

Շուլցին հատկապես հանձնարարված է եղել գտնել Պարսկաստանում զրադաշտական կրոնի գրքերը այն մարդկանց մոտ, որոնք դեռ շարունակում էին մնալ այդ կրոնի հետևորդներ: Հայտնի է, որ Ավեստան՝ զրադաշտական կրոնի սրբազան մատյանը, XVIII դարի երկրորդ կեսին Ֆրանսիա բերեց ու հրատարակեց Անկետիլ Դյուպերոնը: Սակայն առաջին ավեստագետը գիտեր, թե ինչ դժվար ճանապարհ է անցել զրադաշտությունը. նախ նրա բոլոր գրքերը այրել էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին, և երկրորդ հարվածը կրոնը ստացել է, երբ Պարսկաստանը արաբական խալիֆաթի ճնշման տակ ընդունեց մահմեդականություն: Դա հոգեբանորեն պարսիկների համար և՛ դժվար էր, և՛ հեշտ: Դժվար էր, որովհետև բազմաստվածությունից անցնում էին միաստվածության գաղափարին, մինչդեռ իրենք ունեին այնքան սիրված աստվածներ՝ Ահուրամազդան, Միթրան, Անահիտը և ուրիշներ, հեշտ էր, քանզի մահմեդական կրոնը շարունակում էր զրադաշտականության ռասսայական տեսությունը, բազմակնությունն ու մերձամուսնությունը:

Ջրադաշտական կրոնի սրբազան գրքերի բնագրական հատվածների պակասավոր լինելը հայտնի էր դեռևս V դարի հայ մատենագիրներին, որոնցից Եզնիկ Կողբացին հերքելով հեթանոսական այդ կրոնը՝ այն անվանում է «տխմարների մտքով կցնցված ցնդաբանություններ»³:

Շուլցի երկրորդ հանձնարարությունն էր այցելել Ասիայի վաղնջական և հռչակավոր հնավայրերը և կրկնօրինակել նրանցում եղած վիճագիր արձանագրությունները: Ռուս-

¹ *Տե՛ս Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի և մատենագրութեան Յարևմուտս, էջ 180:*

² „Journal Asiatique”, Paris, 1828, Septembre, p. 161-188.

³ *Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Արքահանյանի, Երևան, 1970, էջ 86:*

պարսկական պատերազմի պատճառով Շուլցը չի կարողանում հասնել Պարսկաստան, սակայն հաջողությամբ սեպագրերի բազմաթիվ ընդօրինակություններ է անում Վանում և նրա շրջակայքի հայկական բնակավայրերում ու դրանք ուղարկում է Փարիզ: Միաժամանակ նա ջանադիր պրպտուումներ է կատարում Կոստանդնուպոլսի գրադարաններում:

Եթե Շուլցին չի հաջողվել անցնել Պարսկաստանի տարածք, ապա Արևմտահայաստանում, ուր նա կանգ է առել, երբեք պարապ չի մնացել և կարողացել է իր ժամանակը ծախսել օգտակար գիտական ձեռքբերումների համար:

Հատկապես արդյունավետ է եղել Շուլցի գիտական պրպտումները Վան քաղաքում և Վանա լճի շրջակա բնակավայրերում: Ահա թե ինչ է գրում Շուլցը Սեն-Մարտենին. «Վան քաղաքը հին է. նրա ծագումը հասնում է մինչև վաղնջական ժամանակները. հայերը նրան տվել են Շամիրամակերտ անունը, այսինքն՝ «Շամիրամի քաղաք» („la ville de Sémiramis”), և նրանք նկարագրում են մեծ և հոյակապ հուշարձաններ, որոնք դեռևս կան, այն ինչ նրանք ասում են հիմա՝ մեծ նմանություն ունեն այն մանրամասների հետ, որ կարելի է գտնել հույն հեղինակների մոտ, այն շինությունների մասին, որոնք կառուցվել են Մարաստանում և Ասորեստանում Շամիրամի պատվերով: Պարսիկները մեզ հաղորդում են, թե Լենկ Թեմուրը XIV դարի վերջին փորձել է ավերել Վանի հին հուշարձանները, սակայն այդ կառույցների ամրությունն ու դիմացկունությունը չարաչար կասեցրել են նրա զինվորների ջանքերը: Հայերենով գրված ժամանակակից պատմությունները հիշատակում են հին արձաններ և կոթողներ, որոնք հաճախ կարելի է հանդիպել Վան քաղաքի ներսում: Այդ պատմությունները նկարագրում են մի բլուր, որը ծածկում է ողջ քաղաքը հյուսիսից, որպես մի վայր՝ լի հնություններով: Նրանք խոսում են սյուների, արձանների և ժայռի մեջ փորված ընդարձակ քարայրերի մասին, որոնց մուտքերն ունեցել են արձանագրություններ, որոնք անհասկանալի են երկրի բոլոր բնակիչներին: Ճշմարիտ է, որ այդ արձանագրությունները սեպագրերի ձևով են, և դրանք, ըստ հին հեղինակների, նպատակ են ունեցել զարդարելու Շամիրամի կառուցած կոթողները: Ասորեստանի այդ թագուհու անունը նույնական է այս երկրում թե՛ հայերի և թե՛ քրդերի համար. նրա անունով բազմաթիվ տեղավայրեր կան, ինչպես նաև մի վտակ, որ թափվում է լճի մեջ ու կրում է նրա անունը:

Սեն-Մարտենը հիշեցնում է, թե հինգերորդ դարի գրող Մովսես Խորենացին, որը տեսել է Շամիրամի պատվերով կառուցված հուշարձանները, պատմում է նրանց մասին՝ ըստ մի հին մատենագրի՝ Մար Աբաս Կատինայի պատմածների: Սեն-Մարտենը համառոտած պատմում է այն, ինչ Խորենացին գրել է հին Վանի մասին. նա գրում է. «Հայաստանի պատմիչ Մովսես Խորենացին, որը գրել է V դարում և որը տեսել է Վանում Շամիրամի հրամանով կանգնեցված հուշարձանները, շատ երկար է պատմում այդ քաղաքի հիմնադրման մասին»⁴:

Հայերի պատմահայրը, որը սիրում է սեղմ գրել, իրոք, պատմության այս հատվածը ներկայացնում է խիստ մանրամասն, և ընթերցողը կարծես սեփական աչքով տեսնում է Վան քաղաքի հնագույն ու չքնաղ կառույցները: Ստեփանոս Մալխասյանը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ծանոթագրություններում խոսում է գիտնական Շուլցի մասին. «Խոսքը սեպագիր արձանագրությունների մասին է, որոնցով ծածկված է Վանա բլուրի արևելյան սեպացած քարաժայռի երեսը: Այս արձանագրությունները մատչելի դարձան արևելագետներին շնորհիվ գիտնական Շուլցի, որ ֆրանսիական ակադեմիայի հանձ-

⁴ „Journal Asiatique”, 1828, Septembre, p. 165. („L'historien de l'Arménie, Moïse de Khoren, qui écrivait au Ve siècle, et qui avait vu les monumens élevés à Van par les ordres de Sémiramis, racont fort longuement la fondation de cette ville”).

նարարությամբ 1827-ին եկավ Վան և ընդօրինակեց արձանագրությունները, և Շուլցի նկարագրությունները (mémoires) տպագրվեցին, բայց ինքը՝ Շուլցը, վերադարձին սպանվեց քուրդ ավազակներից»⁵:

Սեն-Մարտենն իր հոդվածում շատ երկար մեջբերում ունի 1806 թվականին Վենետիկում տպագրված Ղուկաս Ինճիճյանի «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» I հատորից, որում աշխարհագետը գրում է հին և իրեն ժամանակակից Վանի մասին:⁶

Արաբ Մասուդի (Masoudy) պատմիչը խոսում է և՛ Շամիրամի, և՛ նրա ամուսին Նինոսի, Շամիրամի՝ Հայաստանի վրա հարձակվելու, Վանի և նրա շրջակա գավառների մասին: Սեն-Մարտենը կարծում է, թե արաբ պատմիչն իր փաստերը քաղել է հույն կամ ասորի մատենագիրներից, որոնց երկերին հայագետը ծանոթ չէ. Շամիրամի և Հայաստանի կապի մասին Սեն-Մարտենը գրում է միայն ըստ հայ մատենագիրների («Nous en devons la connaissance aux écrivains arméniens seuls»)⁷:

Ցարդ գոյություն ունի այն վտակը, որը հայերը և քրդերը կոչում են «Շամիրամի առու» կամ «Շամիրամի ջուր», և այն լցվում է Վանա լիճ:

Շուլցը Փարիզ է ուղարկել Վանի և նրա շրջակա վայրերի 42 սեպագիր արձանագրություններ, որոնք առաքվել են Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարարին, և հաստատում են այն փաստերը, որոնք կան հայ պատմիչների մոտ:

Շուլցը զգուշացնում է մասնագետներին, թե Հայաստանի սեպագրերը լիովին տարբեր են պարսկականից և Բաբելոնի կավե սալիկների վրա եղածից:

Փարիզ ուղարկված 42 սեպագրերի պատճենների մեջ կա միայն մեկը, որի նշանները ծանոթ են եվրոպացի գիտնականներին: Պատճառն այն է, որ սեպագիրը պատկանում է պարսից արքա Դարեհի որդի Քսերքսեսին: Շուլցը գրում է, թե երգրումից վերադառնալիս Ավանցի, Բերկրիի և Արճեշի մոտ, ուր գտնվում է հռչակավոր Վիշապների ժայռը, ինքը տեսել է Վանի արձանագրությունների նման երկու սեպագրեր, իսկ քրդական մի գյուղի մոտից անցնելիս տեսել է «սեպագիր հոյակապ արձանագրություն 37 տողից բաղկացած, այնքան լավ պահպանված, ասես գրվել է երեկ»⁸:

Շուլցը հայտնում է, թե ռուսական զորքերը պատրաստվում են գրավել Երևանը, և քրդերը փակել են դեպի Պարսկաստան տանող բոլոր ճանապարհները:

Սեն-Մարտենը վերստին հիշեցնում է, թե Շուլցի ուղարկած սեպագրերի պատճենները հենց նրանք են, որոնց մասին հիացնունքով խոսել է Մովսես Խորենացին: Նա իրեն համարում է սեպագրեր վերծանելու գիտակ և այդ հմտությունն է հիմքը, որ ինքն անդամ է Արձանագրությունների ակադեմիայի ու Ասիական Միության:

Հոդվածի վերջում իր նկարագրությամբ Սեն-Մարտենը զետեղում է այն սեպագիր արձանագրությունները, որոնք Շուլցն արտագրել է Վանից և Հայաստանի մյուս վայրերից:⁹

Բերենք 3 օրինակ՝

⁵ Մովսես Խորենացի, *Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները* Ատ.Սալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 469:

⁶ Տե՛ս *„Journal Asiatique”*, 1828, *Septembre*, p. 168-170.

⁷ *Նույն տեղում*, p. 171.

⁸ *Նույն տեղում*, էջ 177 (*...une magnifique inscription de trente-sept lignes, aussi bien conservée que si elle était écrite d’hier*”).

⁹ *Նույն տեղում*, p. 184-188.

ա) Միերի դռան արձանագրություն: Սեն-Մարտենը տեղյակ չէ «Սասնա ծռեր» էպոսին, այն դեռ գրառված չէր և դրա համար Միերի դուռը թարգմանում է «Միթրայի կամ Արեգակի դուռ („La porte de Mithra ou du Soleil”)¹⁰ .

Միթրան զրադաշտական կրոնի գերագույն աստվածներից է: Միերի դռան արձանագրությունը 98 տողից է:

բ) Արտամետի մոտ՝ Շամիրամի վտակի վերևում գտնվող ժայռի վրա կա 2 արձանագրություն. առաջինը 6 տողից, երկրորդը՝ 14, «երկուսն էլ լավ պահպանված»¹¹:

գ) Կլոր քարի երկու կողմերում սեպագիր արձանագրություն, որը գտնվում է Աղթամարի եկեղեցու բակում: Սեն-Մարտենը բացատրում է. «Աղթամարը փոքրիկ կղզի է Վանա լճում՝ Վան քաղաքից 8 ժամվա տարածության վրա՝ դեպի արևմուտք:

Այնտեղ եղել է հայ կաթողիկոսների ինքնուրույն նստավայր, որը պաշտոնապես չի ընդունվել հայերի կողմից:

Սեն-Մարտենի այս հրապարակումը կարդալուց հետո ներկա օրերում Արևմտահայաստան այցելողը կհամոզվի, թե որքան մեծ չափերով վնասներ են հասցվել այդ արձանագրություններին, իսկ այն, ինչ պահպանվել է, թուրքերն ու քրդերը վերագրում են իրենց՝ մոռանալով պատմության փաստական հիմքը:

¹⁰ *Նույն տեղում, ք. 185-186.*

¹¹ *Նույն տեղում, ք. 186.*

ե) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՐՁՆԿԱՑՈՒ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ

1826 թվականին „Journal Asiatique” ամսագրում հրատարակվում է XV դարավերջին գրված մի հետաքրքիր ուղեգրություն, որի հեղինակն էր Երզնկացի եպիսկոպոս Մարտիրոսը: Հրատարակման խորագիրն էր. «Կառլոս VIII-ի գահակալության ժամանակ XV դարավերջին Եվրոպայում և Ատլանտյան օվկիանոսում կատարված մի ճամփորդության պատմություն՝ ըստ Մեծ Հայքի Երզնկայի եպիսկոպոս Մարտիրոսի, հայերենով գրված և Սեն-Մարտենի կողմից ֆրանսերեն թարգմանված» („Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan Atlantique, à la fin du quinzième siècle, sous le règne de Charles VIII, par Martyr, évêque d'Arzendjan, dans la grande Arménie, écrite, par lui-même en français par M.Saint-Martin”)¹.

Սեն-Մարտենը Մարտիրոս Երզնկացու ուղեգրությունը գտել է Փարիզի ազգային գրադարանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուում, թիվ 65, որը ժողովածու է՝ կազմված աղոթքներից ու աստվածապաշտական պատմություններից՝ գրված խոսակցական հայերենով, որի մեջ խառնված են նաև թուրքերեն բառեր: Ձեռագիրն արտագրված է 1684 թվականին Կոստանդնուպոլսում: Գրված է անփույթ և սխալաշատ է:²

Մարտիրոս Երզնկացու ուղեգրության թարգմանությունից առաջ հայագետն ունի մի ընդարձակ նախաբան, որը հիացնում է առաջացնում հարուստ փաստերով ու տրամաբանական եզրահանգումներով:³

Նկատենք, որ Սեն-Մարտենի եզրահանգումները չեն ընդունվել հարգարժան պատմաբան Վազգեն Հակոբյանի կողմից, որ 1957թ. հրատարակել է «Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական նոթերը» հոդվածը՝ նրան կցելով Մարտիրոս Երզնկացու Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 3488 ձեռագրում պահպանված ուղեգրության օրինակը՝ գիտական տեսքով ու հարուստ ծանոթագրություններով: Մատենադարանի ձեռագիրը գրվել է XVII դարում, նույնպես ժողովածու է՝ հարուստ միջնադարյան հոգևոր աշխարհին հարազատ նյութերով. «Գևորգ Սկևռացու խրատները, Գրիգոր Տաթևացու, Արիստակեսի և Գևորգ Սկևռացու գործերի մեկնությունները, Մկրտիչ Նաղաշի տաղերը, զանազան քարոզներ, Գրիգոր Կեսարացու Հայաստանի քաղաքները և այլ նյութեր»⁴:

Վենետիկի ընդօրինակությունը, որից համեմատական հատվածներ է բերում Վ.Հակոբյանը, ավելի պակասավոր է: Կարևորն այն է, որ Երզնկացու ձեռագիրը համարվել է հետաքրքիր և հայտնվել է տարբեր գրչագիր մատյաններում: Իր հրատարակության նախաբանում Վ.Հակոբյանը գրում է. «Այսպիսով, Ս.Երզնկացու տեղեկությունների ուշադիր և մանրազնին քննությունը չի հաստատում ո՛չ մեր հեղինակի ճանապարհորդության և ո՛չ էլ Բասկյան նավի ուղևորության բնույթի մասին Ս.Մարտենի և ակադեմիկոս Հ.Աճառյանի կարծիքները»:⁵

Սեծանուն ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանի «Անձնանունների բառարանից» բերված Մարտիրոս Երզնկացուն ներկայացնող հատվածից երևում է, որ Աճառյանը ծանոթ չէ Սեն-Մարտենի հոդվածին: Բերենք լեզվաբանի գրածն ամբողջությամբ. «151. Մարտիրոս եպիսկոպոս Երզնկացի, Նորգեղից, Ս.Կիրակոսի անապատից. լսելով որ Քրիստապիր

¹ „Journal Asiatique”, Paris, 1826, Décembre, p. 321.

² Նույն տեղում, 324:

³ Նույն տեղում, p. 321-346.

⁴ Տե՛ս Ցուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Կազմեցին՝ Օ.Եզանյան, Ա.Ջեյթունյան, Փ.Անթաթյան, Երևան, 1965, էջ 1024:

⁵ «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ, Հասարակական գիտություններ № 6, Երևան, 1957, էջ 100:

Կոլումբոսը գտել է Ամերիկան, ինքն էլ ուզեց նոր աշխարհներ գտնել: Նա դուրս եկավ Հայաստանից, անցավ ամբողջ Եւրոպան և Սպանիայի վրայով հասավ Ատլանտեան օվկիանոսի եզերքը: Այս ամբողջ ճամբորդությունը կատարում էր ոտքով, հյուրասիրություն գտնելով վանքերում. Ատլանտեանի վրա Բիսկայեցիների հետ ծովային ճամբորդության դուրս եկավ: Այս ճամբորդությունը կատարել է նա 1488-1491 թվերին և թողել է նրա ինքնաձեռագիր պատմությունը, որ այժմ պահվում է Պարիզի Bibliothèque nationale-ում. Ալիշան, Յուզիկ, Բ, 470, Հայ-Վեներտ. 194-197, Revue de l'Orient, 1862, էջ 398-406, Manus. bibl. nat. էջ 159, REA 1(1920), էջ 67: Այս նույն «Ճանապարհագրութիւնը» ունի նաև Չեռ. Վեներտ. Բ. 509, արտագրված Bibl. nat. № 65 ձեռագրից, բայց այստեղ Ամերիկեան ճամբորդությունը վերածված է Հռոմի Առաքյալների գերեզմանների ուխտի գնալու շատ հասարակ վիճակին»⁶:

Ինչպես պարզ երևում է, մեծ լեզվաբանը, որը փայլուն տիրապետում էր ֆրանսերենին, եթե ծանոթ լիներ Սեն-Մարտենի հողվածին, ճիշտ կդներ Մարտիրոս Երզնկացու ճամփորդության թվականները և չէր գրի (1488-1491), չէր ասի «...լսելով, որ Քրիստափոր Կոլումբոսը գտել է Ամերիկան, ինքն էլ ուզեց նոր աշխարհներ գտնել»: Գիտությանը հայտնի է, որ Կոլումբոսը Ամերիկան գտավ 1492 թվականին:

Անձնանունների բառարանի բնույթը չէր պահանջում, որ Աճառյանն ամեն անձով հատուկ զբաղվեր:

Իսկ ինչ վերաբերում է Վ.Հակոբյանին, ապա նա պետք է ուշադիր քններ Սեն-Մարտենի հողվածի առաջին՝ ճշգրտումների մասը, մինչդեռ նա կանգ է առել հատկապես այն ծանոթագրությունների վրա, որոնք կան նաև «Բազմավէպում»:

Տեղին է հիշել, թե ինչ էր գրում Սեն-Մարտենի մասին քաջահմուտ հայագետ Քերովբե Պատկանյանը. «Հաստատուն քննադատական խելքի հետ Սեն-Մարտենը լայն հայացքի տեր էր և այնպես խոր թափանցում էր ամենակնճռոտ խնդիրների մեջ, որ մի անգամ գծած ճանապարհը անշուշտ տանում հասցնում էր նորան նշանակյալ խնդրի կանոնավոր լուծմանը»⁷:

Իր նախաբանում հայագետն ասում է, թե Մարտիրոս Երզնկացու ուղեգրությունը պարզ պատմություն է Սեծ Հայքից Եվրոպա եկած մի հոգևորականի մասին, որի փափագն էր տեսնել Եվրոպայի սրբավայրերն իր աչքով և հնարավորինս օգտակար լինել իր ազգին: Նրա առաջնահերթ խնդիրն էր այցելել Հռոմ, խոնարհվել Հիսուսի սուրբ առաքյալներ Պողոսի և Պետրոսի գերեզմանների առաջ, հետո Գալիցիայում տեսնել սուրբ Հակոբի գերեզմանը, իր պաշտամունքը մատուցել Եվրոպայի տարբեր քաղաքներում գտնվող սրբավայրերում եղած հռչակավոր սրբերի մասունքներին: Հայ հոգևորականի այս փափագին զումարվել է նաև երկու ամսից ավելի տևած նրա ուղևորությունը Ատլանտյան օվկիանոսում. ահա ուղեգրության այս հատվածն առավել մեծ արժեք է տալիս գրվածքին: Հայագետն իր նախաբանը բաժանում է երեք մասերի՝

1) De la vie et des ouvrages de Martyr, évêque d'Arzendjan (Մարտիրոս Երզնկացու կյանքն ու գործերը),

2) Observations historiques sur les voyages entrepris dans l'Océan Atlantique, avant la découverte de l'Amérique par Christophe Colomb (Պատմական հետազոտությունն Ատլանտյան օվկիա-

⁶ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 9, Երևան, 1948, էջ 285:

⁷ «Փորձ», 1881, մայիս և հունիս, էջ 11:

նոսում ձեռնարկված ճամփորդությունների մասին՝ նախքան Քրիստափոր Կոլումբոսի կողմից Ամերիկայի հայտնագործումը),

3) Epoque du voyage fait dans l'Océan Atlantique, par l'évêque d'Arzendjan (Երզնկացի եպիսկոպոսի՝ Ատլանտյան օվկիանոսում կատարած ճամփորդության ժամանակահատվածը):

Սեն-Մարտենը Մարտիրոս Երզնկացու կյանքի մասին պատմում է հետևյալը. Մ.Երզնկացու կենսագրության միակ աղբյուրը նրա գրած ուղեգրությունն է:

Մարտիրոս Երզնկացին Մեծ Հայքի Երզնկա քաղաքից է: Բոլոր մահմեդական ազգերը՝ թուրքերը, արաբները, պարսիկները, քաղաքը կոչում են Arzendjan: Քաղաքը գտնվում է Եփրատի աջ ափին՝ Էրզրումից հարավ-արևմուտք, երեք օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Մ.Երզնկացին Նորգեղից է („c'est-à-dire le nouveau village”), սուրբ Կիրակոս վանքից: Վանքը գտնվում է մի լեռան վրա և շրջապատված է անտառով, այն Երզնկայի հարավում է, որն այդ հատվածի ամենագեղեցիկ և ծիծաղկոտ դիրքն ունի: Վանքը փոքրիկ է, բայց գեղեցիկ, նրա հարևանությամբ կա քրդական գյուղ՝ շրջապատված ամուր պարսպով: Հայ եպիսկոպոսները հավաքվում են այդ վանքում: Նրանք վանքը կոչում են նաև Մայր Հուղիտա. այդ կիճը եղել է սուրբ Կիրակոսի մայրը: Սեն-Մարտենն ասում է, որ այդ մանրամասները քաղել է Ղուկաս Ինճիճյանի աշխարհագրությունից:

Մարտիրոս Երզնկացու ճամփորդությունը Եվրոպայում և Ատլանտյան օվկիանոսում սկսվել է 1489-ին և ավարտվել 1496-ին, սա միակ ուղեգրությունն է իր տեսակի մեջ, գրված է խոսակցական հայերենով, պարզ ոճով, առանց գեղարվեստի, հաճախ օգտագործված են ոչ հայերեն բառեր:

Սեն-Մարտենը լուրջ ուսումնասիրություն է կատարել՝ պարզելու, թե արդյոք մինչև Կոլումբոսը դեպի Ամերիկա նավեր գնացել են, թե՛ ոչ: Նա համառոտ անդրադարձ է կատարում Կոլումբոսի կենսագրությանը և մեծ ծովագնացի որդու հուշերից հղումներ կատարում:

Հայագետը փաստեր է բերում, ըստ որոնց՝ մինչև Կոլումբոսի կողմից Ամերիկան հայտնագործելը, բրետոնները, նորմանդացիները և բասկերը ճամփորդություններ են ձեռնարկել Ատլանտյան օվկիանոսով և հասել Նոր երկրի կղզիներին: Նույնիսկ 1508 թվականին Թովմաս Օբերը մի վայրենի է բերել Կանադայից: Ըստ որոշ աշխարհագետների՝ մինչև Կոլումբոսի ճամփորդությունները դեպի Ամերիկա բասկերը արդեն հասել էին Նոր երկրի կղզուն: Սակայն մինչև Կոլումբոսը եղած ուղևորությունները գիտական չէին. Կոլումբոսի հայտնագործությունը անմահ է, դա երևում է մեծ ծովագնացի հուշերից, որը հաղորդում է նրա որդին՝ Ֆերդինանտը, իր հոր կենսագրության մեջ: Այդ կենսագրությունից իմացվում է, թե հայտնագործումից 15 տարի առաջ՝ 1477-ին, Կոլումբոսը Ատլանտյան օվկիանոսով նավարկել է դեպի հյուսիս-արևմուտք: Իսպանիայի բոլոր պատմաբանները համերաշխ են մի հարցում, որը վերաբերում է բիսայական ծովագնացներին, որոնք լավագույնն էին ողջ Իսպանիայում: Իսկ Մարտիրոս Երզնկացին Ատլանտյան օվկիանոսով 67 օր ճամփորդել է հենց բիսայացիների նավով, և նրա ուղեգրությունն այս առումով առանձին արժեք է ստանում: Փոքր-ինչ կասկած չի կարելի ունենալ, որ Մարտիրոս Երզնկացին հենց բասկերի նավով է մեկնել Ատլանտյան օվկիանոս. «Նա մնացել է ծովի վրա 68 օր, և նրա վերադարձը Իսպանիայի կողմերը եղել է 1594թ. հունիսի 14-ին կամ 15-ին»⁸: Սեն-Մարտենը ուշագրավ մեջբերում է կատարում Մ.Երզնկացու ուղեգրությունից, որից պարզ

⁸ „Journal Asiatique”, 1826, Décembre, p. 340.

երևում է, որ նավը չի եղել առևտրական և արկածախնդիր նպատակներ է ունեցել: Ահա թե ինչ է ասել նավապետը հայ հոգևորականին, նախքան նավի վրա բարձրանալու թույլտվություն տալը. «Կվերցնեն նավիս վրա, ասացեք նրան, որ իմանա, ես օվկիանոս եմ գնում, իմ նավը առևտրականի համար չի, նավի վրայի բոլոր մարդիկ ծառայողներ են: Մենք մեր կյանքից ձեռք ենք քաշել և Աստծուն ենք ապավինել, մտածում ենք, ուր բախտը մեզ տանի, Աստված կփրկի, որ շրջենք աշխարհը: Մենք չգիտենք, թե քամիները մեզ ուր կտանեն, բայց Աստված գիտի»⁹:

Համենատուրթունից պարզվեց, որ Մատենադարանի ձեռագրերում որոշ փոքրիկ հատվածներ բացակայում են: Օր.՝ վերոբերյալ հատվածում Վ.Հակոբյանի բնագիրը չունի «թե քամիները մեզ ուր կտանեն» հատվածը»¹⁰:

Վերոհիշյալ հատվածից հետո Սեն-Մարտենը եզրահանգում է. «Կարող է լինել ավելի պարզ մի լեզու՝ համոզվելու համար, թե խնդիրն առևտրական կամ ձկնորսական սովորական ձեռնարկի մասին չէ, որովհետև այս շարժառիթները բավական բացահայտ անտեսվում են այս խոսքերով, այլ խնդիրն իրապես վերաբերում էր նոր երկրներ փնտրելուն, ի վերջո հայտնագործությունների համար արված մի իսկական ճանփորդության»¹¹:

Հարմար առիթ է խոսելու այս ուղեգրության ճանաչողական արժեքի մասին: Նախ պարզ է դառնում, որ Մարտիրոս Երզնկացին կարողանում է երկար տարիներ շրջել Եվրոպայի երկրներում՝ Իտալիայում, Գերմանիայում, Անգլիայի Պաղեսկալե մասում, Ֆրանսիայում, Իսպանիայում՝ իր հետ ունենալով Հռոմի պապի հատուկ արտոնագիրը, որը նրան օգնում է նաև Ատլանտյան օվկիանոսում 68 օր նավարկելու թույլտվություն ստանալու նավապետից: Բոլոր այն եկեղեցիները, որոնք այցելել է նա, հոգևորականները ցուցաբերել են սրտաբաց ընդունելություն, որը նա ամեն անգամ նշում է, նրան ընդունել և լսել է նաև Իզաբել թագուհին:

Իր այցելած վայրերը հայ եպիսկոպոսը նկարագրում է խիստ համառոտ, սակայն ճշգրիտ: Հիշենք Վենետիկի նկարագիրը. «Վենետիկը մեծ և փառավոր քաղաք է՝ կառուցված ծովի մեջ, նրանում կա 74.000 տուն, այն հոյակապ է և շատ մեծահարուստ: Այդ քաղաքում կա մի մեծ եկեղեցի, ուր կարող են մտնել 10.000 մարդ, լրիվ զարդարված է ոսկով. սուրբ Մարկոս ավետարանիչի եկեղեցին է: Ներսում երկու երգեհոններ կան, երկու ոսկե թևավոր առյուծ կա ներսում: Շատ եկեղեցիներ կան քաղաքում, ողջ քաղաքում կան շատ վանքեր, բոլորը կառուցված ծովի մեջ: Սուրբ Մարկոսի եկեղեցու դիմաց կա մեծ հրապարակ: Շատ բարձր դռան վերևում կան դեղին պղնձից ձիեր, կանգնած են մեծ-մեծ, յուրաքանչյուրը մի ոտքը բարձրացրած: Եվ հարավում՝ ծովի կողմը, վաճառականներն են: Այդ հրապարակում կանգնեցված են երկու սյուներ, մեկի վրա թևավոր առյուծ և մյուսի վրա սուրբ Գևորգի արձանը: Թագավորի (դոժի) պալատի պարիսպն ամբողջովին ծածկված է ոսկով: Եվ շատ այլ տեսակ-տեսակ բաներ կան, որ անհնար է նկարագրել այդ քաղաքի գեղեցկությունը»¹²:

⁹ *Նույն տեղում, p. 366-367.* „Je le recevrai dans mon vaisseau; mais dit-il que je vais parcourir la mer universelle, que mon vaisseau ne contient aucun marchand, et que les hommes qui s’y trouvent sont tous employés à son service. Pour nous, nous avons fait le sacrifice de notre vie; nous mettons notre seul espoir en Dieu, et nous pensons que là ou la fortune nous portera. Dieu nous sauvera. Nous allons faire le tour du monde; il ne nous est pas possible d’indiquer où les vents nous porteront, mais Dieu le sait”.

¹⁰ *ՏԵՆ «Տեղեկագիր», 1957, № 6, էջ 109:*

¹¹ „*Journal Asiatique*”, 1826, Décembre, p. 343.

¹² *Նույն տեղում, p. 347-348.*

Ով եղել է Վենետիկում, կհամոզվի՝ կարծես Մարտիրոս Երզնկացին գրել է այսօրվա Վենետիկի մասին:¹³

Նույն կերպ ճշգրիտ նկարագրված են Հռոմի սրբավայրերը, ուր առաջին հերթին հայ եպիսկոպոսն այցելել է սուրբ Պողոսի և Պետրոսի գերեզմանները: Նա եղել է նաև Հռոմի մոտ գտնվող այն վայրում, ուր Քրիստոսը երևում է սուրբ Պետրոսին և հարցնում է. «Յո՞ երթաս»: Այդ տեղում հիմա կա եկեղեցի և ներսում դրված լեռ գրող, «Յո՞ երթաս» վեպի հեղինակ Հենրիկ Սենկևիչի կիսանդրին: Մարտիրոս Երզնկացին խոսում է Հռոմի մոտ գտնվող կատակոմբների մասին, ուր թաղվում էին ծպտյալ քրիստոնյաները և եկեղեցու սրբերը: Տեսել է Ներոնի պալատը, քրիստոնեական ուրիշ սրբավայրեր ու այդ ամենով հիացած է: Նույնքան սքանչացած է Փարիզով, որի գլխավոր եկեղեցու մասին ասում է, թե մարդ լեզվով չի կարող պատմել դրա գեղեցկության մասին:

Սեն-Մարտենն ասում է. «Պապը, որ ապրել է այդ ժամանակահատվածում, եղել է Իննոկենտիանոս XI-ը» („Le pape qui vivait à cette époque était Innocent XI”)¹⁴: Սակայն Հռոմի Իննոկենտիանոս XI պապը ապրել է ավելի ուշ (1611-1689)¹⁵: Երզնկացուն այդքան ջերմորեն ընդունել է հավանաբար Իննոկենտիանոս VIII-ը, որը պապ էր 1684-1692թթ.:

Սեն-Մարտենը իրավացիորեն է արժեքավորել Մարտիրոս Երզնկացու ուղեգրությունը. այն այսօր էլ պահպանում է իր ճանաչողական արժեքը:

¹³ Միմենոն *Լեհացին Վենետիկի Սուրբ Մարկոսի տաճարի մասին XVII դարում գրում է. «Նախ գնացինք Սան-Մարքո, որ է Մարկոս ավետարանիչը, և ավագ և մեծ եկեղեցի է: ...իսկ վերևում՝ բրոնզե չորս ամեհի ձի: ...Մարդ ինչքան նայեր, չէր կշտանա գեղեցկությունից: Եվ այն ծուլած ձիերը ոսկու նման փայլում էին և իրար նայում որպես կենդանի (Տե՛ս Միմենոն Լեհացի, Ուղեգրություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Արշակ Մադոյանի, Երևան, 1997, էջ 45):*

¹⁴ „Journal Asiatique”, 1826, Décembre, p. 350.

¹⁵ Տե՛ս „Petit Robert – 2”, p. 889.

**գ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԻՒԹԱՐՅԱՆՆԵՐԻ
«ԸՆՏԻՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ» ՇԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ**

ՍԵՆ-Մարտենի ուշադրության կենտրոնում է եղել նաև Վենետիկի Մխիթարյանների «Ընտիր մատենագիրք» շարքը, որի առաջին հատորը նվիրված է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» աշխատությանը, որը լույս է տեսել 1826թ.: Հայագետի հոդվածն ունի ճանաչողական մեծ արժեք: Նա միջազգային հայագիտության ուշադրությունը հրավիրում է արդեն լույս տեսած երեք կարևոր մատյանների վրա՝ Եզնիկ Կողբացու, Մովսես Խորենացու և Եղիշեի: Կարևոր են այդ փոքրածավալ գրքերի համառոտ նախաբանները: Ներկայացնում ենք դրանք.

**Եզնիկ Կողբացի «Եղծ աղանդոց»
Ձեկուցումն**

«Զթողացուցանէ չափ մատենիս աւելի քան զկարելորացս ազդումն կանխաբանել: Օրինակ տպագրիս ձեռագրեալ է ի թուիս ԶԻԹ, յոր յամխորշելի վրիպակաց տառիցն՝ որ ինչ ուրեք յայտնի գուշակերն՝ ուղղեալ, զկարելորսն՝ որպէս էր յօրինակին՝ աստղանիշ ներքոյ դրօշմեցաք և զանյօդաւոր զմիահետ գրչագիրն արարաք ի գիրս և ի գլուխս: Յաւելուածն յետոյ մատենիս Եզնկայ Վարդապետի Խրատք ի վարս հարանց Նեղոսի սուրբ հօրն ընծայի, այլ սա չիք ի յոյն բնագրին, թէպէտ և մատենագրութիւնք իսկ նորա ոչ ամենայն անկորուստ կան»:³

**Մովսես Խորենացի «Պատմութիւն Հայոց»
Ազդ**

«Դոյզն նշխար աւանդից նախնեաց յայս գանձ մատենի ամփոփեալ ի բազմերախտ ալեւոր ծերոյն Խորնոյ և ի հրոյ և ի հինէ հագիւ զերծեալ, այս չորիւր տեսանէ զլոյս գրաւորական, ոչ ի միոյ անստոյգ օրինակէ, որպէս հինքն, այլ ի չորից՝ մին ԶԾԲ ամի, մեսն ՌճԻ, մեսս եւս ՌՃԼԲ, և այլ անյայտ: Ի չորից կալաք միշտ զբազմացն սակաւ ուրեք, ուր խանգարանաց կարծիք էին կամ երկպառակ գրչագիրք, զմիոյն եւեթ կամ զերկուցն մեծարեալ ընտրով, զայլոց զկարելորսն և պիտոյս ի վերջէ դրօշմեցաք: Եւ որ յայտնի ինչ ուրեք վրիպակ միաբան օրինակացն ուղղեալ իցէ, արժանիքն յիշատակի աստեղանիշ կան ի կարգին: Այլուն տեղոյ և պատեհի գործ եղիցի զբնաւ այլ և այլ ընթերցուածսն նշանակել, զմերոյ ընտրելոյն տալ զհաւաստիս կամ ուղղել զսխալն, որուն հմտագոյն սիրաբանիցն փութոյ ակն ունիմք»:⁴

**Եղիշէ «Վասն Պատերազմին Վարդանանց»
Առ Եղիշէ**

«Որ ընդ արիւնոռոգ մարդս Աւարայրի մնչես տակաւին ի վերայ վարդագոյն ճապաղեաց դիւցազինգ սիրայնոյ և արիագունդ պասակակցացն, անտի թեւածեալ ի

³ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826, էջ 3:

⁴ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1827, էջ 56:

Շաւարշական ախորժ հովանիս՝ զտապ սրտիդ խնդրես հանգուցանել յորոճս աստուածեղէն իմաստից: Ոգի վսեմախօս՝ միշտ քաղցրաբարբառ ի լուր հայրենեաց խոնարհեսցի ունկդ հեշտալուր ի պաղատախառն ուղերձ, որ ի Յանգրին վտարանդի աչեաց նուազ աղերսիւ առ քեզ սլանայ մըմունջ որդեգորով՝ ի նուէր փոխարինի հայրականաց քոյոց վաստակոց ծնօղ եղելոյդ գեղածաղիկ շնորհի անբիծ ախորժակաց հայկազանց, հոմերական մըցող նուագաց, ո՛վ մեծ ի բարերարս հայկեան դպրութեանց և ի խրախոյս աստուածապաշտ կարգաց հանդիսի, ոսկի քանդակաց արժանաւոր յաւերժ արձանաց, զոր թէ ոչ կանգնեցին յոլով դարի հաստահարուստք՝ փոխան ընկալցիս յանօսութենէ զդրուագ բանի, որ քանզի դու քեւ պատուիս զքեզ ընծայէ քեզ ի քոյին բարգաւաճանս և քեւ ի մեր, եթե ճանաչող միայն իցենք փառաց հայրենականաց, որ յոսկեղէն տառիցդ փայլատակեալ բնիկ ճաճանչ թորգոմական պարծանաց ի լոյս աշխարհի:

Աղէ միանգամ, Հայր, հաշտ ակամբ ակնարկեա ի սա, և *գեղեցկասէր աչացդ լինի արժանի*:⁵

Հետաքրքիր է, որ «Ընտիր մատենագիրք» մատենաշարի գրքերն առանձնապէս հարուստ չեն գիտական ծանոթագրութիւններով: Դրանք ամեն գրքի վերջում ունեն անվանացանկեր, միայն թե Եզնիկի «Եղծ աղանդոցի» «Ցանկ անուանց» հատվածում անձնանունների և տեղանունների հետ կան նաև այլ բառեր: Ահա «Ա» տառից օրինակներ՝ Աբիմելեք, Աթենք, Ագատութիւն, Աղանի, Աղուէս, Աճել և այլն: Մովսես Խորենացու և Եղիշեի պատմութիւնների վերջում դրված «Ցանկ անուանց» հատվածում միայն տեղանուններ ու անձնանուններ են. Եղիշեի բնագրին հաջորդող 382-392 էջերը տարընթերցվածներ են:

Սեն-Մարտենը Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցի» և վերոհիշյալ երկու գրքերի հրատարակումը համարում է քննական: Հայագետը ներկայացնում է Եզնիկ Կողբացու իրեն հայտնի կենսագրական տվյալները: Եզնիկը ապրել է V դարում: Նրան ժամանակակից երկու մատենագիրներ՝ Կորյունը և Մովսես Խորենացին, Եզնիկին ներկայացնում են որպէս սուրբ Սահակ Պարթևի և սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ: Իրավացիորեն Սեն-Մարտենը այս երկու մեծանուն լուսավորիչներին համարում է «հայ գրականության հիմնադիրներ»: ⁶ Եզնիկը խիստ հմուտ էր ասորերենի մեջ, և դրա համար էլ ուսուցիչները նրան ուղարկում են Եդեսիա՝ այնտեղ եկեղեցու հայրերի կարևոր գործերը հայերեն թարգմանելու համար: Լի եռանդով ու իր հայրենիքի հոգևոր կյանքին նոր հաջողություններ բերելու կամքով՝ Եզնիկը մեկնում է Կոստանդնուպոլիս՝ հունարեն գրքեր թարգմանելու: Այնտեղ իրար են հանդիպում Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները՝ Ղևոնդը, Կորյունը, Հովհանն ու Արծանը. «Որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոս Բիւզանդացուց»: ⁷ Կոստանդնուպոլիսից Եզնիկը և մյուս աշակերտները բերում են Եփեսոսի ժողովի որոշումները և Տարոնում՝ Աշտիշատում, հանձնում են Սահակ Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին: ⁸

Եզնիկ Կողբացին կյանքի վերջին տարիներին եղել է Բագրևանդի և Արշարունիքի եպիսկոպոսը և այդ պաշտոնում էլ մասնակցել է 450-ին պարսից արքա Հազկերտ Երկրորդին ուղղված պատասխան «Թղթի» կազմելուն, որով հայերը մերժում են զրադաշտական կրոնը ու հավատարիմ մնում քրիստոնեությանը:

⁵ Եղիշե, Վասն պատերազմին Վարդանանց, Վենետիկ, 1828, էջ 5-6:

⁶ „...les fondateurs de la littérature arménienne”. (Տէ՛ս „Journal des savans”, Paris, 1829, Juillet, p. 433).

⁷ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 424:

⁸ Նույն տեղում, էջ 426:

Սեն-Մարտենը հիշեցնում է, թե ինքը „Mémoires... sur l'Arménie” գրքի երկրորդ հատորում զետեղել է պարսից արքայի՝ դավանափոխություն պահանջող հրովարտակի ֆրանսերեն թարգմանությունը (տե՛ս „Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie”, t. II, p. 472-478): Նա հիշեցնում է, թե Եզնիկի «Եղծ աղանդոց» երկի վերջում դրված են խրատներ՝ քաղված սուրբ հայրերի երկերից:

Հայագետը ծանոթ է Եզնիկ Կողբացու երկի առաջին հրատարակությանը, որը լույս է տեսել 1762-ին Ջնյուռնիայում:⁹

Նա համենատուն է «Եղծ աղանդոցի» երկու հրատարակությունները: Ջնյուռնիայի հրատարակության մեջ փիլիսոփայի գիրքը բաժանված է յոթանասունհինգ գլուխների, իսկ Վենետիկի 1826 թվականի հրատարակությունը բաղկացած է չորս գրքերից: Առաջին գիրքը նվիրված է հեթանոսական կրոնների հերքմանը, երկրորդը նվիրված է զրադաշտական կրոնին, երրորդը հերքում է հույն փիլիսոփաների ուսմունքը, իսկ չորրորդը՝ Մարկիոնի ուսմունքը: Հայագետը գրում է. «Եզնիկի երկը ինձ թվում է առավել հետաքրքիր, քան միևնույն ժանրով ստեղծված նույն ժամանակում ապրած հույն հայրերի և աստվածաբանների գործերը»:¹⁰

«Եղծ աղանդոցի» առաջին գլխում ներկայացված են հեթանոսական կրոնների վարդապետություններից օրինակներ. դրանք ներկայացնում են այն կռապաշտական դրսևորումները, որոնք եղել են հին Հունաստանում, Փոքր Ասիայում, Ասորեստանում, Եգիպտոսում և Բաբելոնում: Այդ հատվածը Եզնիկն անվանում է «Եղծ աղանդոց հեթանոսաց»: Հեթանոս բառը հայերենին է անցել հունարենից, ինչպես շատ ուրիշ բառեր մտան հայերենի մեջ, երբ քրիստոնեությունը Հայաստանում դարձավ պետական կրոն: Առաջին գրքում Եզնիկը բացատրում է, թե անհնար է հասկանալ Աստծուն, եթե զոյի խնդիրներում հույն մատերիալիստները դնում են նյութը, «զոր հիւղն կոչեն», դրա հայերեն բացատրությունն է. «այն ինչ նշանակում է մատերիա» („ce qui signifie matière”): Եզնիկը հրաշալի ձևով բացատրում է, թե Աստված չի կարող լինել չարիքի պատճառ, որովհետև չարի պատճառը սատանան է. «Քանզի սատանայ յերայեցւոց և յասորւոց լեզուէ խտտորեալ թարգմանի»: ¹¹ Այնուհետև Եզնիկը բացատրում է, թե ինչ է հոգին: Եզնիկը հոգին իր թեթևության պատճառով համենատուն է քանու հետ. «Հոգիս կոչէ զնոսա վասն արագութեանն, որպէս զի ասիցէ, թե քան զհողմս թեթևք են»:¹² Սեն-Մարտենը հիշեցնում է, թե Եզնիկն ասում է՝ երբայերեն, հունարեն և ասորերեն հոգի և հողմ բառերը նույնն են. «Քանզի ոգւոյ և հողմոյ անուն երբայեցերէն և յունարէն, և ասորէն և ասորերեն նույն է»:¹³

Սեն-Մարտենը համոզված է, թե Եզնիկի երկի առաջին գրքի վերջին հատվածները կարող են շատ հետաքրքիր լինել այն մասնագետների համար, որոնք զբաղվում են հին առասպելաբանությամբ, որովհետև հայ մատենագրի երկը նրանց կմատակարարի հետաքրքիր փաստեր: Եզնիկը խոսում է ոչ միայն դևերի մասին, այլև առասպելական էակներ հուշկապարիկի, համբարուի, պարիկի մասին. «Յուշկապարկաց ասեն բնակել յաւերակսն, զոր յոյն լեզու իշացուլս ասէ»:¹⁴

⁹ *Տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, Գիրք ընդդիմութեանց, Ջնյուռնիա, 1762-1763:*

¹⁰ „L'ouvrage d'Eznik me paroît plus intéressant que la plupart des écrits du même genre composés par les pères et les théologiens de l'église grecque qui vivoit à cette époque” (տե՛ս „Journal des savans”, 1829, Juillet, p. 435).

¹¹ *Նույն տեղում, p. 436.*

¹² *Նույն տեղում:*

¹³ *Նույն տեղում:*

¹⁴ *Նույն տեղում, p. 437.*

Եզնիկը խոսում է նաև արալեզների մասին, որոնք լիզում են պատերազմում ընկածների վերքերը: Հայագետը կարծում է, թե դրանք վամպիրների մի տեսակն են:¹⁵ Փիլիսոփան թվարկում է նաև նահանգներին¹⁶:

Հայագետը Եզնիկի գրքի այս հատվածը գնահատում է որպես եզակի երևույթ ողջ հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ: Նա, ըստ Եզնիկի, բացատրում է, թե ինչ է նշանակում դյուցազունք բառը. «դյուցազունք, այսինքն՝ աստվածների զավակներ»:¹⁷ Դևերը չար էակներ են նաև զրադաշտական կրոնում և համարվում են չարիքի արարիչ Ահրիմանի խավարի ծնունդները, որոնք տարածում են մահ:

Սեն-Մարտենը խոստանում է առանձին հոդվածներով անդրադառնալ «Եղծ աղանդոցի» մյուս երեք գրքերին, հատկապես պարսից կրոնին նվիրված հատվածին, որը բոլորովին նոր և ճշգրիտ փաստեր է հայտնում զրադաշտական կրոնի մասին: Տեղին է հիշել Ն.Ադոնցի՝ Եզնիկ Կողբացուն տված գնահատականը. «Հին մատենագիրների շարքում Եզնիկ Կողբացին այն բացառիկ դեմքերից է, որ պահել է զոմե ցայժմ իր ավանդական հռչակը ամուր և անբասիր:

...Եզնիկը մնացել է անխոցելի և ամեն տարակուսանքից վեր: Չէ թե միայն ոճի և բովանդակության կողմից, այլև հավաստիության տեսակետից Կողբացու փոքրիկ երկը հաշվում է հայ գրականության պարծանք»:¹⁸

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նհանգ - (պարսկերեն *nihang*, կոկորդիլոս): 1. Անորոշ տեսակի ջրային միակերպ հափշտակիչ զագան: 2. Առասպելական ջրային հրեշ, ծովային վիշապ (տե՛ս Ստ.Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 3, Գ-Ո, Երևան, 2010, էջ 466:

¹⁷ „Ditsazounek, c'est-à-dire, les enfans des dieux” (տե՛ս „Journal des savans”, 1829, juillet, p. 438).

¹⁸ Ն.Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, Բ, Երևան, 2006, էջ 131:

Է) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ Ղ.ԻՆՃԻՃՅԱՆԻ
«ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆ ԶԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ» ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության նշանավոր դեմքերից Ղուկաս Ինճիճյանը (1758-1833) եղել է Սեն-Մարտենի ժամանակակիցը: Նա բազմակողմանի զարգացած մտավորական էր՝ աշխարհագետ, պատմաբան, բանասեր, թարգմանիչ, ազգագրագետ: Զատկապես կարևոր է նրա ներդրումը Ստեփանոս Ազոնցի «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» 11 հատորանոց կոթողային աշխատության ստեղծման գործում: Այդ հատորները ծանոթ էին Սեն-Մարտենին և ընկած են նրա «Յիշատակարաններ...» կոթողային աշխատության հիմքում: Սեն-Մարտենը ուշադիր հետևում էր Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հրապարակումներին և երբեմն գրախոսություններով անդրադառնում էր դրանց: Նա քննախոսում էր հատկապես այն գործերը, որոնք իր հետաքրքրությունների շրջանակում էին: Ահա դրանցից մեկն էր Ղուկաս Ինճիճյանի «Ստորագրութիւն հին Զայաստանեայց» աշխատության գրախոսականը՝ տպագրված 1828 թվականին „Journal des savans” ամսագրում:

Չողվածի վերնագրում հայագետը բարեխղճորեն նշում է, որ «Ստորագրութիւն հին Զայաստանեայց» աշխատությունը նվիրված է հին Զայաստանին՝ մասնավորապես Մեծ Զայքին և լույս է տեսել Վենետիկում 1822-ին (1271 de l'ère arm., հայոց թվականության 1271-ին) ու բաղկացած է 553 էջերից:

Սկզբում հայագետը հիշեցնում է, թե որքան աշխատասեր, վաստակաշատ, քաջահմուտ գիտնական է Ղ.Ինճիճյանը, որը ստեղծագործում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունում՝ շուրջ մեկ դար առաջ Մխիթար Սեբաստացու կողմից հիմնադրված գիտական կենտրոնում:

Ղուկաս Ինճիճյանը գնահատվում է որպես մեծ փորձ ունեցող աշխարհագետ, որովհետև նա մասնակցել է „Géographie universelle” («Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի») հատորների ստեղծմանը, որի առաջին գիրքը լույս է տեսել 1806թ.: Այդ տասնմեկ հատորները լիովին ինքնուրույն գիտական շարադրանք են և ծաղկաքաղ չեն եվրոպական համանման աշխատություններից, հատկապես նրանցում չէք գտնի Ֆրանսիայի, Անգլիայի կամ Գերմանիայի լավագույն աշխարհագետներից կատարած ընդօրինակումներ:¹

«Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» աշխատության առաջին հատորն ամբողջությամբ շարադրել է Ղուկաս Ինճիճյանը: Նրանում ֆիզիկական և քաղաքական աշխարհագրության բնագավառի արժեքավոր նկատումներ կան ոչ միայն Մեծ Զայքին վերաբերող, այլև Թուրքիային և Պարսկաստանին, նաև այն հայերին, որոնք ապրում են Փոքր Ասիայում, Սև և Միջերկրական ծովերի արանքում եղած տարածքում՝ Տրապիզոնից մինչև Ալեքսանդրապոլ: Այդ հատորի նյութերը խիստ հետաքրքրական են XIX դարի աշխարհագետների համար:

«Ստորագրութիւն հին Զայաստանեայց» աշխատությունը լիովին նորություն է: Դրանից իմացվում է, որ հնում Մեծ Զայքը բաղկացած է եղել 15 նահանգներից, որոնց անունները տրված են Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյցի» մեջ: «Ինչպես «Յիշատակարաններում», այնպես էլ այս գրախոսության մեջ Սեն-Մարտենը հիշեցնում է, թե

¹ „Journal des savans”, Paris, 1828, Septembre, p. 532.

«Աշխարհացոյցը» կապ ունի IV դարի վերջում հունարենով գրված Պապ Ալեքսանդրացու աշխատության հետ:

Սեն-Մարտենի կարծիքով «Աշխարհացոյցում» եղած անվանումները ձեռագրերն արտագրող գրիչների կողմից երբեմն կրել են որոշ փոփոխություններ, սակայն Ղ.Ինճիճյանի ձեռքի տակ են եղել «Աշխարհացոյցի» մի շարք ձեռագրեր, ինչպես նաև Ամստերդամի², Մարսելի³, Լոնդոնի⁴ և Վենետիկի⁵ հրատարակությունները:

Ղ.Ինճիճյանի երկարատև ճշգրտումներից հետո նահանգների և գավառների անուններն, անշուշտ, ստույգ են. «Այս բարեխղճորեն կատարված աշխատանքից հետո կարծում են, որ գրեթե կասկած չկա բոլոր անվանումների ճշգրիտ ձևի վերաբերյալ»:⁶

Աշխարհագետը հին Հայաստանը սկսում է նկարագրել Բարձր Հայքից և հասնում է մինչև Այրարատ նահանգը, որը տեղադրված է Հայաստանի սրտում, ինչպես այն կոչում են ազգային մատենագիրները:

Ղ.Ինճիճյանը գրում է. «Հասաք ի ստորագրել զվերջին նահանգ մեծին հայոց, Հոյակապ Հռչակաւոր և Ականաւոր անուանեալ ի Ղազարայ»⁷. ուրանօր զմերոյ քերթողահօրն ի դէպ առեալ բան ³. 20 ճահագրեսցուք: Եւ այժմ ահա զուարճացայց ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս մերում իսկ բնիկ նախնոյն, յորում սերունդք (տեղիք) թագաւորութեանն հասանեն յաստիճան»⁸: Ղ.Ինճիճյանը նշում է, թե Խորենացին նահանգը կոչում է Այրարատ: Եվ նույն էջի տողատակում գրում է. «Սկրօտէրիոս կամ Շրօտէր (որպէս բերէ հնչումն գերմանացւոց) ի գանձարանի արամեան լեզուի զանուն Արարատ ոչ անդէպ ստուգաբանէ Արայի արատ, որպէս թէ անդ արատաւորեցաւ գեղ Արայի գեղեցկի իւր մեռնելովն, զի և Խորենացի անդէն ի դաշտին դիպեալ ակնարկէ զմահ Արայի»⁹:

Սեն-Մարտենն արձանագրում է, թե Ինճիճյանը նշում է Այրարատ նահանգի քաղաքները, ավանները, վանքերը և տեղագրական այլ կարևոր վայրերը: Նա հատկապես կարևորում է հեղինակի հաղորդած փաստերը, որոնք քաղված են դեռևս չտպագրված հայ մատենագիրների երկերից, որոնց ձեռագրերը չեն եղել իր ձեռքի տակ: Ինճիճյանը կարևոր քաղվածքներ է բերում հայ մատենագիրների անտիպ կամ հրապարակված գործերից, որոնք ձեռք է բերել Կոստանդնուպոլսից կամ Վենետիկից, բավական է ասել, թե նա օգտագործում է մատյաններ, որոնք չկան Փարիզի գրադարանում: Նա հատկապես օգտագործում է Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Եղիշեի ու Ղազար Փարպեցու արդեն տպագրված գրքերը: Իսկ ձեռագիր մատյաններից փաստեր է քաղում Արիստակես

² Մովսես Խորենացի, Աշխարհացոյց, Աղուէսագիրք, Ամստերդամ, 1668:

³ Մովսես Խորենացի, Աշխարհացոյց, Աղուէսագիրք, Համառօտ վիպասանութիւն, Մարսել, 1683:

⁴ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն եւ աշխարհագրութիւն, հայերեն և լատիներեն լեզուներով, Լոնդոն, 1736:

⁵ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխարհագրութիւն, Վենետիկ, 1752:

⁶ „Après ce travail, fait avec conscience, je crois qu'il ne doit presque plus rester de doute sur la véritable forme de toutes ces dénominations” (տե՛ս „Journal des savans”, 1828, sept., p. 534):

⁷ «...զգաւառն Այրարատու, զհոյակապն և զհռչակաւորն և զականաւորն, զամենաբոյսն, զամենաբուխն, զամենալինն, զամենագիւտըն ի շահս և ի դարմանս մարդկային պիտոյիցս կենաց և վայելչութեան և սթափութեան: ...զանձել անձանց շահս և զվայելս այսր աշխարհիս ի մեծութիւն թագաւորաց և ի հաստատութիւն հարկահանաց, զոսկի և զպղինձ և զերկաթ և զպատուական քարինս...» (տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Զննական բնագիրը Գ.Տեր-Սկրտչյանի և Ստ.Սալխասյանցի, Երևան, 1982, էջ 22):

⁸ Ղ.Ինճիճյան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Սե՛ծ Հայք, Վենետիկ, 1822, էջ 376:

⁹ Նույն տեղում:

Լաստիվերցուց, Վարդան Բարձրաբերդցուց, Ասողիկից, Կիրակոս Գանձակեցուց և Սյունիքի մետրոպոլիտ Ստեփանոս Սյունեցու պատմությունից:

Սեն-Մարտենը հիշեցնում է, թե ինքը թարգմանել է Ստեփանոս Սյունեցու պատմությունը ֆրանսերենով և այդ պատմիչի երկի այն հատվածները, որոնք օգտագործում է հայ աշխարհագետը, շեշտում են երկի կարևորությունը Հայաստանի պատմության համար: Խոսում է նաև Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկի մասին, որպես հայկական շատ նշանավոր նախարարական գերդաստանի պատմություն: Արծրունիների ծագման մասին գաղափար են տալիս թե՛ Հին կտակարանի «Գիրք թագաւորացը» և թե՛ հենց ինքը՝ Թովմա Արծրունի: Հին կտակարանում ասվում է, թե Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորը վերադառնում է Նինվե և երբ Նեսաք աստծու տաճարում երկրպագություն էր անում, նրա որդիները՝ Ադրամելեքն ու Սարասարը սրով զարկում են իրենց հորը ու փախչում են Արարատի երկիրը:¹⁰

Թովմա Արծրունին իր պատմության տարբեր էջերում խոսում է Սենեքերիմ թագավորի որդիների՝ իրենց հորը սպանելու և Հայաստան փախչելու մասին, անգամ խութեցիների ապստամբությունը նկարագրելու ավարտին հիշեցնում է. «Սրանք ասորեստանցի ռամիկներ են, որ գաղթեցին Ադրամելեքից և Սանասարից՝ Ասորեստանի և Նինվեի թագավոր Սենեքերիմի որդիներից հետո և նրանց անունով իրենց անվանեցին Սանասարացի»¹¹:

Մասնագիտական աչքն իսկույն նկատում է, թե Թովմա Արծրունու աղբյուրը եղել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», ուր պատմահայրը գրում է. «Եւ ի մոռացումն եկն արդեօք յաղագս Սենեքերիմայ, քանզի ութսուն, աւելի կամ պակաս, ամօք յառաջ քան զթագաւորութիւնն Նաբուգոդոնոսորայ էր Սենեքերիմս կացեալ արքա Ասորեստանի, որ զերուսաղէմ պաշարեաց առ Եգեկիայիւ Հրէից առաջնորդաւ, զոր սպանեալ որդւոց նորա Ադրամելեքայ և Սանասարայ՝ եկին փախստական առ մեզ»¹²:

Սեն-Մարտենն արձանագրում է, թե հայ պատմիչների մատյանները մեծապես օգնել են իր կարևոր երկի՝ „Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie” գրքի երկու հատորների երևան գալու ժամանակ, սակայն Ղ.Ինճիճյանի «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» երկը ընծեռում է նոր նյութեր, որոնք իրենց տեղը կգտնեն վերոհիշյալ հատորների նոր հրատարակության ժամանակ: Ցավոք, Սեն-Մարտենի այս ցանկությունը, ինչպես նաև հայագիտության բնագավառին վերաբերող շատ ու շատ ծրագրեր մնացին անկատար վաղաժամ մահվան պատճառով:

Սեն-Մարտենը ազնվորեն խոստովանում է, թե 1818 և 1819 թվականներին լույս տեսած „Mémoires”-ի երկու հատորներում անշուշտ եղել են որոշ սխալներ՝ կապված հայ մատենագիրների երկերի հետ, սակայն ինքը քաղվածքներ ունի արաբ և պարսիկ մատենագիրներից, որոնց հաղորդած փաստերը շատ կարևոր են Հայաստանի պատմության համար:

Հայագետը բանավիճում է Ղ.Ինճիճյանի մի քանի անվանումների եզրույթների, բառերի առումով: Դրանցից մեկը վերաբերում է «լեսուր» բառին, որը հայագետի կարծիքով պետք է կարդալ «կլեսուր»: Ըստ Սեն-Մարտենի դիտարկման՝ Կլեսուրը տեղանուն է դառնում: Հայագետը բերում է Ղ.Ինճիճյանի մեջբերումը Թովմա Արծրունու պատմությունից. «Վարդան Մամիկոնյան... խոյս տուեալ գնաց (գ)կողմամբքն Մոկաց ի խոխոմս տօրոսական լերինն ի լեսուրս Ջերմածորոյ և բնակէ յամրոցին, որ այժմ Ջռղայլ... գեղջակաբանեն»¹³: Այս

¹⁰ «Թագաւորաց», Գ, 19, 36:

¹¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978, էջ 138:

¹² Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 82:

¹³ „Journal des savans”, 1828, Sept., p. 140.

հատվածը Վրեժ Վարդանյանը՝ Թովմա Արծրունու պատմության աշխարհաբար թարգմանիչը, ներկայացնում է ըստ Ղ.Ինճիճյանի. «Վարդան Մամիկոնյանը... հեռացավ Մոկքի կողմերը, Տավրոս լեռան ծործորները՝ Ջերմածորի կիրճերը և բնակվեց այն ամրոցում, որ այժմ գեղջկական բարբառով անվանում են Ջռայլ...»¹⁴: Ծանոթագրություններում Վ.Վարդանյանը հենվում է Նորայր Բյուզանդացու առաջարկի վրա, ըստ որի էլ կատարել է թարգմանությունը. «Բնագրում «Ի լեսուրս Ջերմածորայ» (Ջերմածորը Մոկքի գավառներից էր), որը Նորայր Բյուզանդացին առաջարկում է թարգմանել «Ջերմածորի կիրճերում» (կամ կապաններում), թեև «լեսուր» բառը «կղեսուրի» (հունարեն նշանակում է «բերդ») տարածությունն է (տե՛ս այս մասին՝ Նորայր Բյուզանդացի, Տեղեկութիւն ի գիրս պատմութեան Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողիկ կոչեցելոյ, Մոսկվա, 1889 (էջ 36-37): Թարգմանելիս հաշվի ենք առել հիշյալ առաջարկը (էջ 95)»¹⁵:

Սեն-Մարտենը վերոնշյալ հատվածը թարգմանում է հետևյալ ձևով. „Vartan Mamigonien s'étant enfui, il alla vers le pays Mok dans les valles du mont Taurus, dans le Glésour de Dchermadsor, et il habita un château qu'on appelle aujourd' hui vulgairement Zergail”¹⁶.

Սեն-Մարտենի թարգմանածի հայերեն տարբերակը կլինի. «Վարդան Մամիկոնյանը խույս տվեց գնաց Մոկսի կողմերը՝ Տավրոս լեռան ծորերը, Ջերմածորի Կլեսուրը և բնակվեց մի դղյակում, որ այսօր գեղջուկ լեզվով կոչվում է Ջռզայլ»:

Նա խոսում է Տիգրանակերտ և Վարդանակերտ տեղանունների աշխարհագրական դիրքի մասին ըստ հայ և արաբ պատմիչների և ըստ Ղ.Ինճիճյանի գրախոսվող երկի: Վարդանակերտը, ըստ մի շարք արաբ պատմիչների, գտնվում է Արաքս գետի մոտ:¹⁷ Սեն-Մարտենն ասում է, թե արաբ պատմիչները՝ Իբն Յոկալը, Էդրիզին, Աբուլֆեդան, «նկարագրում են այդ քաղաքը որպես Հայաստանի հզոր քաղաք, որը գտնվում է Արաքսի ձախ ափին»¹⁸:

Ինճիճյանը նպատակադրված է նոր գրքեր նվիրել Փոքր Հայաստանին (Կիլիկիա), Փոքր Ասիային, Կովկասին, Պարսկաստանին և Ասորեստանին: Այս ծրագիրը ոգեշնչում է Սեն-Մարտենին, որովհետև այդ աշխատությունների տվյալները մեծ ծառայություն են գիտությանը: Հոդվածի վերջում Սեն-Մարտենը իր հիացմունքն է հայտնում գրքի տպագրական որակի համար և նշում է, թե Վենետիկի Մխիթարյանների գրքերը եվրոպայում հայտնի են իրենց անսխալականությամբ ու շքեղությամբ:

¹⁴ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, էջ 95:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 346:

¹⁶ „Journal des savans”, 1828, Sept., p. 540-541.

¹⁷ Վարդանակերտն, իրոք, գտնվել է Արաքսի ձախ ափին:

¹⁸ „Ibn – Haukal, Edrisi et Aboulféda désigne une ville puissante de l’Arménie située sur la rive gauche de l’Araxes” („Journal des savans”, 1828, Sept., p. 142).

դ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ՝ ՀԱՅԵՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ
ՎԵՐՋԻՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻՑ

1891 թվականին „Journal Asiatique” հանդեսում Սեն-Մարտենը տպագրում է „Note sur les Inscriptions arméniennes de Bolghari” խորագրով հոդվածը, որում անդրադարձ է կատարում Ռուսաստանի տարածքում գտնված մի շարք գերեզմանաքարերի վրա եղած հայերեն արձանագրությունների:

Հայկական գերեզմանաքարերի վրա եղած արձանագրությունները, որոնց մանրամասն նկարագիրը տալիս է Սեն-Մարտենը, պատճենած նրան է հանձնել Կլապրոտը: Այդ արձանագրությունները խիստ վնասված են, և դրանք ճշգրտորեն վերծանելը դժվար էր. այդ հարցում հնարավոր չէր հենվել անգամ դրանց ռուսերեն թարգմանության վրա, որ կատարել է Վասիլի որդի հայազգի Հովհաննեսը: Հայագետը չի կարողանում որոշել, թե այդ սխալների հեղինակը գերեզմանաքարերի վրա փորագրողն է, թե՞ առաջին պատճեններ հանողը, որովհետև երբ համեմատում է ձեռքի տակ եղած պատճենները, դրանք շատ տարբեր են ռուսերեն թարգմանություններից: Եզրակացությունը մեկն է. գերեզմանաքարերի արձանագրությունները շատ վատ էին պահպանվել այն ժամանակահատվածում, երբ Պետրոս Մեծ ռուսական ցարը ճամփորդում էր Bolgari-ի ավերակներում: Կամ գուցե հայերեն մեկնողը եղել է քիչ կրթված և հմտություն չի ունեցել գլխատառերով փորագրված տառերը ճիշտ հասկանալ և տվել է ոչ ճշգրիտ պատճեններ, ու արձանագրություններում հայտնվել են անուճներ, որոնք հայերի մոտ ընդունված չեն:

Առաջին արձանագրությունը կարելի է մեկնել այսպես՝ «Այս քարը դրվել է այս հռչակավոր քաղաքում՝ լուսահոգի Նազարովի և նրա կնոջ Մարինայի վրա՝ հայոց 986 թվին (1537թ.). „Cette pierre a été placée dans cette ville célèbre sur le défunt arménien Nazarow et sur son épouse Marina l’an 986 (1537)”¹.

Սեն-Մարտենը հիշեցնում է, թե 1537 թվականին Bolghari քաղաքը անմարդաբնակ էր: Բերում ենք հայագետի մեջբերած գերեզմանի արձանագրության հայերեն տարբերակը, որն, իրոք, խիստ տարբեր է ֆրանսերեն թարգմանությունից. «Թիւն թճճզ հանգիստ ապավահադարին իմ այրոյ քաղաք եմ պատրոնիկ և մարինոս ին արբոոի ո վար գայ քաղաք ճճասերուկ»²:

Հայագետն ասում է, թե այս պատճենը խիստ եղծված է և թվում է, թե տգետ որևէ մեկն է արել այն: Նրանում չկա նաև 986 թվականը: Հայոց տառերով դրված թվերից հետո գալիս է **հանգիստ** բառը, որ հայերի մոտ նշանակում է գերեզման („tombeau, repos), հանգիստ:

Մեկ այլ արձանագրություն հետևյալն է. «Այս հանգստապանս Յովանիսին որդի Վարդանին թիվն եճճէ»: Սեն-Մարտենը այս արձանագրությունը ֆրանսերեն է դարձնում. „Ceci est la tombe de Jean (Hovanis) fils de Vartan, l’an 551”³. Նա արձանագրության հայերեն բնագրում հայոց թվականը՝ 551թ., համարում է ոչ ճիշտ և ասում է, թե այն պետք է լիներ 211, այսինքն 757 և ոչ թե՝ 551: Այդ դեպքում գերեզմանաքարի վրայի թվականը կդառնա 1308 (այսինքն 757+551=1308):⁴

Բերվում են նաև նույն վայրում գտնվող հայկական գերեզմանաքարերի այլ արձանագրություններ, որոնց հայագետը կցում է իր գիտական բացատրությունները:

¹ Տե՛ս „Journal Asiatique”, 1831, t. 7, p. 503-504.

² Նույն տեղում, էջ 504: Բերվում է նույնությամբ:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

բ) ԱՄՓՈՓՍԱՆ ՓՈԽԱՐԵՆ

L'IMPORTANCE ACTUELLE DE L'HÉRITAGE SCIENTIFIQUE DE SAINT- MARTIN, ARMÉNISTE FRANÇAIS

Saint-Martin, arméniste français, a énoncé avec beaucoup de précision le but de sa vie, courte, mais pleine d'exploits scientifiques, dans sa lettre, écrite quelques mois avant son décès, le 22 décembre 1931, et adressée à Alexandre Humboldt¹, célèbre naturaliste. Nous y lisons: «Je suis la seule personne, du moins je le crois, suffisamment préparée qui s'est occupée de l'Arménie de manière ample et durable.

Les études consacrées à ce pays, comme vous le savez, ont fait l'objet d'une passion particulière de ma part.

Il y a quatorze ans déjà que j'ai publié le livre *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*. C'est le premier ouvrage, et l'unique jusqu'à présent, qui contient des renseignements dignes de foi, nombreux et amples. J'ai réuni, j'ai minutieusement examiné et classé tout ce qu'il était possible de réunir ici sur l'histoire et la géographie de ces peuples et États qui ont régné en Asie à partir des temps les plus éloignés, prenant l'Arménie comme centre et fondement de mes recherches»². Dans sa lettre, Saint-Martin expose avec précision le programme de quatre années qu'il devait réaliser avec le soutien matériel du tzar russe dans les villes d'Artachat, d'Armavir et d'Etchmiadzine de l'Arménie Orientale, déjà réunie à l'Empire russe, ainsi que dans les régions limitrophes du Mont Ararat, pratiquant des fouilles dans les antiques palais royaux et princiers, étudiant de nombreux monastères d'Arménie, prenant connaissance des manuscrits qui y étaient conservés. Dans la suite de sa lettre, il dit: «Voici ce qui m'encourage à vous parler de mon intention de visiter les provinces dignes d'être étudiées de l'Arménie Majeure qui a été le berceau de la race humaine et à laquelle les souvenirs de la religion et de l'histoire prêtent de l'importance»³. Saint-Martin inclut dans son programme de visiter aussi les villes de Van, d'Erzeroum et de Kars de l'Arménie Occidentale, ainsi que la Transylvanie, Venise, Moscou, Saint-Pétersbourg et Astrakan.

Jean-Antoine Saint-Martin (1791-1832) est le fondateur des études arméniennes en France. Son ouvrage fondamental *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* est une étude en deux tomes publiés à Paris en 1818 et 1819. Cette œuvre de Saint-Martin a contribué à développer l'arménologie en Europe. Dans son *Information* au début du premier tome, l'auteur écrit: «Ceci est le premier ouvrage consacré à l'Arménie en Europe. Nous voulons croire qu'il présentera des données géographiques et historiques exactes. Les différentes références et traductions qu'il contient vont jusqu'à l'an 1812»⁴.

Saint-Martin a été l'élève de Sylvestre de Sacy, orientaliste bien connu, et au début de son livre, il remarque dans sa dédicace que cette étude «contribuera à donner une notion exacte d'un pays resté inconnu jusqu'à présent»⁵.

¹ Alexandre Humboldt, aristocrate allemand, naturaliste, explorateur (1769-1859). Il a exploré l'Amérique avec Bonpland et écrit sur cette expédition le livre *Voyages aux régions équinoxiales du Nouveau Continent, fait de 1799 à 1804. Il a voyagé en Asie avec le soutien du tzar russe Nicolas Ier. Il a inscrit des progrès dans les domaines de la théorie du temps, de l'océanologie et de la géologie. Il est l'auteur de l'ouvrage *Cosmos ou Description physique du monde*.*

² « Ardzagank », Tiflis, 1893, N° 148, p. 2 (en arménien).

³ *Ibidem*, p. VII-VIII.

⁴ J.-A. Saint Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, t. I, Paris, 1818, p. IX.

⁵ *Ibidem*, p. VII-VIII.

Cet ouvrage de Saint-Martin a justifié son attente. Les arménistes d'Europe et de Russie se sont basés sur les données communiquées par lui. Il suffit de dire que dans le deuxième tome de l'Encyclopédie de Brokhaus et Efron, publié des dizaines d'années plus tard, le grand article «Arménie» est principalement emprunté au livre susmentionné⁶.

Marie-Félicité Brosset a été l'un des disciples dévoué de Saint-Martin et son biographe. En 1883, il a publié à Paris une *Notice historique sur M. J.-A. Saint-Martin*, une ode-biographie prolixe qui est une caractéristique monumentale de l'arméniste. L'auteur présente son maître comme un génie inspiré qui maîtrisait cinq langues orientales: l'arabe, l'arménien, le persan, l'assyrien et le turc; il se servait habilement du zendi et du géorgien⁷.

Quant à l'ouvrage *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, en tant que début, il le considérerait simplement comme merveilleux⁸.

Le fondateur des études arméniennes en France nous explique l'utilité pour la science européenne de l'étude de la langue arménienne et de la traduction des œuvres des auteurs arméniens. Il explique l'indifférence des Européens à l'égard de l'Arménie, de sa culture et de sa littérature par le fait que ce pays est privé de souveraineté. En Europe, les orientalistes étudient avec persévérance l'arabe, le persan, les langues hindoues, le turc et le chinois parce que ce sont les langues de pays souverains, alors que l'Arménie a perdu plusieurs fois son indépendance et se trouvait au début du XIXe siècle partagée entre trois grands États: la Russie, la Perse et la Turquie. Les Arméniens sont un peuple dispersé dans le monde entier et, malgré la perte de leur souveraineté et les persécutions subies des musulmans, ils ont conservé leur langue nationale, leur religion, leurs coutumes; et, ce qui est encore le plus important, c'est un peuple éduqué et cultivé qui a créé une littérature et une culture riches et variées. Saint-Martin trouve ce phénomène peu habituel et le met en relation avec la richesse spirituelle et les capacités mentales du peuple arménien. Il parle de l'épanouissement spirituel du Ve siècle, il énumère les œuvres que les Arméniens ont traduites du grec, du latin et du syriaque et dont une partie présente désormais une valeur d'original, puisque les originaux sont perdus. Il apprécie hautement les historiens arméniens dont les ouvrages, s'ils ne sont pas toujours volumineux, contiennent néanmoins des renseignements essentiels et dignes de foi pour les chroniques historiques; c'est de l'histoire authentique, sans déviations imaginaires, si caractéristiques pour l'historiographie orientale.

Les œuvres des historiens arméniens sont des sources de grande valeur de l'historiographie mondiale qui permettent aux orientalistes de découvrir sur les Grecs de Constantinople, les rois de la dynastie des Sassanides de Perse, les Arabes musulmans, les Turcs Seldjoukides, les Croisés, les Mongols et, en général, sur tout l'Orient des faits que ne communiquent pas les autres historiens. Ceci concerne la période entre le IVe siècle et le début du XIXe.

Saint-Martin parle avec admiration des nombreuses imprimeries que les Arméniens ont fondé à partir du XVIe siècle dans les pays les plus divers, d'Italie jusqu'en Inde: Venise, Amsterdam, Leipzig, Livourne, Pologne, Constantinople, Smyrne, différentes villes de Russie, Etchmiadzine, Madras, Nouvelle-Julfa, Marseille et ailleurs.

Saint-Martin communique sur l'Arménie des faits qui n'existent pas chez les historiens arméniens et qui sont mis à la disposition des savants grâce à lui.

⁶ F.A. Brokhaus, I. A. Efron, *Dictionnaire encyclopédique, t. II, Saint-Pétersbourg, 1890, p. 124 (en russe).*

⁷ M. Brosset, *Notice historique sur M. J.-A. Saint-Martin, Paris, 1883, p. III.*

⁸ *Ibidem.*

Même si l'on peut aujourd'hui trouver quelques inexactitudes dans le chef-d'œuvre de Saint-Martin, elles ne jettent aucune ombre sur la contribution unique en son genre qu'il a apportée aux études arméniennes, et d'autant plus à sa valeur actuelle.

L'œuvre de Saint-Martin a stimulé le développement de l'arménologie en Europe, et non seulement. Dans sa recherche consacrée à Ferdowsi, Stépanos Nazarian note avec satisfaction que la pensée scientifique européenne s'est tournée vers les pays d'Orient, alors qu'auparavant ils n'étaient pas jugés dignes d'attention, croyant que les Asiates «étaient des êtres indignes de l'attention des scientifiques, les fils perdus de l'humanité»⁹.

L'intérêt de la science européenne à l'égard du passé du peuple arménien a en quelque sorte encouragé les chercheurs arméniens à présenter avec plus de zèle la contribution de la culture spirituelle de leur nation à la science et à la culture mondiale.

De nos jours, certains savants turcs et azerbaïdjanais ne ménagent pas leurs efforts pour démontrer que l'Artsakh a toujours été un territoire azerbaïdjanais. On peut trouver la réfutation objective de ce genre de déclarations, qui n'ont rien de commun avec la science, dans le chef-d'œuvre publié déjà en 1818 par Saint-Martin.

En parlant des possessions géographiques de l'Arménie, l'auteur a recours non seulement aux communications des historiens et des auteurs arméniens médiévaux, mais il trouve la confirmation de leurs témoignages dans les sources anciennes grecques, romaines, syriaques, persanes et arabes.

Il écrit: «Les géographes arméniens, ainsi que les géographes grecs et latins, partagent ordinairement l'Arménie en deux grandes divisions. La Grande Arménie, Մեծ Հայք, qui s'étend depuis l'Euphrate jusqu'à la Mer Caspienne, et la Petite, Փոքր Հայք...»¹⁰. Saint-Martin parle en détails de la Cilicie Arménienne, ainsi que de la Première, Deuxième, Troisième et Quatrième Arménie, en notant leurs limites géographiques.

Il narre l'histoire de l'Arménie pas à pas, de siècle en siècle, notant pour chaque période quels ont été les peuples occupant de grands territoires dans le voisinage de l'Arménie. Saint-Martin puise souvent aux œuvres d'historiens tels que Strabon, Josèphe Flavius, Ptolémée et Stéphane le Byzantin.

En parlant des dynasties royales arméniennes: les Haïkaziens, les Arsacides, les Bagratides, les Roubénides de Cilicie, ainsi que du dernier roi Lusignan, Saint-Martin n'oublie pas de remarquer qu'au début du XIXe siècle, il y avait en Artsakh montagneux, au sud de Gandzak et de Barda, de petites principautés autonomes dont les seigneurs arméniens se nommaient *mélîks*: «Melikh, nom dérivé de l'arabe Mélik qui signifie roi»¹¹.

Dans le premier tome de son étude, l'arméniste français donne la «Description de la Grande Arménie» où il décrit minutieusement les montagnes, les rivières et les lacs de la Grande Arménie, ainsi que les quinze cantons avec leurs provinces.

Il considère que les trois grands lacs de l'Arménie sont le Lac de Van, le Lac d'Ourmia et le Lac Sevan. Il donne la caractéristique de chaque lac, en décrit la position géographique, la qualité de l'eau et les différents noms. Le Lac de Van est présenté sous les noms suivants: Mer Salée, Mer de Van, Mer d'Aghtamar, Mer Bznouniats, Mer Rechtouniats, Mer du Vaspourakan, Mer de Tosp¹².

⁹ S. Nazarian, *Œuvres, Erevan, 1996, p. 106 (en russe).*

¹⁰ J.-A. Saint Martin, *Mémoires..., t I, p. 17.*

¹¹ *Ibidem, p. 34.*

¹² *Ibidem, p. 55*

Dans son livre, les quinze cantons de l'Arménie sont les suivants: 1) Haute Arménie, 2) Taïk, 3) Gougark, 4) Outik, 5) Quatrième Arménie, 6) Touroubéran, 7) Aïrarat, 8) Vaspourakan, 9) Siounik, 10) Artsakh, 11) Païtakaran, 12) Aghdznik, 13) Mocq, 14) Korjaïk, 15) Persarménie.

En parlant du dixième canton, l'Artsakh, il dit qu'à son époque, c'est-à-dire en 1818, l'Artsakh «est en grande partie soumis à l'Empire Russe».

Il rappelle qu'à partir du XIIIe siècle, l'Artsakh s'est également nommé Khatchen¹³. Par ailleurs, parfois l'Artsakh a été aussi nommé Petit Siounik¹⁴. Saint-Martin énumère succinctement les villes de l'Artsakh. Ce sont: Gandzak, Gandzassar, Tavouche, Khatchen, Djaraberd, Amaras, Varand, Dizak.

L'arméniste nous explique l'étymologie du nom de la ville de Gandzak. Selon lui, le toponyme Gandzak dérive du mot arménien *gandz*, qui signifie «trésor», car la ville a été nommée ainsi parce que les rois anciens d'Arménie y gardaient leurs trésors¹⁵. Quant à Amaras, c'était le sanctuaire suprême pour les Arméniens, car c'est là que sont conservées les reliques du martyr Saint Grigoris. «Ses diacres, ayant enlevé le corps, le portèrent en Petit Siounik et l'ensevelirent dans le bourg d'Amaras»¹⁶.

Dans le premier tome de son ouvrage, Saint-Martin nous explique les noms des maisons princières arméniennes selon Movses Khorénatsi. Il croit que l'explication de ces noms est traditionnellement passée du Ve siècle aux historiens des siècles suivants dont plusieurs, tels Hovhannes Draskhanakersti et Samvel Anétsi répètent ce que dit Khorénatsi.

Naturellement, Saint-Martin étudie aussi l'étymologie des noms Haïastan et Arménie. Il explique pourquoi les Arméniens sont nommés Achekénaz ou maison de Togarma et il cite des témoignages relatifs aux Arméniens provenant de la Bible. Il cite un passage du Livre de la Genèse de la Bible: «Fils de Gomer: Achekénaz, Rifat et Togarma»¹⁷; et un autre du Livre de Jérémie: «Dressez un signal dans le pays, sonnez du cor chez les nations; mobilisez tout le monde contre Babylone, convoquez les royaumes d'Ararat, de Minni et d'Achekénaz. Établissez des sergents recruteurs, envoyez des chevaux à l'attaque, comme une nuée de sauterelles»¹⁸.

Saint-Martin rappelle que d'après Movses Khorénatsi et d'autres historiens arméniens, Togarma de l'Ancien Testament était le père de Haïk: «Thorgoma fut père de Haïg, premier chef de leur nation»¹⁹. Il est mentionné de nombreuses fois dans le Livre d'Ézékïel: «De Bet-Togarma, on te livraient des chevaux de traits, des chevaux de cavalerie et des mulets»²⁰.

Il explique aussi les noms d'Armènes et d'Arménie en restant fidèles à la communication de Movses Khorénatsi.

Parmi tous les cantons d'Arménie, Saint-Martin distingue spécialement celui d'Aïrarat qui était sous le règne des Arsacides le plus important des quinze cantons d'Arménie, car il a été de tout temps le siège principal des rois arméniens, d'où le pays était gouverné.

D'après Saint-Martin, les historiens arméniens et les auteurs étrangers ont raison de mettre en relation le Mont Ararat et l'Arche de Noé, considérant que l'escale de l'Arche de Noé a été le berceau de

¹³ *Ibidem*, p. 149.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 150.

¹⁶ *Moïse de Khorène, Histoire de l'Arménie, Nouvelle traduction par A. et J.-P. Mahé, avec une introduction et des notes, Paris, Gallimard, 1993, p. 252.*

¹⁷ *Genèse, VII, 3.*

¹⁸ *Jérémie, LI, 27.*

¹⁹ *J.-A. Saint Martin, Mémoires..., t I, p. 256.*

²⁰ *Ézékïel, XXVII, 14.*

l'humanité. Il explique l'origine du nom du village Akori, situé au pied de l'Ararat: «Արլ արլի, il sema la vigne, et il lui fut donné, parce que Noé, en descendant du Mont Ararat y planta un pied de vigne»²¹.

De même, il considère que le Nakhidjévan est ainsi nommé, car c'est le premier lieu où Noé est descendu.

Dans une partie de son livre, Saint-Martin parle de certains passages de l'Avesta, le livre sacré du zoroastrisme, d'après la publication d'Anquetil Duperron. Il remarque une grande ressemblance entre les mots arméniens et pahlavi. Il explique le mot *ari* comme «courageux». Remarquons que les spécialistes actuels de l'Avesta expliquent le mot Avesta de la manière suivante: «Dans les interprétations pahlavi de l'Avesta, ce mot est utilisé comme Apastan, et la langue arménienne l'a emprunté comme Apastan qui signifie confiance ou refuge»²².

La deuxième partie du premier tome des *Mémoires...* est intitulée *Précis de l'Histoire d'Arménie*.

Dans cette partie aussi, Saint-Martin a abondamment recours à ce que Diodore de Sicile, Strabon, Tacite, Xénophon, Polybe, Josèphe, Abu-l-Faradj et d'autres historiens étrangers communiquent sur l'histoire d'Arménie. Il est parfaitement au courant du contenu des œuvres des auteurs arméniens, tels Korioun, Agathange, Faust de Byzance, Movses Khorénatsi, Éghiché, Ghazar Parpétsi, Hovhannes Draskhanakerttsi, Hovhan Mamikonian, Samvel Anétsi, Matthieu d'Édesse, Stepanos Orbélian, Hétoum l'Historien, Mikael Tchamtchian et d'autres. Les auteurs qu'il cite le plus souvent sont Movses Khorénatsi, Faust de Byzance, Éghiché et Matthieu d'Édesse. Il considère que l'*Histoire* d'Arménie de Faust de Byzance est une source irremplaçable pour l'histoire du IVe siècle; toutefois, il est resté illégitimement inapprécié dans l'historiographie médiévale arménienne comme auteur «dont la diction est barbare»²³. Pour ses communications relatives au IVe siècle, Saint-Martin préfère Faust de Byzance à Khorénatsi qui, lui, parle plus brièvement de ce siècle: «...il doit donner un connoissance plus exacte de l'Arménie, au quatrième siècle de notre ère, que Moïse de Khoren, dont l'histoire est écrite avec une extrême brièveté»²⁴. Il est à noter que Saint-Martin a souvent recueilli l'information des sources médiévales dans les manuscrits arméniens, car les éditions imprimées étaient encore rares à cette époque.

Ce grand savant rêvait de traduire en français les historiens arméniens, mais il n'a pu réaliser que la traduction des œuvres de Stépanos Orbélian et de Hovhannes Draskhanakerttsi.

Le deuxième tome des *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* contient principalement la traduction française de l'*Histoire de la Siounie* de Stépanos Orbélian, accompagnée d'une Préface et de notes. On y trouve également les *Géographies attribuées à Moïse de Khoren et au docteur Vardan, avec plusieurs autres pièces relatives à l'histoire d'Arménie*²⁵.

Le deuxième tome commence par la biographie de l'historien Stépanos Orbélian²⁶. Stépanos était le fils du prince Tarassaïtch Orbélian, seigneur du Siounik. Sa mère, Arouz Khatoun avait été musulmane, mais en épousant un prince chrétien, elle s'était convertie et elle était devenue une chrétienne zélée. Stépanos Orbélian dit de ses parents: «Le seul aide se Smbat était Tarassaïtch, qui était

²¹ J.-A. Saint Martin, *Mémoires...*, t I, p. 266-267.

²² *Holy Gathas, Zarathustra, The Prophet of Ancient Iran* by Ebrahim Poure Davoud, Dresden, 1927, p. 28.

²³ J.-A. Saint Martin, *Mémoires...*, t I, p. 314.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ J.-A. Saint Martin, *Mémoires...*, t II, p. 301-405.

²⁶ L'*Histoire de Stépanos Orbélian* est présentée de manière plus complète et minutieuse par Marie-Félicité Brosset, l'élève dévoué de Saint-Martin, dans deux volumineux tomes (Voir *Histoire de la Siounie* par Stépanos Orbélian, traduite de l'arménien par M. Brosset, premier livre *Histoire de la Siounie*, Saint-Petersbourg, 1864. *Histoire de la Siounie* par Stépanos Orbélian, traduite de l'arménien par M. Brosset, second livre *Introduction*, Saint-Petersbourg, 1866.

un homme puissant et combatif, heureux dans toutes ses entreprises, ainsi que pieux et aimant Dieu. Il avait épousé Arouz Khatoun, une Ismaélite, la fille du Seigneur du Siounik. S'étant convertie, elle est devenue une chrétienne zélée et craignant Dieu. Ils ont eu trois fils, Élikum, Stépanos, qui est devenu évêque par la suite, et Pakhradola»²⁷.

Saint-Martin insiste légitimement sur le fait que Stépanos Orbélian, métropolitain du Siounik, était une figure éminente à l'échelle de toute l'Arménie; il était un homme d'Église et une personnalité cultivée connue non seulement en Arménie Majeure, mais aussi en Arménie Cilicienne. Grand patriote, il a mené une lutte acharnée contre les uniates pour préserver l'essence nationale de l'Église Arménienne.

Saint-Martin parle aussi de l'héritage poétique de Stépanos Orbélian et il cite d'après le deuxième tome (p. 1043) de l'*Histoire d'Arménie* de M. Tchamtchian un passage du long poème *Lamentation devant la Sainte Cathédrale*, écrit sur la commande de Khatchatour Kétcharétsi, célèbre poète des XIIIe-XIVe siècles²⁸: «...en 1299 de J.-C., à la prière d'un célèbre docteur de ses amis, qui étoit poète lui-même, et se nommoit Khatchadour Getcharhatsi, du Pays d'Ararad. Nous ne connoissons de ce poème qu'un fragment relatif aux rois Arméniens de Pharisos, qui est cité dans l'*Histoire d'Arménie* de Tchamtchéan, et que nous allons rapporter ici, pour donner une idée de la poésie arménienne»²⁹.

Dans la préface de la traduction de la *Géographie* attribuée à Movses Khorénatsi, Saint Martin présente d'abord la biographie du Père de l'historiographie arménienne. L'arméniste parle en détail de la vie et des œuvres de Movses Khorénatsi dans un autre article intitulé *Notice sur la vie et les écrits de Moïse de Khoren, historien arménien*³⁰.

D'après notre arméniste, la *Géographie* qui nous est parvenue sous le nom de Movses Khorénatsi ne peut lui être attribuée avec certitude. Au début de cette œuvre, on trouve un ouvrage de Pape d'Alexandrie, mathématicien du Ve siècle, qui constitue la majeure partie de cette géographie³¹. Toutefois, il y a dans ce texte des passages intéressants que pouvaient écrire seulement un savant arménien. Ces passages concernent la Perse, l'Arménie et les pays du Caucase. Ne considérant pas que la *Géographie* soit traduite ou écrite par Movses Khorénatsi, Saint-Martin remarque: «...Je crois avoir suffisamment démontré que cette géographie ne peut avoir été traduite ou composée du temps de Moïse de Khoren, il seroit superflu d'insister d'avantage sur ce point. Je ne ferai pas non plus de longues recherches pour déterminer l'époque à laquelle elle a été écrite»³².

Par la suite, c'est Anania Chirakatsi, auteur du VIIe siècle, qui a été reconnu être l'auteur de la *Géographie*. «Le fait que la *Géographie* ait été copiée à côté des autres œuvres de Chirakatsi, que l'auteur ait des connaissances géométriques et astronomiques, l'usage de fractions, l'emploi de certains passages d'autres ouvrages de Chirakatsi dans la *Géographie* et un certain nombre d'autres faits littéraires témoignent que l'auteur de la *Géographie* est Anania Chirakatsi, savant arménien du VIIe siècle»³³.

²⁷ Stépanos Orbélian, *Histoire du Siounik, traduction en arménien moderne, préface et notes par A.A. Abrahamian, Erevan, 1986, p. 332 (en arménien).*

²⁸ *Le texte critique de la Lamentation... de Stépanos Orbélian a été rédigé par nous sur la base de sept manuscrits du Maténadaran Machtots d'Erevan (Voir Khatchatour Kétcharétsi, Cantiques, publiés par A. Doloukhanian, Erevan, 1988, p. 82-105 (en arménien).*

²⁹ J.-A. Saint Martin, *Mémoires...*, t II, p. 8.

³⁰ Voir «*Journal Asiatique*», 1823, juin, p. 321-324.

³¹ J.-A. Saint Martin, *Mémoires...*, t II, p. 305.

³² *Ibidem*, p. 315.

³³ A.G. Abrahamian, *Recherche sur les œuvres d'Anania Chirakatsi, Erevan, 1944, p. 152 (en arménien).*

Dans les deux grands tomes de ses *Mémoires* et les textes critiques en différentes langues des sources arménologiques, Saint-Martin a établi la nécessité des études arméniennes en France et son exemple a été suivi par de célèbres arménistes français et belges du XIXe siècle, tels Marie Brosset, Victor Langlois, Félix Nève, Édouard Dulaurier qui se sont attachés à l'un des plus anciens pays civilisés du monde et à son peuple créateur.

Saint-Martin présente à la fin du deuxième tome des *Mémoires* un document concernant la vie arménienne du Ve siècle, qu'il a puisé à l'œuvre consacrée à *Vardan et la guerre arménienne* d'Éghiché, l'«Ordonnance de Mihr-Nersèh, gouverneur de l'Arménie pour le roi perse, adressée aux princes de la Grande Arménie». Cette ordonnance parle de la création du monde selon la religion zoroastrienne, la naissance des deux fils de Zurvan (Ahura-Mazda et Ahriman) et l'apparition des principes du Bien et du mal. On ne trouve cette légende zoroastrienne que dans le texte scientifique de l'Avesta³⁴. L'interprétation prolixe de ce passage est donnée dans la *Réfutation des hérésies* d'Ézник Koghbatsi (Ve siècle), commentée en 1829 dans le numéro de juillet du «*Journal des Savants*»³⁵. L'ouvrage d'Ézник y est considéré comme une source unique, un vrai trésor, pour l'étude de l'Avesta et des croyances arméniennes anciennes³⁶.

Saint-Martin a été le premier des arménistes français à avoir largement recours à l'œuvre de Movses Khorénatsi.

Dans le numéro de juin 1823 du «*Journal Asiatique*», il a publié un article consacré à la vie et à l'héritage littéraire de Movses Khorénatsi³⁷. Dès le début, il apprécie Khorénatsi en le nommant *Kertoghahair*, selon la tradition arménienne. Il traduit ce terme par «poète grammairien». À cette occasion, il se souvient aussi de quelques autres figures de la littérature médiévale arménienne: Pétros et Stépanos Siunétsi. Quelles sont, selon lui, les raisons de ce titre d'honneur donné à Khorénatsi ? Ce sont la distinction et la clarté de la parole, le laconisme, la beauté des expressions, ce qui le distingue parmi tous les écrivains de la nation³⁸.

Saint-Martin communique des faits importants relatifs à la biographie de Khorénatsi. Il touche naturellement le problème de l'écriture arménienne de la période d'avant Mesrop Machtots. Selon lui, «...Les Arméniens s'étaient servis pour écrire leur langue des caractères persans, grecs ou syriens, et particulièrement de ces derniers, mais comme le nombre des signes de ces écritures était insuffisant pour exprimer tous les sons de l'arménien, Mesrob inventa un alphabet particulier pour sa nation, c'est celui dont les Arméniens se servent encore actuellement»³⁹.

Machtots et Sahak Parthev ouvrent des écoles et réunissent des élèves, ayant comme principal objectif de traduire en arménien les livres sacrés du christianisme et d'assurer l'usage de la langue arménienne lors des cérémonies religieuses et des sermons. Saint-Martin mentionne les noms de ceux des disciples qui ont aidé Mesrop Machtots à réaliser la mission vitale de la traduction des Saintes Écritures. Ce sont en premier lieu Hovhan Yékéghétsatsi⁴⁰ et Hovsep Paghntsatsi⁴¹. Saint-Martin note que

³⁴ Voir *Avesta, Livre sacré du zoroastrisme*, Paris, 1881.

³⁵ «*Journal des Savants*», Paris, 1829, p. 431-438.

³⁶ *Ibidem*, p. 438.

³⁷ *Notice sur la vie et les écrits de Moyse de Khoren, historien arménien* (Voir «*Journal Asiatique*», 1823, Juin, p. 321-344).

³⁸ *Ibidem*, p. 321.

³⁹ Voir «*Journal Asiatique*», 1823, Juin, p. 322

⁴⁰ *Hovhan Yékéghétsatsi est enterré au monastère des Saints-Apôtres de Mouch. Il a été traducteur et écrivain, le disciple et le compagnon de Mesrop Machtots. En 405, il est parti pour la Syrie avec Machtots. À Samsun, près avoir donné à l'alphabet sa forme finale, Machtots, Hovhan Yékéghétsatsi et Hovsep Paghntsatsi ont traduit quelques passages*

ces derniers ont traduit la Bible presque en entier, sauf la Révélation. Ceci est communiqué dans le chapitre LIII du troisième livre de l'*Histoire de l'Arménie* de Movses Khorénatsi.

Restant fidèle à la communication de Movses Khorénatsi, Saint-Martin reprend l'itinéraire des premiers traducteurs arméniens dans les pays étrangers et note qu'à Byzance, ils ont été accueillis par Maximianos, évêque de Byzance⁴². Il rappelle ensuite que les traducteurs arméniens sont revenus dans leur patrie après le Concile œcuménique de 431 d'Éphèse, apportant avec eux les décisions relatives au hérétique Nestor.

Saint-Martin donne la traduction de tous les passages de l'*Histoire de l'Arménie* de Movses Khorénatsi où l'historien décrit les voyages qu'il a effectués avec ses compagnons vers les centres civilisés du monde ancien. Il décrit Édesse, les sanctuaires de son voisinage, la Palestine, les brèves études accomplies là, et, plus en détail, l'Égypte avec «Le Nil, muraille non faite de main d'homme», produisant toutes sortes de fruits, la ville d'Alexandrie, près de la mer, avec son climat équilibré, sa vieille histoire païenne et son présent chrétien⁴³. Dans cette partie de l'*Histoire* de Movses Khorénatsi, où il décrit le passé païen d'Alexandrie, nous lisons: «À sa tête ne siège plus à présent le Plutonien aux cinq crêtes qui enveloppait l'immensité du monde...»⁴⁴.

Dans sa note relative à Pluton, S. Malkhassian cite l'explication de Mekertitch Émine: «Émine croit que Prodiade, de même que Pluton sont les noms grecs de Sérapis»⁴⁵.

L'explication de Saint-Martin relative à la même statue est intéressante: «Nous ignorons quelle était la forme de la statue de Sérapis ou Pluton. Théodoret, qui parle de sa destruction dans son *Histoire ecclésiastique*, dit seulement que par sa grandeur, elle inspirait la terreur aux spectateurs»⁴⁶.

Les explications concernant certains noms de la période païenne d'Égypte sont d'une valeur exceptionnelle; on ne les trouve pas dans les notes de Stépanos Malkhassian. L'une de celles-ci concerne le mois égyptien *toubi*. Selon Saint-Martin, *toubi* était le cinquième mois de l'année. Il semble que la grande fête consacrée à Sérapis était célébrée le 25 de ce mois. Aucune source ancienne ne communique rien sur cela. À l'époque de la domination romaine, aux jours de Movses Khorénatsi, le 25 du mois *toubi* correspondait au 20 janvier du calendrier julien. D'après Saint-Martin, dans cette partie de l'*Histoire* de Movses Khorénatsi, il y a beaucoup de mots incompréhensibles en relation avec la biographie d'Alexandre, c'est-à-dire d'Alexandre de Macédoine; des mots qui étaient compréhensibles anciennement, mais qui ont besoin d'explications aux temps modernes.

de la Bible. Ce sont les premiers écrits mesropiens. Des communications sont faites sur ces événements par Koriun, Movses Khorénatsi, Ghazar Parpétsi et d'autres (Voir Encyclopédie «Arménie Chrétienne», Erevan, 2002, p. 605-606, en arménien).

⁴¹ Hovsep Paghntsatsi a été l'un des premiers traducteurs et disciples de Machtots. Il est parti pour la Syrie avec Machtots, il est l'un des premiers traducteurs de la Bible en arménien. Sur l'ordre de Machtots, il est ensuite de nouveau parti pour la Syrie avec Éznik Koghbatsi. Afin de mieux maîtriser le grec, ces deux sont partis pour Constantinople, où Ghévong Yérets et Koriun les ont rejoints. À leur retour, ils ont apporté avec eux le meilleur exemplaire de la Bible en grec, ainsi que les canons des Conciles œcuméniques de Nicée (325) et d'Éphèse (431). Voir Encyclopédie «Arménie Chrétienne», p. 635-636).

⁴² Voir «Journal Asiatique», 1823, juin, p. 322; Moïse de Khorène, *Histoire de l'Arménie...* Paris, Gallimard, 1993, p. 309.

⁴³ S. Malkhassian écrit: «En décrivant Alexandrie, Movses Khorénatsi emploie la forme rhétorique dite contradiction, il cite les croyances de l'époque païenne de cette ville et le culte chrétien de son époque. Voir Moïse de Khorène, *Histoire de l'Arménie...*, p. 311.

⁴⁴ Moïse de Khorène, *Histoire de l'Arménie...*, p. 311-312.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Voir «Journal Asiatique», 1823, Juin, p. 329.

Il trouve que le passage des *Lamentations* de Khorénatsi, là où il décrit qu'il revient et trouve ses maîtres décédés, est très différent du passage correspondant publié par les frères Guillermo et Georg Wiston. Cette traduction latine de l'*Histoire* de M. Khorénatsi, faite sur le texte grabar, a été publiée en 1736 à Londres⁴⁷.

Saint-Martin apprécie en particulier la longue activité de Movses Khorénatsi comme traducteur. Il s'est préoccupé de traduire en arménien les livres qu'il avait rapportés de ses voyages. On possède le témoignage de Khorénatsi lui-même sur les traductions qu'il a faites: «Car je suis vieux et malade, toujours occupé à traduire»⁴⁸. Enfin, Khorénatsi a également accédé à de hautes dignités ecclésiastiques, ayant été évêque de Bagrévand et d'Archarounik.

Notre arméniste considère légitimement que l'œuvre majeure de Khorénatsi est son *Histoire de l'Arménie*, écrite sur la demande du prince Sahak Bagratide. Nommé gouverneur de l'Arménie sur la demande de ses compatriotes, deux ans plus tard, en 481 il s'est révolté contre les Perses et il a été tué⁴⁹.

D'après Saint-Martin, l'*Histoire de l'Arménie* de Movses Khorénatsi est une œuvre complète: «Les trois premiers livres, qui forment un ouvrage complet»⁵⁰. Il parle des autres ouvrages de Khorénatsi dont l'un est, d'après la tradition, le *Livre des Chries*⁵¹. Saint-Martin considère que ce livre est créé dans le goût grec et l'ouvrage rappelle beaucoup un livre de Théon d'Alexandrie, écrit dans le même genre. Selon lui, l'auteur du *Livre des Chries* fait preuve d'une profonde connaissance de la littérature grecque et ce livre est difficile à comprendre: «C'est un trésor inépuisable pour ceux qui veulent pénétrer dans toutes les délicatesses de la langue arménienne»⁵².

Saint-Martin remarque que le *Livre des Chries* contient différents sujets «parmi lesquels on remarque les *Péliades*, tragédie perdue d'Euripide, dont il donne une courte analyse»⁵³.

Saint-Martin mentionne aussi l'*Ode à Sainte Hripsimé* et l'*Histoire des saintes Vierges Hripsiméennes*, ainsi que les nombreux hymnes, écrits par Movses Khorénatsi et publiés pour la première fois en 1664 à Amsterdam dans le recueil *Hymnaire*⁵⁴. Il ajoute: «Il a encore composé un grand nombre de pièces en vers et d'hymnes qui se chantent dans les offices de l'Église d'Arménie»⁵⁵.

Le fondateur des études arméniennes en France présente Movses Khorénatsi à travers sa contribution exceptionnelle à la littérature et à l'historiographie arméniennes du Ve siècle, grâce à laquelle son influence a été immense et sa personne a mérité une vénération éternelle.

⁴⁷ Voir P. Hovhannissian, *Movses Khorénatsi, Œuvres, Erevan, 2013, p. 26.*

⁴⁸ Moïse de Khorène, *Histoire de l'Arménie...*, p. 317.

⁴⁹ Sahak Bagratide a été tué en 482, lors de la bataille de Tcharmanain contre les Perses. Il a été le mécène du chef-d'œuvre de Khorénatsi. L'historien dit de lui: «... nous avons maintenant reconnu l'homme d'un tel projet. Par conséquent, il est clair que tu es manifestement supérieur à tous ceux qui t'ont précédé, car tu mérites les plus hautes louanges et que tu es digne d'avoir ton nom inscrit sur le monument d'un tel livre.» (Moïse de Khorène, *Histoire de l'Arménie...*, p. 105).

⁵⁰ Voir «*Journal Asiatique*», 1823, Juin, p. 337.

⁵¹ L'arménologie moderne ne reconnaît pas Movses Khorénatsi comme l'auteur du *Livre des Chries*. Voir *Le Livre des Chries*, publié par Gohar Mouradian, Erevan, 1993, Préface (en arménien).

⁵² Voir «*Journal Asiatique*», 1823, Juin, p. 339.

⁵³ *Ibidem*, p. 340

⁵⁴ Pour plus de détails sur ce *Hymnaire*, voir *Le livre arménien entre 1512 et 1800, p. 41-43. Pour les chants sacrés de Movses Khorénatsi, voir Movses Khorénatsi, Stépanos Siunétsi, Hovhan Mandakouni, Chants sacrés, Erevan, 2011, p. 8-390 (en arménien).*

⁵⁵ Voir «*Journal Asiatique*», 1823, Juin, p. 341.

L'une des initiatives de Saint-Martin a été la publication de fables choisies de Vardan Aïguektsi, publiées à Paris en 1825⁵⁶. Quarante-cinq fables ont été choisies du *Livre de Renard* d'Aïguektsi pour être publiées en langues arménienne et française. Cette publication était bien connue du grand Nicolas Marr qui en a noté la valeur instructive et éducationnelle⁵⁷.

N. Marr parle aussi d'autres circonstances en rapport avec la traduction des fables par Saint-Martin. Il a choisi les originaux des fables dans un manuscrit de la Bibliothèque Royale de Paris, écrit en 1615 par Pétros Khournavétsi, sur la commande de l'archevêque Srapion. Les fables sont au nombre de 168 dans le manuscrit, l'arméniste en a choisi 45⁵⁸.

Dans sa description du manuscrit N° 289 de la Bibliothèque nationale, F. Macler note que c'est précisément ce manuscrit qu'a utilisé Saint-Martin⁵⁹.

N. Marr note que les fables de Vardan, traduites par Saint-Martin, ont été publiées par l'Association Asiatique de Paris et la traduction a été «minutieusement» vérifiée par l'archimandrite Zohrab, membre de cette Association. Toutefois, il n'oublie pas de mentionner que toute la traduction avait été faite par l'arméniste français et assez bien pour son époque⁶⁰.

Saint-Martin trouve spécialement intéressant que certaines fables de Vardan Aïguektsi soient attribuées à Ésope et Luqman.

Il y a parmi les quarante-cinq fables choisies par Saint-Martin certaines qui reprennent presque littéralement celles d'Ésope, telles, par exemple, que *Le loup et l'agneau*, *La cigale*, *l'abeille et la fourmi*, *Le lion*, *le loup et le renard*, *Le bûcheron et les arbres*, *La fourmi et le pigeon*, *Le choucas et le renard*, et bien d'autres.

Saint-Martin ne ménageait pas ses efforts pour donner à ses étudiants le plus de connaissances possibles en langue arménienne. Au début du XIXe siècle, c'était un problème assez compliqué, car il n'y avait pas encore de manuels adaptés à l'enseignement de l'arménien aux Français, ni de dictionnaires arménien-français ou français-arménien. On ne possédait pas non plus suffisamment de traductions de la littérature arménienne en français, ni les chrestomathies ou les manuels écrits par la suite par Frédéric Macler⁶¹ et Frédéric Feydit⁶².

La traduction des fables choisies de Vardan Aïguektsi était seulement un essai d'apprendre l'arménien aux français à l'aide de textes faciles. Saint-Martin parle avec admiration de la richesse et de la beauté de la langue des œuvres multi-genres des auteurs médiévaux arméniens. Toutefois, la connaissance impeccable de cette langue exige un long chemin à parcourir, et ceux qui désirent maîtriser l'arménien doivent le faire en apprenant l'arménien dans les textes des écrivains arméniens. Le style des fables de Vardan Aïguektsi est simple et facilement compréhensible. Il n'a ni la solennité ni le caractère

⁵⁶ *Saint-Martin, Choix de fables de Vartan, en arménien et en français, Paris, 1825.*

⁵⁷ *N. Marr, Choix de fables de Vartan, partie I, Recherche, Saint-Petersbourg, 1899, p. 107. «Il est à noter que l'objectif de Saint-Martin était absolument différent; cette publication a été réalisée dans des buts instructifs «comme un moyen d'étude», d'une part pour l'étude de la langue arménienne et, d'autre part, pour faciliter au Arméniens l'étude de la langue française» (en russe).*

⁵⁸ *La description du manuscrit utilisé par Saint-Martin (N° 289) a été donnée par Frédéric Macler dans son Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1908, p. 149-150.*

⁵⁹ *C'est ce manuscrit qui a servi à l'édition donnée par Zohrab et Saint-Martin en 1825. Voir F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens..., p. 150.*

⁶⁰ *Quant à la traduction, elle appartient entièrement à l'arméniste français et elle est faite assez bien pour son époque (Voir N. Marr, Choix de fables de Vartan..., p. 106 (en russe).*

⁶¹ *Voir F. Macler, Chrestomathie de l'arménien moderne avec vocabulaire, Paris, 1932.*

⁶² *Voir F. Feydit, Manuel de langue arménienne, Paris, 1969.*

abstrait des auteurs médiévaux. Le langage des fables est tellement simple qu'il se rapproche parfois de la langue orale populaire, mais sa syntaxe et sa grammaire observent toujours les règles de la langue littéraire. Le traducteur était convaincu que sa traduction était fidèle à l'original arménien. Il était possible de traduire les fables dans un français plus châtié, mais alors la fidélité obligatoire au texte original en aurait souffert.

En 1826, le numéro de décembre du «*Journal Asiatique*» a publié une très intéressante relation de voyage dont l'auteur était Martiros Erzykatsi, un voyageur arménien du XVe siècle. Le traducteur et l'éditeur en était Saint-Martin. Cette publication était intitulée *Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan Atlantique, à la fin du quinzième siècle, sous le règne de Charles VIII, par Martyr, évêque d'Arzrndjan, dans la Grande Arménie, écrite par lui-même en arménien, et traduite en français par M. Saint-Martin*.

L'on sait que Christophe Colomb a découvert en 1492 le continent américain en traversant l'Océan Atlantique pour arriver jusqu'à Cuba et Haïti. Par la suite, de nouvelles expéditions de Christophe Colomb lui ont permis de découvrir de nouvelles terres d'autochtones d'Amérique.

Saint-Martin est convaincu que, parti de la ville d'Erzykatsi d'Arménie Majeure vers les lieux saints d'Europe, ayant visité les églises et les tombeaux des saints, Martiros Erzykatsi, un évêque avec beaucoup d'esprit de suite et entièrement dévoué à sa vocation, a fait voile dans un navire espagnol vers certaines îles d'Amérique. Puis, de retour en Espagne, il a visité la reine Isabelle et il est rentré en Arménie. Son voyage a duré un an, car il a visité à pied de nombreux lieux d'Europe.

La relation de voyage de Martiros Erzykatsi a été étudiée par la suite par les membres de la Congrégation des Mekhitaristes, tels L. Alichan, A. Ghazikian et B. Sarkissian qui avaient à leur disposition le texte manuscrit de l'original⁶³.

À Rome, Martiros Erzykatsi a eu une rencontre avec le Pape qui lui a donné une lettre de recommandation: «Il me donna une lettre de recommandation, et tout le monde fut étonné de la faveur singulière qu'il me témoignait»⁶⁴.

Le voyage de Martiros Erzykatsi a commencé le 29 octobre 1489 et il a duré jusqu'au 20 février 1496. Durant cette période, il a visité Constantinople, d'où il est passé en Italie, en Allemagne, en Suisse, en Flandre, en France, en Angleterre et en Espagne. Hratchia Adjarian, célèbre linguiste fort versé en arménien ancien et en français, écrit en parlant de lui: «...En entendant que Christophe Colomb avait découvert l'Amérique, il a voulu aussi découvrir un nouveau monde. Il est parti d'Arménie, a traversé toute l'Europe et d'Espagne, il est parti naviguer sur l'Océan Atlantique»⁶⁵.

Saint-Martin s'est comporté avec beaucoup de responsabilité à l'égard du voyage de Martiros Erzykatsi sur l'Océan Atlantique: «La relation du voyage, entrepris dans l'Océan Atlantique par l'évêque d'Arzendjan, présente diverses circonstances qui ont besoin de quelques explications pour qu'on puisse s'en faire une idée juste»⁶⁶. Rappelons que le XVe siècle est l'époque de la Renaissance avancée, lorsque les personnes ayant des intérêts spirituels tâchaient d'avoir plus de connaissances sur le monde environnant; c'était l'époque des découvertes géographiques. En 1492, Christophe Colomb avait découvert une nouvelle route vers la nouvelle Inde. Et c'est précisément à cette époque que l'évêque arménien Martiros Erzykatsi se trouvait en Europe. Sa relation de voyage inspire de l'admiration pour

⁶³ V. Hacobian, «Les notes de voyage de Martiros Erzykatsi», dans *Messenger de l'Académie des sciences de la RSS d'Arménie*, 1957, N° 6, p. 101 (en arménien):

⁶⁴ «*Journal Asiatique*», 1826, décembre, p. 350. Il s'agit du Pape Innocent VIII (1484-1492), 211e Pape de Rome. Martiros Erzykatsi lui a rendu visite en 1491.

⁶⁵ H. Adjarian, *Dictionnaire des noms propres arméniens*, t. III, Erevan, 1946, p. 285 (en arménien).

⁶⁶ «*Journal Asiatique*», 1826, décembre, p. 337.

sa force de volonté et la variété de ses intérêts. En effet, il aurait pu s'embarquer sur un navire et mettant sa confiance en Dieu, auquel il croyait de tout son cœur, et faire voile vers de nouveaux pays sur l'Océan Atlantique.

Saint-Martin attire notre attention sur les paroles du capitaine du navire qui allait prendre la mer: «Je vais, dit-il, parcourir la mer universelle; mon vaisseau ne contient aucun marchand, les hommes qui s'y trouvent sont tous employés à mon service. Pour nous, nous avons fait le sacrifice de notre vie; nous mettons notre seul espoir en Dieu, et nous pensons que là où la fortune nous portera, Dieu nous sauvera. Nous allons faire le tour du monde, il ne nous est pas possible d'indiquer où les vents nous porteront, mais Dieu le sait»⁶⁷.

Saint-Martin considère qu'il est hors de doute que M. Erzynkatsi a voyagé vers l'Amérique dans un vaisseau basque, car à cette époque les Basques étaient connus pour ce genre d'entreprises.

La relation de voyage d'Erzynkatsi montre qu'il a voyagé dans l'Océan Atlantique et y a vu d'énormes baleines: «C'est dans cette mer, qui est la mer universelle (l'Océan), et qui est à l'extrémité occidentale du monde, que l'on trouve les plus grands et les plus redoutables poissons»⁶⁸.

Erzynkatsi dit que son voyage par mer a duré soixante-huit jours et qu'ils ont fait le tour du monde («nous parcourûmes le monde en soixante-huit jours»)⁶⁹.

Malheureusement, la relation de voyage d'Erzynkatsi est extrêmement brève, mais une chose est claire: l'auteur était un homme intéressé par les découvertes et ce n'est pas par hasard qu'il ait rencontré, comme il en témoigne lui-même, la reine Isabelle Ière (1461-1504) qui avait encouragé Christophe Colomb lors de son premier voyage en Amérique. Sous cet aspect, la relation de voyage de Martiros Erzynkatsi présente une valeur historique exceptionnelle.

Le cadre des intérêts de Saint-Martin, en tant qu'arméniste, est très vaste. Il étudie les sphères les plus différentes de la vie intellectuelle et spirituelle des Arméniens. Ses articles publiés au cours de nombreuses années dans le «*Journal Asiatique*» et le «*Journal des Savants*» n'ont pas perdu même de nos jours leur valeur scientifique. L'un de ces articles est l'*Analyse d'une tragédie arménienne*, consacrée au martyr de Sainte Hripsimé, qui a été mise en scène pour la première fois le 6 avril 1668 en Pologne, à Lvov (Léopol). Ceci était une grande nouveauté pour ce genre d'œuvres, car les pièces entièrement consacrées aux sujets religieux étaient généralement écrites en latin, alors que celle-ci était en arménien ancien *grabar*. Son auteur était le Père Louis Marie Pidou, missionnaire catholique qui maîtrisait l'arménien à la perfection. L'article est remarquable pour l'intéressante information historique qu'il communique sur les communautés arméniennes de Pologne, de la Crimée et de la Russie. Parmi les acteurs, l'arméniste distingue surtout Vardan Hounanian, jeune diacre de vingt-quatre ans envoyé comme légat à Lvov par le Catholico d'Etchmiadzine, mais qui s'y était converti au catholicisme. Bien d'autres auteurs, tels G. Lévonian, V. Terzibachian et Hovhannes Hovhannissian, ont parlé de cette tragédie. Ce dernier, grand connaisseur du théâtre médiéval arménien, considère que cette œuvre est le début du théâtre scolaire arménien⁷⁰. N'oublions pas que Saint-Martin a été le premier à parler de cette pièce. La tragédie consacrée à Hripsimé a été publiée pour la première fois dans la revue «*Bazmavep*» des dizaines d'années plus tard, en 1889.

En 1828, M. Schultz, professeur à l'Université de Gissen, s'est rendu en Turquie et en Iran. Son objectif principal était de chercher en Iran des œuvres littéraires consacrées au zoroastrisme. En Arménie

⁶⁷ *Ibidem*, p. 366-367.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 356.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 367.

⁷⁰ H. Hovhannissian, *Le théâtre en Arménie médiévale*, Erevan, 1978, p. 326 (en arménien).

Occidentale, il a copié de vieilles inscriptions cunéiformes. Le voyage avait été inspiré par Saint-Martin, il devait durer quatre ans et être financé par le baron Damas et le Ministre des Affaires étrangères de la France. Toutefois, le voyage scientifique de M. Schultz s'est interrompu. En 1827, les Kurdes l'ont tué. Mais auparavant, il avait eu le temps d'envoyer certains documents à Saint-Martin à Paris.

Dès septembre 1828, Saint-Martin publie dans le «*Nouveau Journal Asiatique*» les documents archéologiques envoyés par Schultz⁷¹. Ils concernent la ville de Van et les édifices construits là par la reine Sémiramis d'Assyrie. Il y est question aussi des monuments arméniens des sites anciens d'Erzeroum, de Berkri et d'Ardjeh. Schultz remarque que les inscriptions cunéiformes de Van diffèrent de celles des autres nations orientales et de l'écriture des tablettes en terre cuite des Chaldéens. Saint-Martin rappelle qu'il s'est exercé à déchiffrer les inscriptions cunéiformes et qu'il a obtenu certains succès⁷². Il écrit: «Je vais joindre, comme complément à cette notice, une indication détaillée des diverses inscriptions qui m'ont été adressées par M. Schultz et qui ont été relevées soit à Van, soit dans les environs ou dans d'autres lieux de l'Arménie⁷³.

Il y a parmi ces inscriptions certaines qui concernent la Porte de Mher et la construction du canal de Sémiramis à Artamet.

Fort intéressant est l'article consacré à la *Description de l'Arménie ancienne* du Père Luc Indjidjian⁷⁴. L'arméniste apprécie hautement cet ouvrage en notant qu'il «est le résultat de longues et laborieuses recherches»⁷⁵. L'article contient d'intéressantes données sur la capitale Tigranocerte fondée par Tigrane le Grand⁷⁶, ainsi que de nombreux témoignages d'historiens grecs et arabes sur les villes célèbres de l'Arménie.

D'après le témoignage de M. Brosset, digne élève de Saint-Martin, ce dernier avait laissé de nombreuses recherches inédites dont deux ont été publiées après son décès. La première est la traduction de l'*Histoire d'Arménie* de Hovhannes Draskhanakerttsi (1841) et la deuxième une étude en deux tomes intitulée *Histoire des Arsacides* (1850).

La publication de l'*Histoire de l'Arménie* de Hovhannes Draskhanakerttsi a été réalisée par l'orientaliste Félix Lajard. La préface du livre s'intitule *Notice sur la vie et l'ouvrage du patriarche d'Arménie Jean VI, dit Jean le Catolicos*. La vie de Hovhannes Draskhanakerttsi est relatée d'après certains témoignages donnés par l'auteur dans divers épisodes (III-XLVIII). Lajard regrette qu'il n'ait pas été possible de publier l'original arménien à côté de sa traduction française. La traduction avait été faite par Saint-Martin sur l'unique manuscrit qu'il avait eu à disposition: «Le manuscrit unique et assez peu correct qu'il avait eu sous les yeux appartient à la Bibliothèque Royale et porte le N° 91, il comprend 703 de format petit in-8°»⁷⁷. À la fin de l'ouvrage, on trouve les riches commentaires de Saint-Martin, basées sur des sources en différentes langues.

L'*Histoire des Arsacides* s'est trouvée au centre des intérêts scientifiques de Saint-Martin pendant de longues années. Dans un exposé fait en 1822, l'arméniste avait informé l'historiographie européenne qu'il était incorrect de mettre en relation le système féodal avec les forêts de l'Europe et de la Germanie.

⁷¹ «*Nouveau Journal Asiatique*», 1828, Septembre, p. 161-188.

⁷² *Ibidem*, p. 180.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ «*Journal des Savans*», 1828, Septembre, p. 532-543.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 532.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 541.

⁷⁷ J.-A. Saint Martin, *Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI, ouvrage posthume*, Paris, 1841, p. XLV.

Ce système, qui avait atteint sa perfection en Europe au XIIe siècle, les Arsacides l'avaient déjà trois siècles avant notre ère⁷⁸.

Saint-Martin distingue les quatre dynasties Arsacides aux racines perses. Les premiers sont les Arsacides parthes, les deuxièmes, ceux de l'Arménie, les troisièmes ceux de la Bactriane et les quatrièmes se trouvaient un peu plus à l'est. Les Arsacides arméniens ont régné le plus longtemps et leur royauté a disparu en 428. L'arméniste note qu'ils ont été les premiers à proclamer le christianisme religion d'État. «Les Arsacides d'Arménie subsistèrent plus longtemps; ils embrassèrent le christianisme, trente ans avant que Constantin l'eût fait monter sur le trône; de sorte que le Royaume d'Arménie fut réellement la première monarchie chrétienne; elle finit en 428»⁷⁹.

Saint-Martin décrit la vie politique intérieure de l'Arménie, qui est un modèle typique de pays féodal: le roi, le chevalier couronnant, le connétable, les princes et les marquis dans les régions frontalières. Il remarque qu'en Arménie, il n'y avait pas de relations d'esclavage entre les princes et les paysans. Il parle avec admiration d'Alexandre de Macédoine, dont le seul défaut était d'être non pas Grec, mais Macédonien, ce qu'il a payé de sa vie⁸⁰. Son pouvoir a été reconnu par diverses nations sur un immense territoire: «Partout, il laisse d'admirables preuves de son génie; il ne renverse pas, il fonde un nouvel empire»⁸¹.

Comme l'*Histoire des Arsacides* n'a pas été terminée à cause du décès de Saint-Martin, les tomes préparés à la publication par Félix Lajard ont été intitulés *Fragments d'une Histoire des Arsacides*⁸².

Saint-Martin a été le premier à étudier bien des problèmes d'arménologie. Rappelons que beaucoup d'initiatives qu'il avait entreprises ont été ensuite développées par d'autres arménistes français ou européens qui ont suivi la voie qu'il avait ouverte.

Les études arméniennes de Saint-Martin ont été soutenues par l'État français.

⁷⁸ «*Journal Asiatique*», 1822, Août, p. 65.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 77.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 69.

⁸¹ *Ibidem*, p. 70.

⁸² J.-A. Saint Martin, *Fragments d'une Histoire des Arsacides, ouvrage posthume*, Paris, 1850.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

u) THE CONTEMPORARY VALIDITY OF FRENCH ARMENOLOGIST SAINT-MARTIN'S MASTERPIECE

Jean Antoine Saint-Martin (1791-1832) is the founder of Armenian studies in France. His capital work *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* is a study in two volumes which were published in Paris in 1818 and 1819. With this work Saint-Martin contributed to the development of Armenian studies in Europe. In his *Report* at the beginning of the first volume he writes: "This is the first work devoted to Armenia in Europe; we allow us thinking that it will communicate true geographical and historical information. Diverse mentions and translations it contains go up to 1812"¹.

Saint-Martin was a renowned orientalist, the student of Sylvestre de Sacy. In the dedication to his prominent tutor at the beginning of his main work, he notes that his study "will contribute to give an exact notion about a country and a people remained almost unknown until our days"².

This work by Saint-Martin justified his expectation. Armenologists from Russia and Europe based themselves on data communicated by him. It suffices to mention that the prolix article "Armenia" in the second volume of the *Encyclopedia* by Brockhaus and Efron is mostly based on the abovementioned study³.

One can cite among the students of Saint-Martin Marie Félicité Brosset who was at the same time his biographer. He published in 1833 in Paris his *Notice historique sur M. J. A. Saint-Martin*, a voluminous biography – ode, which is a really monumental characteristic devoted to the early passed away armenologist. He characterizes his tutor as an inspired genius who freely mastered five oriental languages: Armenian, Persian, Assyrian, Arabic and Turkish. He was also able to use Zendi and Georgian⁴. By the way, Brosset considers that the book *Mémoires...* is simply magnificent⁵.

The founder of Armenian studies in France stressed how useful it could be for European science to study Armenian language and the translations done by Armenian authors. He explained the indifference of Europeans towards Armenia and its culture by the fact that the country was deprived of sovereignty. Orientalists eagerly studied in Europe Arabic, Persian, Indian, Turkish and Chinese languages, because those were languages of sovereign nations, while Armenians had several times lost their sovereignty, and at the beginning of the 19th century they were under the yoke of three great States, i.e. Russia, Persia and Turkey. Armenians are a nation dispersed all over the world and even if they have lost their sovereignty and are persecuted by Moslems, they have managed to preserve their national language, their religion and traditions; the most important is that they are cultivated and have developed multi-branch literature and culture. Saint-Martin considers this phenomenon as unusual and he relates it with the spiritual richness and capacities of the Armenian people. He speaks with admiration about the spiritual flourishing of Armenia in the 5th century; he enumerates works which were translated by Armenians from Greek, Syriac, Latin and other languages. A part of them has now the value of originals, as their original texts are lost. Saint-Martin appreciates very much Armenian historians, whose works, even if they are not always voluminous, contain essential data for historical chronicles; they are true history, without imaginary deviations proper to Oriental historiography.

¹ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, t. I, Paris, 1818, p. IX.

² *Ibidem*, p. VII-VIII.

³ F.A. Brockhaus and I.A. Efron, *Encyclopedic Dictionary*, t. II, Saint-Petersburg, 1890, p. 124 (in Russian).

⁴ M. Brosset, *Notice historique sur M. J.-A. Saint-Martin*, Paris, 1833, p. III.

⁵ *Ibidem*.

Works by Armenian historiographers are valuable sources for international historiography; thanks to them orientalists can find and study facts about Greeks of Constantinople, Persian kings of the Sasanian dynasty, Arab Moslems, Seljuk Turks, Crusaders, Mongols and the entire East, which cannot be found in other historical sources. They cover the period between the 4th and the 19th centuries.

Saint-Martin speaks with great appreciation about the numerous printing houses which were founded by Armenians from the very beginning of the 16th century in diverse countries, from Italy to India. They were opened in Venice, Amsterdam, Leipzig, Livorno, Poland, Constantinople, Smyrna and many cities of Russia, as well as in Echmiadzin, Madras, New-Julfa, Marseilles and elsewhere.

Saint-Martin communicates such facts about Armenia that cannot be found in Armenian historians' works and which became known to specialists thanks to his abovementioned work.

Even if now some inexactitudes can be found in the Saint-Martin's masterpiece, they don't cast aspersions either on his unique contribution to Armenian studies, or its present value.

Saint-Martin's masterpiece was a scientific stimulus not only to the development of Armenian studies in Europe. In his study devoted to Ferdowsi Stepanos Nazarian notes with satisfaction that European scientific thought turned towards Eastern countries, which were not paid attention to before, because it seemed that Asians "were human beings unworthy of scientific studies, a kind of lost sons of the mankind"⁶.

The interest of European science for the history of Armenian people was a kind of stimulus for Armenian scholars, too, to present with more enthusiasm the contribution of their national culture to the world science and culture.

Nowadays, Turkish and Azerbaijani scientists spare no efforts to prove that Artsakh was always an Azerbaijani territory. In fact, the refutation of such declarations may be found in Saint-Martin's masterpiece, published as soon as 1818.

Speaking about the territories of medieval Armenia, Saint-Martin takes advantage from information communicated not only by Armenian historians and authors, but he also finds its confirmation in ancient Greek, Roman, Syriac, Persian and Arabic sources.

He writes: "Armenian geographers, as well as Greek and Latin geographers, usually divide Armenia in two great parts. The Greater Armenia, Մեծ Հայք, which covers the territory between the Euphrates and the Caspian Sea, and the Lesser Armenia, Փոքր Հայք..."⁷. Saint-Martin speaks in details about Cilician Armenia, as well as about First, Second, Third and Fourth Armenia, mentioning their geographical borders.

He narrates the history of Armenia step by step, from century to century, mentioning for each period which were neighboring countries with big territories. Saint-Martin is often citing such prominent historians as Strabo, Josephus Flavius, Greek geographer Ptolemy and Stephan the Byzantine.

Speaking about Armenian royal dynasties: Haykazians, Arsacids, Bagratids, Rubenids from Cilician Armenia and the last Lusignan king, Saint-Martin doesn't forget to mention that until the 19th century there were small independent principalities in mountainous Artsakh, in Gandzak and at the south of Barda, which rulers were calling themselves Meliks: "Melikh is a name derived from the Arabic Melik which means king"⁸.

⁶ S. Nazarian, *Complete Works, Yerevan, 1996, p. 106 (in Armenian)*.

⁷ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I, p. 17*.

⁸ *Ibidem, p. 34*.

In the first volume of his study the Armenian armenologist has a passage devoted to the “Description of Greater Armenia” in which he describes in details the mountains, rivers and lakes of Greater Armenia, then its fifteen cantons with their provinces.

He considers that the greatest lakes of Armenia are the Lakes of Van, Urmia and Sevan. He describes each of them: their geographical situation, the quality of the water and their different names. For instance, the Lake of Van was known as Salty Sea, Sea of Van, Bznuniats Sea, Reshtuniats Sea, Sea of Vaspurakan, and Sea of Tosp⁹.

In the book of Saint-Martin the fifteen cantons of Armenia are the following: 1) Higher Armenia, 2) Tayk, 3) Gugark, 4) Utik, 5) Fouth Armenia, 6) Turuberan, 7) Ayrarat, 8) Vaspurakan, 9) Siunik, 10) Artsakh, 11) Paytakaran, 12) Aghdznik, 13) Mokq, 14) Korjayk, 15) Parskahayk.

Speaking about the tenth canton, Artsakh, he tells that at his time, i.e. in 1818, “The main part of Artsakh is a subject of the Russian Empire”.

He reminds that beginning with the 13th century Artsakh was also called Khachen¹⁰ and sometimes Lesser Siunik as well¹¹.

In this small essay Saint-Martin enumerates the towns of Artsakh, which are: Gandzak, Gandzasar, Tavush, Khachen, Jaraberd, Amaras, Varand and Dizak.

The armenologist gives the explanation of the name Gandzak. According to him ‘Gandzak’ is derived from the Armenian word *gandz*, which means ‘treasure’, and the town was called so because Armenian kings used to keep their treasures there¹². What about Amaras, it was the greatest sanctuary of Armenians, as the relics of martyr Grigor were kept there; “His deacon took him away, brought him to Lesser Siunik, and buried him in the town of Amaras”¹³.

In the first volume of his study the armenologist also explains the origin of the *nakharars* (feudal lords) family names according to Moses Khorenatsi’s etymology. He confirms that the explanations of these family names have traditionally come down from the 5th century. In the 10th century and later many historians, as Hovhannes Draskhanakerttsi or Samuel Anetsi, just repeated what Khorenatsi had said.

Naturally, Saint-Martin gives the etymology of the names ‘Hayastan’ and ‘Armenia’. He explains why Armenians are called Ashkenazians, or the House of Tagarmah, also mentioning evidences from the Bible about Armenians. He cites the following passage of the Old Testament book of Genesis: “And the sons of Gomer; Ashkenaz, and Riphath, and Tagarmah”¹⁴. And he cites the following passage of the prophecy of Jeremiah: “Set ye up a standard in the land, blow the trumpet among the nations, prepare the nations against her, call together against her the kingdoms of Ararat, Minni and Ashkenaz; appoint a captain against her, cause the horses to come up as the rough caterpillars”¹⁵.

Saint-Martin reminds that according to Moses Khorenatsi and other Armenian historians, Tagarmah from the Old Testament was the father of Hayk... “Tagarmah was the father of Hayk, the first

⁹ *Ibidem*, p. 55.

¹⁰ *Ibidem*, p. 149.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, 150.

¹³ *Moses Khorenatsi, History of the Armenians, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Caravan Books, Ann Harbor, 206, p. 253.*

¹⁴ *Genesis*, 10, 3.

¹⁵ *Jeremiah*, 51, 27.

chief of their nation”¹⁶. There are numerous notices about him in the book of Ezekiel: “They of the house of Tagarmah traded in thy fairs with horses and horsemen and mules”¹⁷.

He also explains the names Armen and Armenia, remaining faithful to the evidence given by Moses Khorenatsi.

Among all the cantons of Armenia, Saint-Martin puts apart Ayrarat which was one of the fifteen cantons and the most important of them during the reign of Arsacids, as it was the permanent residence of Armenian kings and the country was governed from there.

Saint-Martin considers that Armenian and foreign historians are quite right when they relate the resting of the Ark of Noah on the Mount Ararat, which became the cradle of mankind. He explains the origin of the name Akori of the ancient village at the foot of Mount Ararat: “Արլ արլի, he put the seed and it was given to it, because, coming down from the Mount Ararat, Noah planted a vineyard”¹⁸.

In the same way, he considers that the word Nakhijevan means the place where Noah stepped for the first time.

In some parts of his book Saint-Martin speaks about the Zend-Avesta, the sacred book of Zoroastrianism, after the publication made by Anquetil Duperron. He sees great identity between Armenian and Pahlavi words. He gives the explanation of the word *ari* as ‘courageous’. Let us observe that Iranian specialists of Avesta explain the word ‘Avesta’ in the following way: “In the Pahlavi renderings of the Avesta, this word was used as Apastan, and the Armenian language borrowed it as ‘Apastan’, meaning confidence or reliance”¹⁹.

The second important part of the *Mémoires...* first volume is titled *A Review of the History of Armenia*.

In this part the French armenologist is widely taking advantage from data about the history of Armenia by Diodorus Siculus, Strabo, Tacitus, Xenophon, Polybius, Josephus, Abu-l-Faraj and other foreign historians. He is also well aware of the works by Armenian authors Koriun, Agathangelos, Faustus of Byzantium, Moses Khorenatsi, Eghishe, Ghazar Parpetsi, Hovhannes Draskhanakertsi, Hovhan Mamikonian, Samuel Anetsi, Matthew of Edessa, Stepanos Orbelian, Hetum the Historian, Mikael Chamchian and others. Most of all he cites Moses Khorenatsi, Faustus of Byzantium, Eghishe and Matthew of Edessa. He considers that the *History of Armenia* by Faustus of Byzantium is an irreplaceable source for the study of the Armenian history of the 4th century, but it is unfairly unappreciated in Armenian historiography because of his “barbaric diction”²⁰. Saint-Martin appreciates Faustus of Byzantium more than Moses Khorenatsi as for the information given about the history of the 4th century, as Khorenatsi speaks very briefly about it: “... He gives more precise information about Armenia of the 4th century A.D. than Moses of Khoren, whose history is written with extreme briefness”²¹. It must be mentioned that Saint-Martin studied Armenian medieval sources in manuscripts books, because there were no printed copies yet.

The great armenologist dreamed of translating Armenian historians’ works into French, but he could do only the translations of the histories by Stepanos Orbelian, and Hovhannes Draskhanakertsi.

¹⁶ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l’Arménie*, t. I, p. 256.

¹⁷ Ezekiel, 27, 14.

¹⁸ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. I, p. 266-267.

¹⁹ *Holy Gathas, Zarathustra, The Prophet of Ancient Iran* by Ebrahim Poure Davoud, Dresden, 1927, p. 28

²⁰ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. I, p. 314.

²¹ *Ibidem*.

The main part of the second volume of *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* consists of the French translation of the *History of Siunik* by Stepanos Orbelian, with Preface and Commentaries. The volume contains “the *Geographies* attributed to Moses of Khoren and Doctor Vartan with some other works devoted to the history of Armenia”²².

The second volume is beginning with the biography of Stepanos Orbelian²³. He was the son of prince Tarasaych, the ruler of Siunik. His mother Aruz Hatun was Moslem, but marrying a Christian prince, she became a pious Christian. Stepanos Orbelian writes about his parents: “Smbat was helped only by his younger brother Tarasaych, who was a powerful and bellicose man, successful in every way, as well as pious and God-loving. He married a woman from the Ismayilites, Aruz Hatun, the daughter of Siunik’s ruler. She converted to Christianity and became very pious and God-fearing. They had three sons: Elikum, Stepanos, who became later a Bishop, and Pakhradolan”²⁴.

Saint-Martin is quite right when he stresses that Stepanos Orbelian, Patriarch of Siunik, was an all-Armenian figure indeed. He was a prominent clergyman and cultural figure not only in Greater Armenia, but also in Cilician Armenia. Being a fervent patriot, he struggled sharply against the Uniate movement, in order to preserve the national identity of the Armenian Church.

Saint-Martin concentrated his attention on the poetic legacy of Stepanos Orbelian as well. He cites a passage of the voluminous work *Lamentation in Front of the St. Cathedral*, from the second volume of M. Chamchian’s *History of Armenia* (p. 1043). The *Lamentation* was written by the order of Khachatur Kecharetsi, a well known poet of the 13th-14th centuries²⁵, “in 1299 A.D., being asked by a well known scholar of his friends, who was poet himself and was called Khachatur Kecharetsi from the land of Ararat. We know only a fragment from this poem, devoted to Armenian kings of Pharisos, which is cited in the *History of Armenia* by Chamchian and which we shall copy here in order to give an idea about Armenian poetry”²⁶.

In the Introduction to the *Geography* attributed to Moses Khorenatsi the French armenologist presents at first the biography of the Father of Armenian historiography. The author deals with Moses Khorenatsi’s person and work in a separate article entitled *Note about the Life and Writings of Armenian Historian Moses Khorenatsi*²⁷.

According to the armenologist, one cannot be sure that the *Geography* attributed to Moses Khorenatsi really belongs to him. At the beginning of that work one can find a work by Pap of Alexandria, mathematician of the 5th century, which is the main part of it²⁸. But there are passages in the text that could have been written by the Armenian scholar. These parts are devoted to Persia, Armenia and other countries of Caucasus. Not admitting that the *Geography* was translated or written by M.

²² J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, Paris, 1819, p. 405.

²³ *The History by Stepanos Orbelian was completely and in details presented by Saint-Martin’s best student Marie Félicité Brosset in two voluminous tomes (see Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian, translated from Armenian by M. Brosset, Book I, Histoire de la Siounie, Saint-Petersburg, 1864; Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian, translated from Armenian by M. Brosset, Book II, Introduction, Saint-Petersburg, 1866.*

²⁴ Stepanos Orbelian, *History of Siunik, translation into modern Armenian, Introduction and Commentaries* by A.A. Abrahamian, Yerevan, 1986, p. 332.

²⁵ *The critical text of Stepanos Orbelian’s Lamentation was prepared by us according to seven manuscripts of the M. Mashtots Matenadaran of Yerevan (see: Khachatur Kecharetsi, Canticles, prepared by A. Dolukhanyan, Yerevan, 1988, p. 82-105 (in Armenian).*

²⁶ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, p. 8.

²⁷ See *Journal Asiatique*, 1823, June, 321-324 (in French).

²⁸ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, p. 305.

Khorenatsi, Saint-Martin states: "... I think that I have proved with enough arguments that this *Geography* was neither translated nor written at the time of Moses Khorenatsi. It will be superfluous to insist any more on this point. I shall not either do further researches to establish the time when it was written"²⁹.

Later, the *Geography* attributed to Khorenatsi was found to be the work of Anania Shirakatsi, a great scientist of the 7th century. "The fact that the *Geography* was written at the time of Shirakatsi is proved by some circumstances: it is added to the works by Shirakatsi; the geometrical and astronomical knowledge of the author; the use of fractions; the fact that some passages of Shirakatsi's other works could be found in it, and a series of other literary facts which give evidence that the 7th century scientist Anania Shirakatsi is the author of the *Geography*"³⁰.

With the two voluminous tomes of his *Mémoires*... and critical texts of armenological sources in various languages Saint-Martin confirmed the necessity of Armenian studies in France. His example was followed by French and Belgian prominent armenologists of the 19th century, as Marie Brosset, Victor Langlois, Félix Nève and Edouard Dulaurier who loved Armenia and its creative people, representing one of the most ancient civilizations all over the world.

²⁹ *Ibidem*, p. 315.

³⁰ A.G. Abrahamian, *Works by Anania Shirakatsi, Study, Yerevan, 1944, p, 152.*

р) СОВРЕМЕННАЯ ЦЕННОСТЬ ШЕДЕВРА ФРАНЦУЗСКОГО АРМЕНОВЕДА СЕН-МАРТЕНА

Жан-Антуан Сен-Мартен (1791-1832) является основоположником арменоведения во Франции. Его капитальный труд «Исторические и географические записи об Армении» – исследование в двух томах, опубликованное в Париже в 1818 и 1819 гг. Этим трудом Сен-Мартен способствовал развитию арменоведения в Европе. В своем «Ознакомлении» в начале первого тома он пишет: «Это первый труд, посвященный Армении в Европе. Мы хотели бы думать, что он поведает правдивую географическую и историческую информацию. Разнообразные содержащиеся в нем упоминания и переводы охватывают период до 1812 года»¹.

Сен-Мартен был известным востоковедом, учеником Сильвестра де Саси. В посвящении своему выдающемуся учителю в начале своего основного труда он отмечает, что его исследование «будет способствовать распространению точных представлений о стране и народе, которые остаются почти неизвестными до сих пор»².

Этот труд Сен-Мартена оправдал его ожидания. Арменоведы России и Европы основывались на данные, сообщаемые им. Достаточно отметить, что пространная статья «Армения» во втором томе Энциклопедии Брокгауза и Ефрона большей частью основана на вышеуказанном труде³.

Среди учеников Сен-Мартена можно назвать Мари Фелисите Броссе, который стал также его биографом. В 1833 г. он опубликовал в Париже свой «Исторический очерк о г-не Ж.-А. Сен-Мартене», объемистую биографию – оду, поистине монументальную характеристику, посвященную рано ушедшему из жизни арменоведу. Он характеризует своего учителя как вдохновенного гения, который свободно владел пятью восточными языками – армянским, персидским, сирийским, арабским и турецким. Он был также в состоянии пользоваться языком зенди и грузинским⁴. К тому же Броссе считает, что труд «Исторические и географические записи об Армении» попросту великолепен⁵.

Основоположник арменоведения во Франции настаивал на пользе для европейской науки изучения армянского языка и переводов, сделанных на армянский. Он объяснял равнодушие европейцев к Армении и ее культуре тем фактом, что страна была лишена суверенитета. Европейские востоковеды охотно изучают арабский, персидский, индийский, турецкий и китайский, поскольку это языки суверенных наций, тогда как армяне теряли несколько раз свой суверенитет, а в начале XIX века они были под игом трех больших государств – России, Персии и Турции. Армяне – народ, разбросанный по всему миру и даже если они потеряли свой суверенитет и преследовались мусульманами, им удалось сохранить свой язык, свою религию и свои традиции, а самое главное то, что они развитые и создали многообразную литературу и культуру. Сен-Мартен считает это явление необычным и связывает его с духовным богатством и способностями армянского народа. Он с восхищением говорит о духовном рассвете Армении в V веке, перечисляет переводы, сделанные армянами с греческого, сирийского, с латыни и других языков. Ныне часть из них представляет ценность оригиналов, поскольку их оригинальные

¹ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I, Paris; 1818, p. IX*.

² Там же, сс. VII-VIII.

³ Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон, *Энциклопедический словарь, т. II, Санкт-Петербург, 1890, с. 124*.

⁴ M. Brosset, *Notice historique sur M. J.-A. Saint-Martin, Paris, 1833, p. III*.

⁵ Там же.

тексты утрачены. Сен-Мартен высоко ценит армянских историков, труды которых, если не всегда объемисты, тем не менее содержат сведения, необходимые для исторических летописей, это правдивая история, без воображаемых отклонений, свойственных восточной историографии.

Труды армянских историков являются ценными источниками для международной историографии; благодаря им историки могут узнать и исследовать факты о константинопольских греках, персидских царях Сасанидской династии, арабских мусульманах, сельджукских турок, крестоносцах, монголах и обо всем Востоке, чего нет в других исторических источниках. Они относятся к периоду с IV до начала XIX века.

Сен-Мартен с восхищением говорит о тех многочисленных типографиях, которые были основаны армянами с начала XVI век в разных странах, с Италии до Индии. Типографии были открыты в Венеции, Амстердаме, Лайпциге, Ливорно, Польше, Константинополе, Смирне и многих российских городах, а также в Эчмиадзине, Мадрасе, Новой-Джульфе, Марселе и других местах.

Сен-Мартен сообщает об Армении факты, которых нет у армянских историков и которые известны специалистам благодаря его вышеупомянутому труду.

Даже если сейчас можно найти некоторые неточности в шедевре Сен-Мартена, они не бросают тени на этот уникальный вклад в арменоведение, или на его нынешнюю ценность.

Шедевр Сен-Мартена стал научным стимулом не только для развития арменоведения в Европе. В своем исследовании, посвященном Фирдоуси, Степанос Назарян отмечает с удовлетворением, что европейская научная мысль обратилась к восточным странам, на которых не обращали внимания, поскольку казалось, что азиаты «Как будто были существа недостойные внимания науки, потерянные сыны человечества»⁶.

Интерес европейской науки к истории армянского народа был также своего рода стимулом для армянских ученых, чтобы представить с большим энтузиазмом вклад национальной культуры в мировую науку и культуру.

В наше время турецкие и азербайджанские ученые не жалеют усилий, чтобы доказать, что Арцах был всегда азербайджанской территорией. На самом деле опровержение таких заявлений может быть найдено в шедевре Сен-Мартена, опубликованного еще в 1818 году.

Говоря о территориальных владениях средневековой Армении, Сен-Мартен пользуется информацией, сообщаемой не только армянскими историками и авторами, но и находит их подтверждение в древнегреческих, римских, сирийских, персидских и арабских источниках.

От пишет: «Армянские географы, также как и греческие и римские, обычно делят Армению на две части. Великая Армения (Մեծ Հայք), которая занимает территорию между Евфратом и Каспийским Морем, и Малая Армения (Փոքր Հայք),...»⁷. Сен-Мартен подробно пишет о Киликийской Армении, а также о Первой, Второй, Третьей и Четвертой Армениях, указывая их географические границы.

Он излагает историю Армении шаг за шагом, от века до века, отмечая для каждого периода соседствующие с Арменией страны с большими территориями. Сен-Мартен часто цитирует таких выдающихся историков как Страбон, Иосиф Флавий, греческого географа Птолемея и Степана Византийского.

⁶ Ст. Назарян, *Собрание сочинений*, Ереван, 1996, с. 106.

⁷ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, t. I, p. 17.

Говоря об армянских царских династиях – Гайказянах, Аршакидах, Багратидах, Рубенидах из Киликийской Армении и о последнем армянском царе из династии Лусинянов, Сен-Мартен не забудет отметить, что до XIX века существовали маленькие независимые княжества в Нагорном Карабахе, в Гандзаке и Барде, правители которых называли себя Меликами: «Мелик – имя производное от арабского Мелик и означает царь»⁸.

В первом томе своего исследования у французского арменоведа есть часть под названием «Описание Великой Армении», в которой он подробно описывает горы, реки и озера Великой Армении, а затем и ее пятнадцать областей с их провинциями.

Он считает, что крупнейшими озерами Армении являются озеро Ван, озеро Урмия и озеро Севан. Он описывает каждое из них, их географическое расположение, качество воды и их разные названия. Например, Ванское озеро известно также как Солёное озеро, Ванское море, Море Бзнунац, Море Рштунац, Васпураканское море или Море Тоспа⁹.

В книге Сен-Мартена даются следующие области Армении: 1) Высокая Армения, 2) Тайк, 3) Гугарк, 4) Утик, 5) Четвертая Армения, 6) Туруберак, 7) Айрарат, 8) Васпуракан, 9) Сюник, 10) Арцах, 11) Пайтакаран, 12) Агдзник, 13) Мокк, 14) Корджайк, 16) Парскахайк.

Говоря о десятой области – Арцахе, он сообщает, что в его время, то-есть в 1818 г., большая ее часть являлась субъектом Российской Империи.

Он напоминает, что начиная с XIII века Арцах назывался также Хачен¹⁰, а иногда и Малый Сюник¹¹.

В своем очерке Сен-Мартен перечисляет города Арцаха – Гандзак, Гардзасар, Тавуш, Хачен, Джараберд, Амарас, Варанд и Дизак.

Арменовед дает объяснение названия Гандзак. По его мнению «Гандзак» происходит от армянского слова «гандз», которое означает «сокровище», а город был так назван, потому что армянские цари имели обыкновение хранить там свои сокровища¹². Что касается Амараса, то он был величайшей святыней Армении, так как мощи святого Григора хранились там: «Его дьяконы подняли тело и перенесли в Малый Сюник и похоронили в аване Амараса»¹³.

В первом томе своего исследования арменовед объясняет также происхождение имен нахарарских (княжеских) домов по этимологии Мовсеса Хоренаци. Он утверждает, что эти фамилии традиционно сохранились с V века, а в X веке и позже такие историки, как Ованес Драсханакертци или Самвел Анеци просто повторяли то, что говорил Хоренаци.

Естественно Сен-Мартен дает этимологию имен «Айастан» и «Армения». Он объясняет также почему армян называли Аскеназскими или Домом Фогармы, приводя также свидетельства из Библии об армянах. Он цитирует следующую часть из Книги Бытия Ветхого Завета: «Сыны Гомера: Аскеназ, Рифат и Фогарма»¹⁴, и следующую часть из пророчества Иеремии: «Поднимайте знамя на земле, трубите трубою среди народов, вооружите против него народы,

⁸ Там же, с. 34.

⁹ Там же, с. 55.

¹⁰ Там же, с. 149.

¹¹ Там же.

¹² Там же, с. 150.

¹³ Мовсес Хоренаци, *История Армении, перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна, Ереван, Изд. «Айастан», 1990, с. 149.*

¹⁴ Бытие, 10, 3.

созовите на него царства Араратские, Минийские и Аскеназские, поставьте вождя против него, наведите коней, как страшную саранчу»¹⁵.

Сен-Мартен напоминает, что согласно Мовсесу Хоренаци и другим армянским историкам, Фогарма из Ветхого Завета был отцом Гайка... «Фогарма был отцом Гайка, первого вождя их нации»¹⁶. Есть многочисленные упоминания о нем в книге Иезекииля: «Из дома Фогармы за товары твои доставляли тебе лошадей и строевых коней и лошаков»¹⁷.

Он также объясняет имена Армен и Армения, оставаясь верным сообщениям Мовсеса Хоренаци.

Среди пятнадцати областей Армении Сен-Мартен выделяет Айрарат, самую главную из всех во время царствования Аршакидов, где находилась постоянная резиденция армянских царей и откуда руководилась страна.

Сен-Мартен считает, что армянские и зарубежные историки правы, когда рассказывают о том, что Ноев Ковчег остановился на горе Арарат, которая и стала колыбелью человечества. Он объясняет происхождение названия Акори, старого села у подножия горы Арарат, от «Արլի քարի» – он посеял зерно, и это имя было дано, потому что, сойдя с горы Арарат, Ной посадил там виноградник»¹⁸.

Таким же образом он считает, что название «Нахиджеван» означает то место, куда Ной ступил в первый раз.

В некоторых местах своей книги Сен-Мартен говорит о Зенд-Авесте, священной книге Зороастризма, после публикации Анкетилля. Он видит большое сходство между словами на армянском и на языке пехлеви. Он дает объяснение слова «ари» – отважный. Заметим, что иранские специалисты Авесты объясняют это слово следующим образом: «В переводах Авесты на пехлеви это слово было использовано как Апастан, и армянский язык взаимодействовал его как Апастан, что означает «доверие и убежище»¹⁹.

Вторая большая часть первого тома «Записей» озаглавлена «Обзор истории Армении».

В этой части французский арменовед широко пользуется информацией по истории Армении из трудов Диодора Сицилийского, Страбона, Тацита, Ксенофонта, Полибия, Овсепия, Абу-л Фараджа и других иностранных историков. Он хорошо осведомлен также о трудах армянских авторов: Корюна, Агафангела, Павстоса Бюзанда, Мовсеса Хоренаци, Егише, Лазаря Парпеци, Ованеса Драсханакертци, Ована Мамиконяна, Самвела Анеци, Матфея Эдесского, Степаноса Орбеляна, Гетума, Микаэла Чамчяна и других.. Чаще всего он цитирует Мовсеса Хоренаци, Павстоса Бюзанда и Матфея Эдесского. Он считает, что труд Павстоса Бюзанда является незаменимым источником для изучения истории Армении IV века, хотя и не удостоен должной оценки в армянской историографии, из-за своей «варварской дикции»²⁰. Сен-Мартен ценит Павстоса Бюзанда больше, чем Мовсеса Хоренаци за информацию, касающуюся истории IV века, так как Хоренаци слишком кратко говорит об этом периоде: «... Он дает более точную информацию об истории IV века н.э., чем Хоренаци, история которого написана крайне

¹⁵ *Иеремия, 51, 27.*

¹⁶ *J.-A. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I, p. 256*

¹⁷ *Иезекииль, 27, 14.*

¹⁸ *J.-A. Saint-Martin, Mémoires..., t. I, p. 266-267.*

¹⁹ *Holy Gathas, Zarathustra, The Prophet of Ancient Iran by Ebrahim Pour Davoud, Dresden, 1927, p. 28.*

²⁰ *J.-A. Saint-Martin, Mémoires..., t. I, p. 314.*

кратко»²¹. Следует отметить, что Сен-Мартен ознакомился с армянскими средневековыми источниками в рукописях, поскольку печатных издания тогда еще было очень мало.

Великий арменовед мечтал перевести армянских историков на французский язык, но смог дать только перевод историй Степаноса Орбеляна и Ованеса Драсханакертци.

Большая часть второго тома «Исторических и географических записей об Армении» состоит из французского перевода «Истории Сюника» Степаноса Орбеляна с предисловием и комментариями. Этот том «содержит «Географии», приписываемые Мовсесу Хоренаци и Доктору Вардану, а также некоторые другие труды, посвященные истории Армении»²².

Второй том начинается с биографии Степаноса Орбеляна²³. Он был сыном правителя Сюника князя Тарасайча. Его мать Аруз Хатун была мусульманкой, но выйдя замуж за христианского князя, она стала благочестивой христианкой. Степанос Орбелян пишет о своих родителях: «Смбату помогал только его младший брат Тарасайч; он был могучим и воинственным человеком, удачливым во всем, а также благочестивым и боголюбивым. Он женился на Аруз Хатун, девушке из рода Измаилитов, дочери правителя Сюника. Она приняла христианство и стала весьма благочестивой и богобоязливой. У них было трое сыновей – Еликум, Степанос, который впоследствии стал епископом, и Пахрадолан»²⁴.

Сен-Мартен прав, когда настаивает на том, что Патриарх Сюника Степанос Орбелян был всеармянским деятелем. Он был признанным церковным и культурным деятелем не только в Великой, но и в Киликийской Армении. Будучи большим патриотом, он вел упорную борьбу против унитарского движения за сохранение национального облика Армянской Церкви.

Сен-Мартен сосредоточил также свое внимание на поэтическом наследии Степаноса Орбеляна. Он цитирует из второго тома «Истории Армении» М. Чамчяна (с. 1043) отрывок из объемистого произведения Орбеляна «Плач перед святым Кафедральным Собором», написанного по заказу известного поэта XIII-XIV веков Хачатура Кечареци²⁵: «Поэма создана в 1229 г. по просьбе известного ученого из его друзей по имени Хачатур Кечареци, который сам был поэтом и уроженцем Арагатской земли. Нам известен лишь фрагмент этой поэмы, посвященный армянским царям Фарисоса, который цитирует Чамчян в своей «Истории Армении» и который мы приведем дабы дать представление об армянской поэзии»²⁶.

В предисловии к переводу «Географии», приписываемой Мовсесу Хоренаци, арменовед сперва представляет биографию Отца армянской историографии. Автор обращается к личности и

²¹ Там же.

²² J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, Paris, 1819, p. 405.

²³ История Степаноса Орбеляна была закончена и детально представлена лучшим учеником Сен-Мартена Мари Фелисите Броссе в двух объемистых томах (См. *Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian*, перевод с армянского М. Броссе, Кн. I: *Histoire de la Siounie*, Saint-Petersbourg, 1864; *Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian*, перевод с армянского М. Броссе, Кн. II, Introduction, Saint-Petersbourg, 1866.

²⁴ Степанос Орбелян, *История Армении*, перевод на современный армянский язык, введение и комментарии А.А. Абрамяна, Ереван, 1986, с. 332.

²⁵ Критический текст «Плач» Степаноса Орбеляна был подготовлен нами по семи рукописям Ереванского Матенадарана им. Маштоца (см. Хачатур Кечареци, *Песнопения*, подготовлено к печати А. Долуханян, Ереван, 1988, с. 82-105 (на армянском языке).

²⁶ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, p. 8.

труду Мовсеса Хоренаци в отдельной статье под названием «Заметки о жизни и трудах армянского историка Мовсеса Хоренаци»²⁷.

По мнению арменоведа невозможно с точностью утверждать, что «География», приписываемая Мовсесу Хоренаци, действительно принадлежит ему. В начале этого труда есть произведение математика V века Папа Александрийского, которое и составляет основную его часть»²⁸. Однако в тексте есть интересные части, которые мог написать только армянский ученый. Эти части относятся к Персии, Армении и странам Кавказа. Не принимая, что «География» написана или переведена Мовсесом Хоренаци, Сен-Мартен замечает: «Мне кажется, что я в достаточной степени доказал, что эта «География» не могла быть ни переведена, ни составлена в эпоху Мовсеса Хоренаци; было бы излишне еще настаивать на этом. Я и не буду больше производить долгих исследований, чтобы определить эпоху ее создания»²⁹.

Впоследствии автором «Географии», приписываемой Мовсесу Хоренаци, оказался крупный ученый, автор VII века Анания Ширакаци. Тот факт, что «География» была написана в эпоху, когда жил Ширакаци, доказывается некоторыми обстоятельствами: ее присовокупление к его другим трудам в сборниках, геометрические и астрономические знания автора, использование дробей, использование отрывков из других трудов Ширакаци, а также целый ряд других фактов свидетельствуют о том, что автором «Географии» VII века является Анания Ширакаци»³⁰.

Двумя объемистыми томами своих «Записей...» и критическими текстами армянских источников на разных языках Сен-Мартен доказал необходимость арменоведения во Франции. Его примеру последовали выдающиеся французские и бельгийские арменоведы XIX века, такие как Мари Броссе, Виктор Ланглуа, Феликс Нев и Эдуард Дюлорье, которые любили Армению и ее творческий народ, представителя одной из самых древних цивилизаций в мире.

²⁷ См. *Journal Asiatique*, 1823, июнь, с. 321-324.

²⁸ J.-A. Saint-Martin, *Mémoires...*, t. II, p. 305.

²⁹ Там же, с. 315.

³⁰ А.Г. Абрамян, *Труды Анании Ширакаци. Исследование*, Ереван, 1944, с. 152 (на армянском языке).

գ) ՀԱՏԸՆՏԻՐ ԱՌԱԿՔ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ԱՂՔԱՏՆ ԵՒ ԱՐԾԻԻՆ

Այր մի աղքատ խորովեր սակաւ մի միս յանապատի ուրեմն. և ահա արծիւն յանկարծակի եկն 'ի վերուստ, և էառ զմիսն և վերացաւ: Իսկ աղքատն խեռաբարոյ էր, անկաւ 'ի վերայ մորեմոյն և ձայնեաց ասելով. թէ այր ես, և ունիս կարողութիւն՝ դու ընթացի՛ր ուր ես եմ. զնոյն բանս և այժմ ասեն մարդիք 'ի կռիւս իւրեանց: Տարաւ արծիւն զմիսն՝ և եղ 'ի բոյն իւր առաջի ձագուց իւրոց, և ինքն գնաց: Եւ կայծ մի փակեալ կայր 'ի միսն, այրեաց զբուռն և զձագսն արծուին:

Յուցանէ առակս՝ թէ որ զրկէ զմարդն յանմեղուց՝ զմեղքն 'ի հետ զրկանացն յինքն առնու:

LE PAUVRE ET L'AIGLE

Un Pauvre Homme faisait rôtir un peu de viande dans un désert; mais voila que l'Aigle fond inopinément sur lui, prend la viande et s'en va. Le Pauvre était méchant; il se jette dans un buisson en lui disant: Si tu es brave, si tu as de la force, viens où je suis. Les hommes tiennent à présent de pareils discours dans leurs démêlés. L'Aigle emporta la viande et la posa dans son nid devant ses petits et s'en alla. Une étincelle était cachée dans la viande; elle brûla le nid et les petits de l'Aigle.

Cette fable montre que l'homme qui est injuste envers des innocens, attire sur lui-même un pareil malheur.

ԳԱՌՆ ԵՒ ԳԱՅԼՆ

Գառն մի ցանկալի կայր 'ի փարախ մի. և ահա եմուտ գայլն՝ առ զնա զի կերիցէ. և նա անկաւ յոտս նորա՝ ասէ լալով. Աստուած ետ զիս 'ի հրամանս քո՝ ապա ողորմեաց ինձ և հա՛ր զփողս քո և լսեմ, զի լցցի ցանկութիւնս իմ. քանզի լուայ 'ի հարց իմոց թէ սաստիկ փողահարք են ազգք գայլոց: Եւ նա հաւատաց անդէպ բանին, և կնկզեցաւ, և մի բերան գոչեաց. և ահա զարթեալ շուքն՝ և խածատեցին: Եւ փախեալ և ելեալ նստաւ նա 'ի բլուր մի, լալով կոծէր զանձն իւր և ասէր. թէ արժան եմ ես այս վշտացս, և արդ՝ ո՛վ արար զիս փողահար, զի ես հանապազ մսագործ էի:

Յուցանէ առակս՝ թէ շատ իմաստուն մարդիկ խաբին, և լսեն անդէպ բանից, և յետոյ ապաշաւեն որպէս գայլն. և շատ ձեռնարկեն 'ի գործ և 'ի բան՝ որ չէ՛ իւրեանց նման պատշաճ, և անկանին 'ի նեղութիւն:

L'AGNEAU ET LE LOUP

Un tendre Agneau était dans la bergerie; voilà que le Loup entre et le prend pour le manger. Renversé sous les pieds du Loup, il disait en pleurant: Dieu me met à votre disposition, ayez pitié de moi; ainsi faites retentir votre cor, pour que je m'amuse; mes vœux seront satisfaits, parce que j'ai toujours entendu dire à mes pères que la race des Loups fournit de forts donneurs de cor. Le Loup écoute ce sot propos, il s'accroupit et se met à crier de toute sa force; mais voilà que les Chiens s'éveillent et le mordent. Il s'enfuit et s'arrêta sur une colline qu'il atteignit, et il y disait en se lamentant: Je suis vraiment digne de ce malheur, car qui m'a fait musicien, puisque j'ai toujours été boucher?

Cette fable montre que beaucoup de gens sages sont trompés et écoutent de sots propos, et se repentent ensuite comme le Loup; et que beaucoup entreprennent, soit en action, soit en parole, ce qui ne leur convient pas, et qu'ils tombent dans le malheur.

ԺԻԺԻՔՆ, ՄԵՂՈՒՔՆ ԵՒ ՄՐՋԻՄՆ

Ժիժիքն գան առ մեղուքն և առ մրջիմն ՚ի ժամանակս ծմերան՝ և ասեն. տո՛ւք մեզ կերակուր զի մեռանիմք ՚ի սովոյ: Եւ նոքա ասեն. դուք զի՞նչ գործէք յամառան: Եւ նոքա ասեն՝ թէ ՚ի վարսաւոր ծառս հանգչէաք, և անուշ երգով զճանապարհորդս ուղարկէաք: Եւ նոքա ասեն. ապա յիրաւի սատակիք ՚ի սովոյ. և չէ՛ պարտ առնել ձեզ ողորմութիւն:

Յուցանէ առակս՝ թէ յիմար կուսանքն խնդրեն, և իմաստունքն ո՛չ տան. զի ժամանակն ո՛չ է ողորմելոյ, այլ իրաւունք առնելոյ: Ապա պարտ է յայս կեանքն ժողովել, որ է ամառն, իմաստութեամբ և աշխատութեամբ՝ զհոգևոր կերակուր, զի մի՛ դատաստանին օրն սովամահ ՚ի դժոխս արկանեն զմեզ:

LES INSECTES, L'ABEILLE ET LA FOURMI

Les Insectes se rendirent, par un tems d'hiver, auprès des Abeilles et de la Fourmi. Donnez-nous de la nourriture, leur dirent-ils, car nous mourons de faim. Celles-ci leur répondirent: Eh! que faites-vous donc l'été? Nous nous reposons sous des arbres touffus, répliquèrent-ils, et nous accompagnons le voyageur avec de douces chansons. En ce cas-là, dirent-elles, il n'est par étonnant que vous mouriez de faim, il ne faut pas vous faire la charité.

Cette fable montre que les vierges folles demandent, et que celles qui sont sages ne donnent pas, parce que ce n'est pas le tems de faire la charité, mais de rendre justice. Il faut recueillir, dans cette vie qui est l'été, par la sagesse et le travail, la nourriture spirituelle, pour qu'au jour du jugement on ne nous fasse pas mourir de faim en enfer.

ԺՈՂՈՎՔ ԹՈՉՆՈՑ

Ժողովեցան թռչունքն և ընտրեցին զսիրամարգն վասն գեղեցկութեանն իւրոյ՝ օժին զնա թագաւոր: Գայ առ նա աղաւնին և ասէ, ո՛վ բարի թագաւոր, եթէ նեղեն զմեզ արծիւքն՝ դու զի՞նչ օգնութիւն կարես առնել մեզ:

Յուցանէ առակս, թէ թագաւորին ոչ միայն գեղեցկութիւն՝ այլ և քաջութիւն և պատերազմական զօրութիւն և բազմահնար իմաստութիւն՝ յամենայն կողմանց պիտոյ է:

L'ASSEMBLÉE DES OISEAUX

Les Oiseaux s'étant réunis, ils élurent le Paon, à cause de sa beauté, et le sacrèrent roi. La Colombe vint alors, vers lui, et lui dit: O excellent roi, si les Aigles nous tourmentent, comment pourras-tu nous secourir?

Cette fable montre que ce n'est pas assez de la beauté pour un roi, mais qu'il lui faut encore, pour toutes les occasions, le courage, la valeur militaire et une sagesse éprouvée.

ԱՌԻԺՆ, ԳԱՅԼՆ ԵՒ ԱՂՈՒԷՍՆ

Առիւծն և գայլն և աղուէսն եղեն եղբարք. և ելեալ յորս՝ և գտին խոյ մի, և ոչխար մի՝ որ է մաքի, և գառն մի: Եւ ՚ի ժամ ճաշոյն ասէ առիւծն ընդ գայլն՝ թէ բաժանէ՛ զոչխարսդ ՚ի վերայ մեր, փորձելով զնա: Եւ գայլն ասէ, ո՛վ թագաւոր՝ զայդ Աստուած է բաժաներ. խոյրդ՝ քեզ, և մաքիդ՝ ինձ, և գառն՝ աղուէսուն: Եւ առիւծն բարկացեալ և եհար ապտակ ՚ի ծնօտս գայլոյն. և կրկովեցան աչք նորա. և նա նստեալ լայր դառնապէս: Եւ դարձեալ ասէ առիւծն ընդ աղուէսն՝ թէ բաժանէ՛ զոչխարսդ ՚ի վերայ մեր: Եւ ասէ աղուէսն. ո՛վ թագաւոր՝ զայդ Աստուած է բաժաներ. խոյրդ՝ քեզ ճաշու, մաքիդ հրամենք, և գառնդ ընթրե՛ս: Եւ ասէ առիւծն. ո՛վ գերի

աղուեսուկ՝ ո՞ ուսոյց քեզ զայդ արդար բաժանելդ: Եւ ասէ աղուեսն՝ թէ աչք զայլոյն ուսոյց զիս՝ որ արտաքս կրկովեցան:

Յուցանէ առակս՝ թէ բազում չարագործք խրատին և թողուն զչարիս, յորժամ թագաւորք և իշխանք կախեն զգողս և զանհրաւս:

LE LION, LE LOUP ET LE RENARD

Le Lion, le Loup et le Renard ayant fait société, ils sortirent pour la chasse, et trouvèrent un Bélier, une Brebis et un Agneau. Au moment du repas, le Lion dit au Loup, pour l'éprouver: Partage entre nous les bêtes. Le Loup lui répondit: O Roi, Dieu fait le partage ainsi: le Bélier est pour toi, la Brebis pour moi, et l'Agneau pour le Renard. Le Lion se met alors en colère, donne un soufflet sur les joues du Loup et lui fait sauter les yeux. Celui-ci se retire en pleurant amèrement. Le Lion s'adresse ensuite au Renard en lui disant de partager les bêtes. O Roi, répondit-il, Dieu a déjà fait le partage: le Bélier est pour ton dîner, nous mangerons ensemble la Brebis si tu l'ordonnes, et tu souperas avec l'Agneau. O petit Renard flatteur, dit le Lion, qui est-ce qui t'a enseigné ce partage équitable? Les yeux crevés du Loup me l'ont appris, repartit le Renard.

Cette fable montre que beaucoup de méchants sont corrigés et qu'ils cessent de faire le mal, quand les rois et les princes font pendre les voleurs et les malfaiteurs.

ԱՂՈՒԷՍՆ ԵՒ ԿԱՔԱԻ

Աղուեսն էառ կաքաւ մի 'ի բերանն՝ և կամէր ուտել զնա. և ասէ կաքաւն օրհնեալ է Աստուած որ կոչեաց զիս յիւր արքայութիւնն. զի զերծանիմ 'ի յայս չարեացս: Եւ ապա դու ա՛ղուես՝ գոհացիր զԱստուծոյ, և ապա ուտես զիս, քեզ մեծ վարձք է: Եւ աղուեսն կրկզեցաւ, և հայեցեալ յերկինս՝ և բացեալ զբերանն ասէ, գոհանամ զքէն Աստուած բարի՝ որ պատրաստեցիր ինձ սեղան բարութեան: Եւ կաքաւն զերծաւ 'ի բերանոյն՝ և թռեաւ: Եւ ասէ աղուեսն, ո՞վ անմիտս և յիմարս, յառաջն պարտ էր ինձ ուտել. և ապա գոհանալ զԱստուծոյ:

Յուցանէ առակս, թէ զխոստացեալ իրսն մի՛ համարիր քեզ, և մի՛ շնորհակալ մարդոյ լինիր մինչև առնուս. և թէ ջուր տան քեզ՝ 'ի նոյն ժամն 'ի գոգդ ա՛ն. զի շատք ասեն, և ոչ տան զասացեալն իւրեանց՝ և սուտ լինին:

LE RENARD ET LA PERDRIX

Le Renard ayant pris une Perdrix, se préparait à la manger. Celle-ci lui dit: Béni soit Dieu, qui m'appelle dans son royaume, et me délivre des maux de ce monde; mais toi, Renard, rends grâces à Dieu et puis tu me mangeras, ce sera une grande récompense pour toi. Le Renard s'assied, regarde le ciel, et ouvrant la gueule, dit: Je te remercie, Dieu bon, du repas excellent que tu m'as préparé! La Perdrix s'échappe de sa gueule, et s'envole. Le Renard dit alors: Imbécille, insensé que je suis, il fallait la manger d'abord et bénir Dieu après.

Cette fable montre qu'il ne faut pas compter sur les choses promises, ni en remercier personne jusqu'à ce que tu les aies reçues, et que si on te donne de l'eau, il faut aussitôt tendre le pan de ton habit, car beaucoup de gens disent, ne donnent pas ce qu'ils promettent, et vous trompent.

ԱՂՈՒԷՍՆ ԵՒ ԳԱՅԼՆ

Աղուեսն ետես զպանիրն յորոգայթն, երթայ առ գայլն և ասէ. ո՞վ եղբայր, եկ ա՛ն զպանիրն և կե՛ր. զի ուրբաթ է, և ես 'ի պաք եմ: Եւ եկն գայլն, և ջանայր առնուլ զպանիրն. և անկաւ յորոգայթն, և թռեաւ պանիրն. և էառ աղուեսն և սկսաւ ուտել: Ասէ գայլն. վա՛յ եղբայր՝

մի՛ ուտեր. ուրբաթ է օրս՝ որ չի բարկանայ քեզ Աստուած: Եւ ասէ աղուէսն ցգայլն, թէ ուրբաթն այ՛դ է՝ որ ՚ի պարանոցդ անկաւ. և այդ է բարկութիւնն Աստուծոյ: Եւ սկսաւ գայլն ցանձել յայս կոյս և յայն կոյս: Եւ աղուէսն ասէ. ընդ նոյնդ և ես ցանձեցի երբեմն՝ և ո՛չ զերծայ: Եւ ասէ գայլն. վայ՛ է ինձ՝ զի նեղիմ չարաչար: Եւ ասէ աղուէսն. ո՛վ եղբայր, դու չես վայ՝ մինչև գայ տէր որոգայթիդ:

Յուցանէ առակս, թէ զգաստ լեր որ չի խաբիս ՚ի նենգաւոր մարդկանէ, և յայնժամ վայ տաս անձիմ քո:

LE RENARD ET LE LOUP

Le Renard ayant vu un fromage dans un piège, alla vers le Loup et lui dit: Mon frère, va prendre ce fromage et mange-le; c'est aujourd'hui vendredi et je jeûne. Le Loup s'y rendit; en s'efforçant de prendre le fromage, il tombe dans le piège et le fromage s'échappe. Le Renard le prit et se mit à le manger. Le Loup lui dit alors: O mon frère, ne le mange pas; c'est vendredi, et c'est un jour dans lequel il ne faut pas irriter Dieu contre toi. Oh! lui répliqua le Renard, le vendredi, c'est ce qui est tombé sur ton cou; c'est là la colère de Dieu. Le Loup se mit alors à s'agiter de côté et d'autre, et le Renard lui dit: Je me suis déjà agité comme toi et je ne me suis pas sauvé. Malheur à moi, disait le Loup, car je souffre cruellement! Il ne t'arrivera pas de mal, ô mon frère, répondit le Renard, jusqu'a ce que celui qui a dressé le piège soit arrivé.

Cette fable montre qu'il faut que tu sois bien avisé, pour que tu ne sois pas trompé par un homme perfide, et que tu n'ayes pas à te repentir.

ՄՐՋԻՄՆ ԵՒ ԱՂԱԲՆԻ

Մրջիմն անկեալ ՚ի ջուրն՝ և հեղձեր, գայ աղաւնին և ձգէ ոստ մի ՚ի ջուրն. և ելեալ մրջիմն ՚ի յոստն՝ և կենդանացաւ: Եւ ահա ՚ի նոյն ժամն հաւորսքն կանգնեաց զվարմն. և կամէր ըմբռնել զաղաւնին. գայ մտանէ մրջիմն յերանքն նորա, և եխած ՚ի ծայր նորա. և նա ՚ի կսկծոյն յանկարծակի ՚ի վեր թռեաւ և մորմոքեցաւ. և շարժեցաւ եղէգն և վարմն, և աղաւնին թռեաւ և ազատեցաւ:

Յուցանէ առակս՝ թէ մահու չափ ճգնէ նմա, որ յառաջն քեզ բարի արար:

LA FOURMI ET LA COLOMBE

Une Fourmi étant tombée dans l'eau, elle se noyait, lorsqu'une Colombe la voit et jette une petite branche dans l'eau; la Fourmi l'atteignit et fut sauvée; mais voilà que dans le même moment un oiseleur tendait son filet pour prendre la Colombe: la Fourmi se glisse dans ses cuisses, et le pique; celui-ci tressaille et s'irrite de ce mal inopiné; il fait remuer son roseau et son filet, alors la Colombe s'envole et se sauve.

Cette fable montre qu'il faut faire l'impossible pour celui qui vous a fait du bien.

ԱՌԻԺՆ ԵՒ ՄԱՐԴՆ

Առիւծն ետես զի առ նա փախստականք գային ամենայն կենդանիք ահիւ մեծաւ. և ասէ, թէ յունմէ՞ գայք փախստականք: Եւ նոքա ասեն թէ ՚ի մարդոյն՝ զի հալածեն զմեզ: Եւ նա ասէ՝ թէ զի՞նչ է մարդն. կացէ՞ք աստ մինչև եկեսցէ մարդն: Եւ ահա եկն եհաս մարդն. և ասէ առիւծն սպառնալեօք. թէ դո՞ւ ես մարդն որ նեղես զամենայն կենդանիս: Եւ նա ասէ. այո՛: Ասէ առիւծն, ապա թէ մարդն դու ես՝ արի ե՛կ որ կռուիմք, ես քեզ սպասեալ մնայի: Ասէ մարդն,

չունիմ ես աստ նշան կռուոյն. ապա թէ գաս որ կապեն գքեզ՝ որ ոչ փախչիս. և ես գնամ առնում զնշան կռուոյն, և գամ առ քեզ: Եւ հաւանեցաւ առիւծն՝ և կապեաց զնա մարդն. և սկսաւ կաղնի մահակաւ հարկանել զնա: Եւ առիւծն ասէ. թէ մարդ ես՝ նա սերտ և անխնայ զա՛րկ դու, և հա՛ր զքիկունս իմ. զի այս խելացս՝ այսպէս վայել է ինձ:

Յուցանէ առակս, թէ շատ զօրաւոր մարդիկ խաբին ՚ի տկարաց, և տանջին. և ինքեանք նախատեն զանձինս իւրեանց, որպէս առիւծն եղև:

LE LION ET L'HOMME

Le Lion voyant tous les animaux qui fuyaient vers lui avec une grande frayeur, il leur dit: A cause de quoi fuyez-vous ainsi? A cause de l'Homme qui nous poursuit, répondirent-ils. Qu'est-ce que l'Homme? leur dit-il; restez là jusqu'à ce que l'homme vienne. Mais voilà que l'Homme arrive; le Lion lui dit alors d'un ton menaçant: Tu es cet Homme qui tourmente tous les animaux. Oui, répliqua-t-il. Eh bien, puisque tu es l'Homme, viens, approche, que nous combattions, je t'attendais. L'Homme lui répondit: Je n'ai pas là des armes pour le combat; ainsi viens que je t'attache pour que tu ne t'enfuyes pas; je vais aller prendre mes armes, et je reviendrai aussitôt vers toi. Le Lion y consentit; l'Homme l'attache et il commence à le frapper avec un gros bâton de coudrier. Le Lion lui dit alors: Tu es Homme, ainsi frappe fort et sans pitié; déchire mon dos, car avec un tel jugement, c'est ce qui me convient.

Cette fable montre que beaucoup d'hommes forts sont trompés par les faibles; ils souffrent et se disent eux-mêmes des injures comme le Lion.

ՈՐՍՈՐԴՆ ԵՒ ԿԱՔԱԼՆ

Որսորդ մի էառ զկաքաւ մի՝ և կամէր զենուլ զնա. և ասէր կաքաւն լալով, մի՛ զենուր զիս. և ես բախեցից քեզ բազում կաքաւս՝ և աճից ՚ի կամս քո: Եւ ասէ որսորդն. այժմ մեռցիս ՚ի ձեռաց իմոց, զի զսիրելիս և զազգս մատնես:

Յուցանէ առակս, թէ կազմես որոգայթ ազգի քո և սիրելւոյ, ո՛չ հաճի Աստուած ՚ի գործս քո. և քեզ պատրաստ զնոյն:

LE CHASSEUR ET LA PERDRIX

Un Chasseur prit une Perdrix et voulut la tuer, mais celle-ci lui dit en pleurant: Ne me tue pas; j'attaquerai pour toi beaucoup de Perdrix et je te les amènerai. Le Chasseur lui répondit alors: Tu mourras aujourd'hui de ma main, puisque tu trahis tes parens et tes amis.

Cette fable montre que si tu tends des pièges à ton parent ou à ton ami, Dieu désapprouve tes actions et te prépare la pareille.

ՓԱՅՏԱՀԱՐՔՆ ԵՒ ԾԱՌՔ

Փայտահարքն առին զփայտահատքն՝ որ է կացինն, և գնացին՝ մտին ՚ի մայրին և սկսան կոտորել զծառսն. և ծառքն ասեն. զի՞նչ է այս զոր գործեն: Եւ նոճին ասէ. վա՛յ մեզ եղբարք. զի կոթքն ՚ի մեզանէ է՝ որ կոտորեն զմեզ:

Յուցանէ առակս, թէ մա՛րդ՝ մի՛ տար դու ՚ի քէն զէն հակառակորդին, որ գայ և նովաւ սպանցէ զքեզ:

LES BUCHERONS ET LES ARBRES

Des Bûcherons prirent leurs cognées, s'en allèrent et entrèrent dans la forêt, où ils commencèrent à abattre des arbres. Ceux-ci se mirent à dire: Qu'est-ce qu'ils font? Malheur à nous, mes frères, répondit le Cyprés, parce que les manches de ces cognées qui nous détruisent, viennent de nous!

Cette fable te montre, ô Homme, qu'il ne faut pas donner des armes à ton ennemi, parce qu'il s'en servira pour te teur.

ԵԶՆ ԵՎ ՉԻՆ

Եզն և ծին խօսեցան ընդ միմեանս. ասաց ծին ընդ եզն՝ թէ դու ո՞վ ես, կամ յի՞նչ պէտս ես: Ասէ, ես ծի՛ եմ՝ որ թագաւորք և իշխանք և պարոնայք կազմեն զիս ոսկւով և արծաթով՝ և բազմին ՚ի վերայ իմ: Ասէ եզն. ամեն աշխարհիս շէ՛ն եմ ես՝ որ վաստակիմ և չարչարիմ և խոնջիմ, և ապա դու և քո թագաւորն ուտէք, և ամենայն մարդիկ զվաստակս իմ ուտեն, և թէ ոչ վաստակիմ՝ դու և քո թագաւորն մէկ հետ մեռանիք. և դու երախտամոռաց մի՛ լինիր:

LE BŒUF ET LE CHEVAL

Le Bœuf et le Cheval causaient ensemble; le Cheval dit au Bœuf: Qui es-tu? à quoi es-tu utile? Moi Cheval, poursuivit-il, les rois, les princes et les seigneurs m'ornent d'or et d'argent et se placent sur moi. Je suis, lui repartit le Bœuf, celui dont les peines et les travaux portent l'abondance dans tout le monde; toi et ton roi vous mangez, et tous les hommes mangent le fruit de mes travaux. Si je ne travaillais pas, toi et ton roi, il vous faudrait mourir: ainsi donc ne sois pas ingrat.

ԱՅՐԻ ԿԻՆՆ ԵՎ ՈՐԴԻՆ

Այրի կին մի ուներ զտղայ մի, և սկսաւ գողանալ միրգ և բանջար. և մայր նորա ուրախութեամբ ճաշակէր զայն, և ոչ խրատէր զնա ՚ի կամս Աստուծոյ. և սովորեցաւ տղայն, և փոքր փոքր աճեցաւ ՚ի գողութիւն, և բերէր անասունս և այլ անօթս. և աճեալ եղև աւագակ ՚ի լերինս, և բազում չարիս առնէր. և կալեալ տարան ՚ի կախել: Եւ նա ասէ. թէ բերէ՛ք զմայր իմ՝ զի համբուրեցից: Եւ իբրև բերին, և նա խածեալ եհատ զքիթ մօրն: Եւ զայն իմացաւ թագաւորն, և ասէ. ո՞վ դու՝ զի՛նչ արարեր: Եւ նա ասէ, յիրաւի արարի, զի ո՛չ խրատեաց զիս ՚ի տղայութենէս ՚ի կամս Աստուծոյ. որ չէի յայս վիշտս անկեալ: Եւ թագաւորն հրամայեաց զնա. և կախեաց զմայր նորա, զի ոչ էր խրատել զնա:

Յուցանէ առակս, թէ ամենայն ծնող որ ո՛չ խրատէ զորդին իւր մնալ ՚ի կամս Աստուծոյ, զայ մեղք որդւոցն ՚ի գլուխս ծնողացս յաւուր դատաստանի:

LA VEUVE ET SON FILS

Une femme veuve avait un petit enfant; il commença par voler des fruits et des herbes; sa mère les mangeait avec joie, et ne donnait à son fils aucun conseil conforme aux commandemens de Dieu. Le petit enfant s'accoutuma à cette manière de vivre, et peu à peu il grandit dans le vol; il apportait des animaux et ensuite des meubles. Enfin, étant plus avancé en âge, il devint brigand dans les montagnes et il fit beaucoup de mal; il fut pris, et on le conduisit pour le pendre. Alors il dit: Amenez-moi ma mère que je l'embrasse. Quand on l'eut fait venir, il la mordit et lui coupa le nez. Le Roi le sut et il lui dit: Pourquoi as-tu fait cette action? Ce que j'ai fait est juste, répliqua-t-il, parce qu'elle ne m'a pas conseillé dans mon enfance selon la volonté de Dieu; et je ne serais pas dans la peine où je suis tombé. Le Roi ordonna de lui donner la liberté et de pendre la mère, parce qu'elle ne lui avait pas donné de bons conseils.

Cette fable montre que tout père qui reste sans instruire ses enfans, comme Dieu le lui ordonne, les péchés de ses enfans retomberont sur sa tête au jour du jugement.

ԹԱԳԱԻՐ ԱՂՔԱՏԱՑԵԱԼ

Թագաւոր մի եհաս 'ի վերջին աղքատութիւն, և յոլով ժամանակս ծառայեաց խնկօք և ճրագօք զկուռս հօր իւրոյ, և աղաչէր զնա՝ զի փարթամասցի. իսկ նա և՛ս քան զևս աղքատանայր: Եւ նա բարկացեալ յաւուր միում՝ եհար ուռամբ զգլուխ կռոցն, և հերձաւ զլուխն, և բազում գանձս հեղաւ 'ի գլխոյ կռոցն՝ զոր հայրն նորա անդ պահեալ էր:

Յուցանէ առակս յայտնապէս, թէ որքան ծառայես զմարմինդ քո հեշտութեամբ և մեղօք, դու ևս քան զևս աղքատանաս հոգւովդ և ողորմելի լինիս. ապա թէ տանջես զմարմինդ քո և չարչարես, և սպանցես ամենայն բարեգործութեամբ. ապա կարես փարթամանալ դու հոգւովդ առաքինութեամբք:

LE ROI DEVENU PAUVRE

Un Roi tomba dans la dernière misère, et pendant long-temps il honora l'idole de son père, en lui offrant de l'encens et des cierges. Il le pria de l'enrichir, mais lui devenait de plus en plus pauvre; enfin un jour il se mit en colère et frappa avec un marteau la tête de son idole. La tête de l'idole se fendit, et il en sortit beaucoup de trésors que son père y avait déposés.

Cette fable fait voir clairement que si vous rendez votre corps esclave de la mollesse et du péché, vous serez de plus en plus pauvre d'esprit, et vous deviendrez misérable; mais si vous affligez votre corps, si vous le tourmentez et le tuez par une grande quantité de bonnes actions, vous pourrez vous enrichir en vertus spirituelles.

ԷՇՆ

Իշուն աւետիս մատուցին՝ թէ ցնծա՛ և ուրախ լեր, և տուր մեզ ոժիտս. զի թոռն ծնաւ քեզ: Եւ էշն ասէ. վայ՛ ինձ բարեկամք իմ, զի թէ հարիւր թոռն լինի յերանաց իմոց՝ զծանրութիւն բեռանցն ո՛չ թեթևացուցանեն 'ի թիկանց իմոց:

Յուցանէ առակս, թէ մի՛ վստահանար յորդիս քո, և մի՛ յորդիս որդւոց քոց, թէ նոքա քաւեն զմեղս քո. այլ դու ջանա՛ որքան կարես, ապաշխարութեամբ և արտասուօք:

L'ANE

On était venu apporter une bonne nouvelle à l'Ane, en lui disant: Réjouis-toi, sois bien content et donne-nous un présent; il t'est né un petit-fils. Malheur à moi, mes amis! répondit-il; car s'il sort cent petits-fils de mes reins, ils n'allégeront pas le lourd fardeau de mes épaules.

Cette fable montre que tu ne dois pas mettre ta confiance dans tes enfans, ni dans les enfans de tes enfans, pour expier tes péchés; mais efforce-toi autant que tu le pourras d'en obtenir le pardon par ton repentir et par tes larmes.

դ) ՍԵՆ-ՍԱՐՏԵՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆԸ
ԸՍՏ ՔԵՐՈՎԲԵ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻ¹

1. Առաջին տեղը բռնում է նրա ամենամշանավոր երկասիրությունը, որ նրա անունը հռչակեց Եվրոպայում: Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, suivies du texte Arménien de l'Histoire des Princes Orpélians, par Etienne Orpélian et celui des Géographes attribuées à Moïse de Khoren et au docteur Vartan; le tout accompagné d'une traduction française et de notes – explicatives. Երկու հատոր, Paris 1818-1819:

2. Nouvelles recherches sur l'époque de la mort d'Alexandre et sur la chronologie des Ptolomées, Paris, 1820, in 8°, 125 էր.:

3. Notice historique sur le Zodiaque de Dendeuh, Paris, 1822.

4. Choix de Fables de Vartan, texte arménien et traduction française, Paris, 1825 in 8°.

5. Relation d'un voyage de l'évêque d'Arzendjan en Europe et dans l'Océan Atlantique, traduction française avec le texte en regard, Paris 1827 in 8°.

6. Élégie sur la prise d'Edesse par les Musulmans, traduite en française de l'arménien du patriarche Nersès Klaiëtzzi avec le texte en regard, édité par le docteur Zohrab et une notice sur ce savant, Paris 1828 in 8°.

7. Recherches sur l'histoire et la géographie de la Mesèse et de la Charasène (posthume, édité par Lajard), Paris 1838 in 8°.

8. Histoire du Bas Empire de Lebau, Paris, 1824-1836, 21 հատ. in 8°.

9. Mémoire sur l'éclipse de Thalès et sur l'époque de la prise de Sardès par Cyrus (կարդ. փետր. 16-ին 1821-ին) և Supplément à ce mémoire.

10. Considérations sur l'histoire d'Égypte en général et sur les systèmes d'Hérodote et de Diodore de Sicile en particulier.

11. Nouvelles observations sur les inscriptions de Persépolis.

12. Recherches sur la vie et les aventures de Léon, dernier roi des Arméniens (կարդ. մարտի 28-ին 1825):

13. Observations sur l'époque du règne d'Osymandias.

14. Mémoire sur Psammétique, roi de Corinthe.

15. Observations sur un passage de Salluste relatif à l'origine persane des Maures et de plusieurs autres peuples de l'Asie Septentrionale.

16. Notices et Extraits des Manuscrits de la bibliothèque royale. Notice du décret au privilège de Leon II, roi d'Arménie en faveur des Génois en 1288.

Journal des Savants

17. Sur la chronique d'Eusèbe (փետր. 1820).

18. Sur les inscriptions lyciennes découvertes par M. Cockerelle (Ապրիլ 1828).

19. Sur un papyrus égyptien expliqué par M. Boccker (Մեպտ. 1821).

20. Sur l'inscription hieroglyphique de l'obélisque Philé (ապր. 1822).

21. Extrait d'un Mémoire sur l'histoire d'Égypte (սեպտ. 1823).

22. Sur la Johannide de Cresc. Corippus (ապր. 1828).

23. Sur les synchronismes des temps héroïques de M. Petit-Radel (հուլ. 1828).

24. Sur le voyage de M. Schulz en Orient (օգոստ. 1828).

25. Sur la description de l'ancienne Arménie par Luc Indjidjian (սեպտ. 1818).

¹ «Փորձ», 1881, մայիս և հունիս, էջ 12-18:

26. Sur une collection des auteurs classiques de l'Arménie (հուլ. 1829).
27. Sur la chronique géorgienne de M. Brosset jeune (փետր. 1830).

Journal Asiatique

28. Sur une tragédie armenienne 1823 թ. էր. 22.
29. Sur les fables armeniennes de Wartan.
30. Sur les manuscrits orientaux offerts par Lord Kingsbourgh.
31. Sur les révolutions de l'Arménie sous Arsac II au IV. 1829 թ. 30.
32. Sur les inscriptions arméniennes de Bolghari 1831 թ. էր. 503.
33. Don d'un manuscrit arménien de la chronique d'Eusèbe, fait a la Bibliotheque de Roi 1827 t. XI p. 63.
34. Nouveau testament traduit en armenien vulgaire par J. Zohrab 1825 t. VII p. 64.
35. Discours sur l'origine de l'histoire Arsacides 1822 t. I p. 65.
36. Exposition de la foi Musulmane, traduite de Turc, par G. de Tassy, 1822 թ. 109.
37. Note sur les medailles gréco – indiennes 1832 t. IX p. 80.
38. Notice sur le voyage littéraire de M. Schultz en Orient et sur les découvertes qu'il a fait récemment dans les ruines de la ville de Sémiramis 1828 t. II p. 161.

Biographie Universelle

39. Mithridate le Grand Պոնտացոց թագավոր.
40. Ptolomé, Եգիպտացոց թագավորներ.
41. Mithridate, Պարթևացոց թագավորներ.
42. Hormisdus, Պարսից թագավորներ.
43. Jezdedjerd, Պարսից թագավորներ.
44. Khosrou
45. Sauromate
46. Phraate, Պարթևացոց թագավորներ.
47. Pharnace, Պոնտացոց թագավորներ.
48. Pharosmane, Իբերիացոց թագավորներ.
49. Seleucus, Ասորոց թագավորներ.
50. Roustem, Պարսկական դյուցազներ.
51. Hayton, } Զայոց թագավորներ.
52. Leon, }
53. St. Ephrem
54. Le philosophe David } Զայ մատենագիրներ.
55. Moise de Khoren }
56. Maribas Cathina }
57. Mekhitar }
58. Mas'oudy, արաբ աշխարհագիր.
59. Edourd Pocock և այլք.

Մի քանի առանձին գրվածքներ և նկատողություններ

60. Motif de mon vote négatif sur l'acte additionel aux constitutions de l'empire. Paris 1815 in 8.
61. Notice sur la vie et les travaux numismatiques de Tochan d'Annery, les Recherches sur les medailles de nomes ou prefectures de l'Egypte, Paris 1822 in 4.

62. Notice sur l’Egypte sous les Pharaons de Champollion. Paris 1811 in 8^{-ou}, «Սօցիալտորի»
մեջ.

63. Notice sur la langue et la litterature chinoises par A. Rémusat. Paris 1811 in 8. „Magasin
encyclopédique”-ի մեջ.

Ասում են, որ բացի այս բոլորը Ս. Մարտենը թողել է մի քանի երևելի ձեռագիր
աշխատություններ, այն է.

64. Un abrégé d’histoire universelle.

65. Histoire de Lazare de Parbe.

66. Histoire de Moise de Khoren.

67. Histoire des Vartaniens par Elisé.

68. Histoire du pays de Taron et de Nerses le Grand.

69. La vie de Thomas par Thomas de Medsopti.

6. ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբգար Եդեսիայի արքա - 80, 91
Աբեղյան Մ. – 64, 73, 101, 115
Աբիդնու – 32
Աբիմելեք – 147
Աբրահամ նահապետ – 70
Աբրահամյան Ա. Ա. – 56, 130
Աբրահամյան Ա. Գ. – 127
Աբուլֆարաջ – 48
Աբուլֆեդա արաբ պատմիչ – 159
Ագաթանգեղոս – 48, 101, 155
Ագոնց Ստ. – 152
Ադամ (նախահայր) - 36, 124
Ադոնց Ն. – 68, 69, 74, 128, 151
Ադրամելեք – 156, 157
Aesop – 108
Աժդահակ Մարաց – 53
Ալեքսանդր Մակեդոնացի – 15, 53, 69, 86, 87, 120, 130
Ալեքսանդր Յոթերորդ պապ – 18
Ալեքսիանոս Պիղու – 93, 100, 101, 102
Ալիշան Ղ. – 138
Աիրիման – 151
Աիուրամազդա – 130
Աճառյան Հր. – 112, 120, 121, 137, 138
Ամիրխանյան Աբր. – 110
Ամմիանոս – 92
Անահիտ աստվածուհի – 130
Անանիա – 91
Անանիա Շիրակացի – 32, 127
Անթարյան Փ. – 110, 137
Անկետիլ Ղյուպերոն – 47, 130
Անտոնիոս (զորավար) - 30
Ashkenaz – 46
Աշոտ Բագրատունի – 50, 80
Աշոտ Երկրորդ - 79, 81
Աշոտ Երրորդ - 50, 70
Առաքել Դավրիժեցի – 33, 98
Առաքելյան Վարագ - 33, 98
Ասենանի – 37
Ասողիկ պատմիչ – 121, 123, 155, 158
Ավգերյան Մկրտիչ – 9, 120
Արա Գեղեցիկ – 155
Արաբյան Մ. – 94

Արամազդ – 121
Արիստակես Լաստիվերցի – 71, 137, 155
Արիստոտել – 31
Արծրունիներ – 54, 64, 156
Արձան Արծրունի – 37
Արձան (Մաշտոցի աշակերտ) – 148
Արղուն խան – 61, 72, 73, 74
Արշակ Արշակունի – 89
Արշակունիներ – 16, 17, 29, 31, 33, 44, 46, 54, 64, 68, 85, 89, 124
Արշակունիներ (պարսից) - 28, 84, 85, 86, 87, 89
Արտաշես արքա - 52
Արտաշիր Սասանյան – 89
Արտավազդ (արքա) - 30
Արտավան Արշակունի – 89
Արուզ խաթուն – 59
Արփ Արսլան – 51, 71
Բագարատ Իշխան – 36
Բագրատ Բագրատունի – 36
Բագրատունի թագավորներ – 44, 50, 54, 64
Բարդաժան – 38, 123
Բարդուղիմեոս առաքյալ – 80
Բարթիկյան Հր. – 70
Բերոսոս – 32
Բյուզանդացի Ն. – 158
Բոնապարտ Նապոլեոն – 11
Բրոկհաուզ Էֆրոն – 40, 41
Բրոսսե Մարի Ֆելիսիտե - 7, 8, 9, 10, 21, 22, 50, 51, 75
Բրքիշո Ասորի – 97
Burmouf Eugène – 90
Բուղա - 72, 73, 74
Բուրբոններ – 12
Բուրժե դը Գրենոբլ – 11
Գագիկ Առաջին – 50
Գագիկ Արծրունի – 81
Գագիկ Երկրորդ - 50, 51
Գալանոս – 59, 62
Գալեն – 32
Գայանե - 102
Գեորգի ռուս իշխան – 58
Գեորգի Վրաց թագավոր – 58
Գյուտ կաթողիկոս – 122, 123
Գրիգոր Աբուլֆարաջ – 37
Գրիգոր Արշարունի – 32
Գրիգոր կաթողիկոս Լուսավորիչ – 34, 49, 52, 55, 81, 99, 102, 114

Գրիգոր Կեսարացի – 137
Գրիգոր Մագիստրոս – 33
Գրիգորյան Մայա – 6
Գրիգոր Նյուսացի – 33
Գրիգոր որդի Սենաքարիմի – 63
Գրիգոր Տաթևացի – 137
Gomer – 46
Գևորգյան Համլետ Ա. – 6
Գևորգ Սարգսյան – 54
Գևորգ Սկևռացի – 137
Գևորգ Սուրբ – 143
Դավիթ Անհաղթ – 31
Դավիթ կաթողիկոս – 98
Դարբինյան-Մելիքյան Մ. – 78
Դարեհ – 86, 87
Դելիլ ժակ – 21
Դիոդորոս Սիկիլացի – 32, 35, 47
Դիոկղետիանոս – 101
Дионисий Фракийский – 128
Դյուլորիե էդ. – 75
Դոլուխանյան Ա. – 17, 51, 64, 78, 100
Դոն Կարլոս – 21
Ebrahim Poure Davoud – 47
Եգանյան Օ. – 110, 137
Եգեկիա - 157
Եգեկիել – 46
Եգնիկ Կողբացի – 37, 66, 116, 130, 145, 147, 148, 149, 150, 151
Եզրպոս – 107, 108, 109
Ելտըկուզ - 63
Եղիազար Շամիրյան – 64
Եղիշե - 10, 30, 37, 48, 145, 146, 147, 155
Եվսեբիոս – 32
Եվստաթես – 61
Եվրիպիդես – 126
Երեմիա (մարգարե) - 46
Երվանդ Առաջին – 51
Եփրեմ Եդեսացի – 35
Զամինյան Աբր. – 97
Zarathushtra – 47
Զեյթունյան Ա. – 110, 137
Զենոբ ասորի - 34
Զենոն կայսր – 124
Զոհրապյան, Զոհրաբ վարդապետ – 14, 106, 109, 125, 126
Զրադաշտ – 66

Էդրիզի արաբ պատմիչ – 159
Էկո Ումբերտո – 66
Էմիլիոս – 102
Էմին Մ. – 119
Թադևոս առաքյալ – 80, 91
Թամար Գեորգիի աղջիկ – 58
Թամրազյան Յր. – 126
Թեոդոս Փոքր – 96, 97
Թեոդորետ – 119
Թեոդորոս Մոպսյուլեստցի – 36
Թեոն Ալեքսանդրացի – 126
Թեոֆիլ Բայեր – 65
Թերզիբաշյան Վ. – 95, 96, 100
Թողոն դ' Աննես – 16
Thomson W. Robert – 45
Թոսունյան Գ. – 79
Թովմա Արծրունի – 122, 124, 156, 157, 158
Թովմա Մեծոփեցի – 10
Թովմաս Վանանդեցի – 125
Թովմաս Օբեր – 140
Torgomah - 46
Թորոս Երրորդ կաթողիկոս – 55
Իբն ալ Աթիր – 70
Իբն Յոկալ արաբ պատմիչ – 159
Իզնատիոս վարդապետ – 51
Իզաբել թագուհի – 143
Ինճիճյան Ղ. – 129, 133, 140, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159
Իննուկենտիանոս VIII (պապ) - 144
Իննուկենտիանոս XI (պապ) - 144
Լաբուրնա – 123
Լագիդներ – 15
Լազոս որդի Պտղոմեոսի – 15
Լաժար Ֆ. – 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 90, 91
Լակրոզ - 65, 71
Լանգլուա Վ. – 75
Լերո Քամիլ – 29
Լենկ Թեմուր – 10, 131
Լեո – 98
Լըբո – 7
Լիպարիտ Օրբելյան – 72
Լյուդովիկոս XIII – 18
Լոխման – 107, 109, 110
Լուսինյան թագավոր – 44
Լևոն III – 60

Լևոն VI – 53
Լևոնյան Գ. – 96, 100
Խաչատուր Կեչառեցի – 62, 64
Խիկար իմաստուն – 110
Խոռոհբուտ – 123
Խոսրով Երկրորդ - 124
Խոսրովիդուխտ – 102
Կամսարական իշխաններ – 50
Կանայան Ա. – 101
Կառլոս VIII – 136
Կարեն իշխան – 101, 102
Կարիեր Ա. – 17
Կեսար – 96
Կեփաղիոն – 32
Կիռչեր – 66
Կիրակոս Գանձակեցի – 155
Կիրակոս սուրբ - 140
Կլապրոտ – 13, 14, 15, 16, 160
Կյուրոս – 28
Կոմիտաս կաթողիկոս – 52
Կոնակ – 68
Կոնիբեր Ֆ. – 75
Կոնստանդին Երկրորդ կաթողիկոս – 60
Կոնստանդին կայսր – 89
Կոնֆուցիուս – 66
Կոստանյանց Կարապետ – 63
Corbulon – 52
Կորկոտյան Զ. – 65
Կորյուն վարդապետ – 34, 48, 97, 105, 115, 116, 117, 124, 147, 148
Կրասոս – 86
Ջակոբ Ա Կլայեցի – 60
Ջակոբ Նյուսացի – 35
Ջակոբ սուրբ - 139
Ջակոբյան Վ. – 137, 138, 142
Ջայկ նահապետ – 53, 80, 123
Ջայկյաններ – 54
Ջանիբալ – 52
Hase – 90
Ջարությունյան Ա. – 101, 115
Ջեթուն պատմիչ – 48
Ջերմես Եռամեծ – 66
Ջերովդես – 96, 97
Ջիպոկրատ – 32
Ջիսուս Քրիստոս – 52, 61, 80, 91, 139, 144

Յոթ Երանելի – 70
Յոլ ոստիկան – 36
Յոմերոս – 32
Յովհան Եկեղեցացի – 116, 148
Յովհան Մամիկոնյան – 48
Յովհան Մանդակունի – 94, 128
Յովհաննես Առաջին Կաստիլիայի թագավոր – 54
Յովհաննես Երզնկացի – 128
Յովհաննես զարմիկ Ստ. Օրբելյանի – 62
Յովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի – 10, 30, 46, 48, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83
Յովհաննես Մկրտիչ – 97
Յովհաննես որդի Վասիլի – 160
Յովհաննիսյան Յ. – 94, 100, 115
Յովհաննիսյան Պ. – 60, 78, 122
Յովսեփոս – 32, 44, 48
Յովսեփ Պաղնացի – 116, 122
Յոփոսիմես սուրբ - 95, 100, 101, 102, 127
Յուլիանոս – 120
Յուլիոս Աֆրիկացի – 32
Յունբոլտ - Ա. – 5, 17, 19, 20
Ղազար Թոնդրակեցի – 38
Ղազար Փարպեցի – 10, 30, 35, 48, 85, 116, 154, 155
Ղևոնդ - 97, 148
Ղևոնդ Երեց – 116
Ղուկաս Արզրումեցի – 55
Ճենթակուր – 68
Մադոյան Ա. – 144
Մալխասյանց Ստ. – 25, 35, 85, 117, 119, 121, 132, 133, 151, 155
Մակլեր Ֆ. – 76, 77, 105, 106, 108, 113
Մամիկ – 68
Մամիկոնյան Եպիսկոպոսներ – 49
Մամիկոնյաններ – 66, 68, 69
Մանանդյան Յ. – 92
Մանե (աղանդավոր) – 36, 38
Մանեթոս – 32
Մաշտոց կաթողիկոս – 79
Մառ Ն. – 104, 106
Մասուդի (պատմիչ) – 133
Մատթեոս ավետարանիչ – 97, 112, 113
Մատթեոս Եղեսացի – 48, 70
Մար Աբաս Կատինա - 80, 123, 132
Մարինա - 160, 161
Մարինոս – 161
Մարկ Անտոնիոս – 86

Մարկիոն – 38, 149
Մարկո Պոլո – 66
Մարկոս ավետարանիչ – 143
Մարկվարտ – 92
Մարկոս Ավրելիոս – 67
Մարտիրոս Երզնկացի – 136, 137, 138, 139, 140, 141, 144
Մաքսիմիանոս եպիսկոպոս – 118, 148
Մելքիսեթ – 98
Մենթել Մ. – 8
Մեսրոպ Մաշտոց – 31, 34, 35, 82, 97, 115, 116, 117, 121, 122, 124, 148
Մեսրոպ քահանա - 64
Միթրա – 130, 135
Միխայիլ Ասորի – 36, 78
Միքայել Չամչյանց – 36, 48
Մխիթար Գոշ – 110, 113
Մխիթար Սեբաստացի – 152
Մխիթարյաններ – 145, 159
Մկրտիչ Նաղաշ – 137
Մոնամախ (կայսր) – 50
Մովսես Բաղրամյան – 65
Մովսես Խորենացի – 10, 30, 31, 32, 45, 46, 48, 49, 53, 66, 68, 80, 92, 101, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 132, 133, 134, 145, 146, 147, 154, 155, 156
Մովսես Քերթով (քերական) – 128
Մուշեղ սպարապետ – 64, 67
Մուրադյան Գ. – 126
Մուրացան – 54
Յովհան ավետարանիչ – 36
Յովհան Ոսկեբերան – 36
Յովհաննես որդի Վարդանի – 161
Յուսուֆ ոստիկան – 81
Նաբուգոդոնոսոր – 156
Նազարով – 160, 161
Նանա (աղանդավոր) – 36
Նեղոս սուրբ – 145
Նեստոր – 118
Ներոն – 52, 53, 91, 144
Ներսեհ Կամսարական – 32
Ներսես Կլայեցի – 10
Ներսես Մեծ – 10, 64
Նիկոլայ Առաջին – 5
Նիկոլ Թորոսովիչ – 97, 98, 99, 100
Նինոս – 133
Neumann C. F. – 105

Նոյ – 47, 66
Նև Ֆ. – 75, 77
Շահ Աբաս – 53
Շամիրամ – 131, 132, 133, 134
Շամպոլիոն - Ֆիժակ – 15
Շեզի – 12
Շիլլեր Ֆրիդրիխ – 22
Շրոտեր կամ Սկրոտերիոս – 155
Շուլց (արևելագետ) – 129, 130, 131, 132, 133, 134
Ողյունայ – 123
Ոսկանյան Ն. – 65
Չամչյանց Մ. – 60, 61, 62, 63, 71
Չինգիզ խան – 69, 73
Չնչկիկ – 70
Պալասանյան Ստ. – 60
Պապ Ալեքսանդրացի – 127, 153
Պապ թագավոր – 67
Պատկանյան Քերովբե - 7, 9, 12, 13, 67, 139
Phantchao – 67
Պետրոս առաքյալ (սուրբ) – 36, 139, 144
Պետրոս Գետադարձ – 50
Պետրոս Խուռնավեցի – 105
Պետրոս Մեծ ռուսական ցար – 160
Պետրոս Սյունեցի – 114
Պլատոն – 31
Պլինոս – 25
Պլուտարքոս – 52
Պլուտոն – 119
Պոլտենիոս, Պրոդադիա – 119
Պոլիբիոս – 47
Պոդոս առաքյալ – 139, 144
Պոդոս Սամոսատցի – 36
Պտղոմեոս (աշխարհագիր) – 44
Պտղոմեոս Առաջին – 15
Պտղոմեոս Տասնհինգերորդ – 15
Պրոկլես – 33
Պուլխերիա – 96, 97
Ջրպետ Շահան – 9, 12, 13, 15, 70
Ռաշիդ - Էդդին – 73
Ռասին Ժ. – 95
Ռեմյուզա Աբել – 11, 12, 16, 21, 90
Ռիշելիե կարդինալ – 18
Riaphath – 46
Ռյուրիկներ – 99

Ռուբինյաններ – 44, 55
Սահակ Բագրատունի – 123, 124
Սահակ Գարդմանի տեր – 81
Սահակ կաթողիկոս (Պարթև) – 31, 34, 97, 115, 116, 117, 121, 122, 124, 148
Սամվել Անեցի – 32, 46, 48
Սանասնայք – 156
Սասանյաններ – 29, 42
Սավայան Ա. – 65
Սարասար, Սանասար – 156, 157
Սելևկյաններ – 52
Սենաքարիմ – 63
Սենեքերիմ թագավոր Ասորեստանի – 156
Սենկկիչ Յ. – 144
Սեն-Մարտեն Անտուան-ժան – 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 29, 32, 35, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 103, 104, 105 և այլուր
Սերապիս – 119, 120
Սիլվեստր դը Սասի – 11, 12, 40
Սիմեոն Լեհացի – 143, 144
Սիմեոն Ջուղայեցի – 33
Սիմեոն քահանա – 33
Սմբատ Երկրորդ – 50, 79, 80, 81
Սմբատ սեպուհ – 63
Սմբատ սպարապետ – 36
Սմբատ Օրբելյան – 59, 71, 72
Սոկրատ Սքոլաստիկոս – 32, 33
Սողոմոն Իմաստուն – 96, 110, 117
Ստեփանոս Բյուզանդացի – 44
Ստեփանոս Նազարյան – 42, 43
Ստեփանոս Սյունեցի – 33, 59, 114, 128, 155, 156
Ստեփանոս Օրբելյան – 23, 48, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 71, 72, 73, 74,
Ստրաբոն – 25, 44, 47, 52
Սրապիոն արքեպիսկոպոս – 105, 106
Վալենտին – 38
Վախթանգ – 70
Վաղարշակ Արշակունի – 123
Վաղարշակ (Հայոց արքա) – 51
Վարդան Այգեկցի – 104, 105, 106, 109, 111, 127
Վարդան Արևելցի – 105, 107, 113
Վարդան Բարձրաբերդցի – 155
Վարդան Հունանյան – 97
Վարդան Մամիկոնյան – 157, 158
Վարդանյան Վ. – 157, 158

Վարդանյան Վ. Յ. – 123
Վարդգես իշխան – 51
Վեհ Միհր Ներսեհ (պարսիկ կառավարիչ) – 37
Վեստ Սարգիս – 50
Վիստոն Գևորգ և Գուլիելմոս – 121, 125, 127
Վիրգիլիոս – 21
Վռամշապուհ – 34
Տակիտոս – 47
Տարասայիճ Օրբելյան – 59, 60
Տեր-Մկրտչյան Գ. – 35, 85, 101, 155
Տիգրան Առաջին – 53
Տիգրան Երկրորդ Մեծ – 51, 91
Տիգրան (Հայոց արքա) – 30
Տիգրանյան Ա. – 95
Տիմաս – 102
Տրդատ Առաջին – 52, 91
Տրդատ Մեծ – 97, 101, 102, 123
Տուղրիլ սուլթան – 71
Յլիկ Ամրամ – 81
Փավստոս Բուզանդ - 48, 66, 67, 68, 92, 155
Փիլոն վարդապետ – 32
Փլեգոնիոս - 32
Քամ – 66
Քսենոֆոն – 47
Քսերքսես որդի Ղարեհի – 134
Քրիստափոր Կոլումբոս – 138, 139, 140, 141
Օլիմպոդորոս – 32
Օտա – 102
Օրբելյան իշխաններ – 23, 24, 66, 68, 69
Ֆեյդի Ֆ. – 108
Ֆերդինանդ որդի Կոլումբոսի – 141
Ֆիրդուսի – 42
Ֆրանչիսկո Ռիվոլա – 18
Ֆրիկ – 72, 73, 74

7. ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ա) Հայերեն

ԱԲԵՂՅԱՆ Մ., Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970

ԱԲՐԱՅԱՄՅԱՆ Ա. Գ., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Գ.Տեր-Մկրտչյանի և Ա.Կանայանի, Երևան, 1983

ԱԴՈՆՑ Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987

ԱԴՈՆՑ Ն., Երկեր, Բ, Երևան, 2006

ԱԴՈՆՑ Ն., Երկեր, Գ, Երևան, 2008

ԱՃԱՌՅԱՆ ՀՐ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1948

ԱՃԱՌՅԱՆ ՀՐ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Գ-Զ, Երևան, 1977

ԱՃԱՌՅԱՆ ՀՐ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Պ-Ֆ, Երևան, 1979

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ, Խմբագրությամբ Պետրոս Հովհաննիսյանի, Երևան, 2001

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1988

ԴՈԼՈՒՄԱՆՅԱՆ Ա., Ֆելիքս Նևր և հայ քրիստոնեական մատենագրությունը, Երևան, 2001

ԴՈԼՈՒՄԱՆՅԱՆ Ա., Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն հայագետ, Երևան, 2002

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ, Գիրք ընդդիմութեանց, Չմյուռնիա, 1762-1763

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ, Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ, Եղծ աղանդոց, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Աբրահամյանի, Երևան, 1970

ԵՂԻՇԵ, Վասն պատերազմին Վարդանանց, Վենետիկ, 1828

ԶԱՄԻՆՅԱՆ ԱԲՐ., Հայոց եկեղեցու պատմություն, Երևան, 1991

ԹԱԳԱԼՈՐԱՑ, Գ

ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ ՀՐ., Հայ քննադատություն, Ա գիրք, Երևան, 1983

ԹԵՐԶԻԲԱՇՅԱՆ Վ., Հայ դրամատուրգիայի պատմություն, 1668-1868, Երևան, 1959

ԹՈՎՍԱ ԱՐԾՐՈՒՄԻ ԵՎ ԱՆԱՆՈՒՆ, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978

ԻՆՃԻՃՅԱՆ Ղ., Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822

ԼԵՈՒ, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. III, գիրք I, Երևան, 1969

ԼԵՎՈՆՅԱՆ Գ., Թատրոնը հին Հայաստանում, Երևան, 1941

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՑԻ, Տաղեր, Աշխատասիրությամբ Ա.Դոլուխանյանի, Երևան, 1988

ԿԴԵՄԵՍ ԳԱԼԱՆՈՍ, Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ, հ. I, Հայերեն և լատիներեն, Հռոմ, 1650, հ. II, 1658

ՀԱՅ ԳԻՐՔԸ 1500-1800 թվականներին, Երևան, 1988

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՄԻ, Ճառեր, թարգմանությունը գրաբարից՝ Մարթա Արաբյանի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱՎԵՐՏՑԻ, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ.Բ.Թոսունյանի, Երևան, 1996

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Հ. Վ., Թատրոնը միջնադարյան Հայաստանում, Պատմության և տեսության հարցեր, Երևան, 1978

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Հ., Հնագույն դրաման Հայաստանում, Ծագման հարցի շուրջ, Երևան, 2010

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Պ., Մովսես Խորենացի, Մատենագիտություն, Երևան, 2013

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, Պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը Գ.Տեր-Մկրտչյանի և Ստ.Մալխասյանցի, Երևան, 1982

ՂՈՒՐԱՆ, թարգմանեց արաբերենից հայերենի Աբր.Ամիրխանյանց, Վառնա, 1909

ՄԱԼԽԱՍՅԱՆՑ ՍՏ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. III, Հ-Ո, Երևան, 2010

ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Հ., Երկեր, Բ, Երևան, 1978

ՄԱՏԹԵՈՍ, ԻԵ

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմություն Հայոց, Աշխարհագրություն, Վենետիկ, 1752

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Աշխարհացոյց, Աղուեսագիրք, Ամստերդամ, 1668

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Աշխարհացոյց, Աղուեսագիրք, Համառօտ վիպասանություն, Մարսել, 1683

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմություն եւ աշխարհագրություն, Հայերեն և լատիներեն լեզուներով, Լոնդոն, 1736

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1827

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Մատենագրությունը, Վենետիկ, 1865

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը Մ.Աբեղյանի և Ս.Հարությունյանի, Երևան, 1981

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը և ներածությունը Մ.Աբեղյանի եւ Յարությունեանի, Երևան, 1991

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Ստեփանոս Սիւնեցի, Յովհան Մանդակունի, Օրհներգեր, Երևան, 2011

ՆԱԶԱՐՅԱՆ ՍՏ., Երկերի ժողովածու, Երևան, 1996

ՈՎ ՈՎ Է, ՀԱՅԵՐ, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 2005

ՈՎ ՈՎ Է, ՀԱՅԵՐ, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 2007

ՉԱՄՉՅԱՆՑ Մ., Պատմություն Հայոց, հ. Բ, Երևան, 1984

ՉԱՄՉՅԱՆՑ Մ., Պատմություն Հայոց, հ. Գ, Երևան, 1984

ՊԱԼԱՍԱՆՅԱՆ ՍՏ., Պատմություն Հայոց, սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Թիֆլիս, 1895

ՊԻՏՈՅԻՑ ԳԻՐՔ, Աշխատասիրությամբ Գոհար Մուրադյանի, Երևան, 1993

ՍԱՂՄՈՍ, 5

ՍԻՄԵՈՆ ԼԵՀԱՑԻ, Ուղեգրություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Արշակ Մադոյանի, Երևան, 1997

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ ՏԱՐՈՆԵՑԻ, Տիեզերական պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ.Հ.Վարդանյանի, Երևան, 2000

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Աբրահամյանի, Երևան, 1986

ՑՈՒՑԱԿ ՉԵՌԱԳՐԱՑ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴՐԱՆԻ, հ. Ա, Կազմեցին՝ Օ.Եգանյան, Ա.Ջեյթունյան, Փ.Անթաբյան, Երևան, 1965, հ. Բ, Երևան, 1970

«ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԵՄՈՒՏԱ» (ԺԴ-ԺԹ դար), Վենետիկ, 1895

ՓՎԱՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ, Պատմություն Հայոց, Բնագիրը Բ.Պատկանյանի, Երևան, 1987

«ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆ», հանրագիտարան, Երևան, 2002

ՖՐԻԿ, Տաղեր, Երևան, 1982

բ) Օտար լեզուներով

Ռուսերեն

БРОКГАУЗ Ф.А., ЕФРОН И.А., Энциклопедический словарь, т. II, С.Петербург, 1890
ИОВАННЕС ДРАСХАНАКЕРТЦИ, История Армении, Перевод с древнеармянского,
вступительная статья и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян, Ереван, 1986
МАРР Н., Сборники притч Вардана, часть I, СПб., 1899

Անգլերեն

AESOP'S FABLES, New York, 1992
EZEKIEL, 27
GENESIS, 10
HOLY GATHAS, Zarathushtra, The Prophed of Ancient Iran by Ebrahim Poure Davoud, Dresden, 1927
JEREMIAH, 51
MOSES KHORENATSI, History of the Armenians, Translation and Commentary on the Literary
Sources by Robert W. Thomson, Caravan Books, Ann Arbor, 2006

Ֆրանսերեն

BROSSET M., Stéphanos Orbélian, Histoire de la Siouni, Introduction, t. II, SPb, 1866
CATALOGUE DES MANUSCRITS ARMÉNIENS et Géorgiens de la Bibliothèque Nationale par
Frédéric Macler, Paris, 1908
FEYDIT F., Manuel de langue arménienne, Paris, 1969
HISTOIRE DE LA SIOUNI par Stéphanos Orbélian, traduite de l'arménien par M.Brosset, première
livration, SPb, 1864
HISTOIRE D'ARMÉNIE par le patriarche Jean VI dit Jean catolicos, traduite de l'Arménien en français
par M. J. Saint-Martin, ouvrage posthume, Paris, 1841
MACLER F., Chrestomatie de l'Arménien moderne avec vocabulaire, Paris, 1932
MOÏSE DE KHORÈNE, Histoire de l'Arménie, Nouvelle traduction par A et J.-P. Mahé, avec une
introduction et des notes, Paris, Gallimard, 1993
NOTICE HISTORIQUE SUR M. A.- J. Saint-Martin, membre de l'Institut (Académie des inscriptions)
chevalier de la légion – d'honneur, redacteur du Journal Asiatique, Par M. Brosset Jeune, son
élève, Paris, p. I-XXII.
“PETIT ROBERT – 2”, Paris, 1988
SAINT-MARTIN J., Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I, Paris, 1818
SAINT-MARTIN J., Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. II, Paris, 1819
SAINT-MARTIN J., Choix de fables de Vartan, en Arménien et en français, Paris, 1825
SAINT-MARTIN J., Fragments d'une histoire des Arsacides, t. I, Paris, 1850
SAINT-MARTIN J., Fragments d'une histoire des Arsacides, t. II, Paris, 1850

Լեհերեն

DOLUCHANIAN A., Literatura w ormiańskich koloniach w Polsce, „Studia z dziejów kontaktów Polsko-Ormiańskich, Lublin, 1983

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

Հայերեն

- «Արձագանք», 1893, պ. 148, 19 դեկտեմբերի
«Բազմավեպ», Վենետիկ, 1884
«Բանբեր Երևանի համալսարանի», հասարակական գիտություններ, Հայագիտություն, 130.1, Երևան, 2013
«Շիրակ», Բեյրութ, 2006, ապրիլ, մայիս, հունիս
«Տեղեկագիր», ՀՍՍՌ ԳԱ, Հասարակական գիտությունների, № 6, Երևան, 1957
«Փորձ», Ազգային եւ գրականական միամսեայ հանդես, հինգերորդ տարի, մայիս եւ հունիս, Տփլիս, 1881

Ֆրանսերեն

- “Journal Asiatique”, Paris, 1822, Août
“Journal Asiatique”, Paris, 1823, Juin
“Journal Asiatique”, Paris, 1823, t. 2
“Journal Asiatique”, Paris, 1926, Décembre
“Journal Asiatique”, Paris, 1828, Septembre
“Journal Asiatique”, Paris, 1831, t. 7
“Journal Asiatique”, Paris, 1902
“Journal des savans”, Paris, 1818, Août
“Journal des savans”, Paris, 1828, Septembre
“Journal des savans”, Paris, 1829, Juillet

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՆԱԽԱԲԱՆ	5
2. ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ ԿՅԱՆՔԸ	7

3. ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

ա) «ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԳՐՔԻ ԵՐԿՈՒ ԱՌԱՋԱԲԱՆՆԵՐԸ	23
բ) «ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԳՐՔԻ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐՆԵՐԸ	40
գ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ	76
դ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ ԲԱՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ԱՐՇԱԿՈՒԻՆԻՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ	84
ե) ԱՐՇԱԿՈՒԻՆԻՆԵՐԻ 4 ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՃՅՈՒՂԵՐՆ ԸՍՏ ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ --	90

4. ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

**ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԳՆԱՀԱՏՈՂ**

ա) ՍՈՒՐԲ ՀՈՒՓՍԻՄԵԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՉԸ	93
բ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑՈՒ ԱՌԱԿՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ	104
գ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԳՆԱՀԱՏՈՂ	114
դ) ՇՈՒԼՑԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՃԱՄՓՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԱՐԵՎԵԼՔ	129
ե) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՐՋՆԿԱՑՈՒ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ	136
զ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆՆԵՐԻ «ԸՆՏԻՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ» ՇԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ	145
է) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ Ղ.ԻՆՃԻՃՅԱՆԻ «ԱՏՈՐՈՐԳՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ» ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ	152
ը) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ	160
թ) ԱՄՓՈՓՄԱՆ ՓՈԽԱՐԵՆ. L'IMPORTANCE ACTUELLE DE L'HÉRITAGE SCIENTIFIQUE DE SAINT- MARTIN, ARMÉNISTE FRANÇAIS	162

5. ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ա) THE CONTEMPORARY VALIDITY OF FRENCH ARMENOLOGIST SAINT-MARTIN'S MASTERPIECE	190
բ) СОВРЕМЕННАЯ ЦЕННОСТЬ ШЕДЕВРА ФРАНЦУЗСКОГО АРМЕНОВЕДА СЕН-МАРТЕНА	201
գ) ՀԱՏԸՆՏԻՐ ԱՌԱԿՔ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ	213
դ) ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՔԵՐՈՎՔԵ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻ	226

6. ԱՆՁՆԱՆՈՒԻՆՆԵՐ	230
7. ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	245

